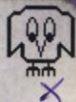

PAWEŁ B. SZTABIŃSKI

ANKIETERZY I ICH RESPONDENCI

OD KOGO ZALEŻĄ WYNIKI BADAŃ ANKIETOWYCH

P. 72954

TYLKO DO CZYTELNI

WYDAWNICTWO IFIS PAN

<http://rcin.org.pl/ifis>

INSTYTUT
FILOZOFII
I SOCJOLOGII
POLSKIEJ
AKADEMII
NAUK

<http://rcin.org.pl/ifis>

ANKIETERZY I ICH RESPONDENCI

PAWEŁ B. SZTABIŃSKI

ANKIETERZY I ICH RESPONDENCI

OD KOGO ZALEŻĄ WYNIKI BADAŃ ANKIETOWYCH

P72 954

WYDAWNICTWO IFiS PAN

<http://rcin.org.pl/ifis>

Publikacja współfinansowana przez
Instytut Badania Rynku i Opinii Publicznej SMG/KRC POLAND

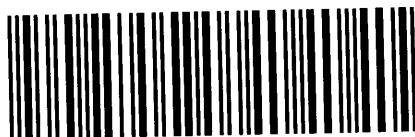

Projekt okładki
Andrzej Łubniewski

Redaktor
Elżbieta Morawska

Opracowanie komputerowe
Andrzej Ofierski

P. 72954

D
26.2.98
A 19/98
PAN

Copyright © by Paweł B. Sztabiński and Wydawnictwo IFiS PAN

ISBN 83-86166-97-5

Spis treści

<i>Podziękowania</i>	7
<i>Wprowadzenie</i>	9
<i>Rozdział I</i>	
Problem błędów w badaniach kwestionariuszowych	14
<i>Rozdział II</i>	
Błędy ankietera i respondenta	36
<i>Rozdział III</i>	
Problematyka i przebieg badań	98
<i>Rozdział IV</i>	
Wpływ opinii ankietera w sprawach poruszanych w wywiadzie na uzyskiwane odpowiedzi	111
<i>Rozdział V</i>	
Wpływ społecznych i pozaspółecznych („osobowościowych”) cech ankieterów na odpowiedzi uzyskiwane w wywiadzie	143
<i>Rozdział VI</i>	
Ocena wielkości błędu ankietera i jego skutków	185
<i>Zakończenie</i>	212
<i>Literatura</i>	222
<i>Aneks I</i>	
Wykorzystane pytania kwestionariusza PGSS	232
<i>Aneks II</i>	
Wpływ opinii ankieterów na uzyskiwane w wywiadzie odpowiedzi. Zestawienia tabelaryczne i wartości testu chi-kwadrat	244
<i>Aneks III</i>	
Sposób grupowania wykorzystanych w analizach cech ankieterów i respondentów	250
<i>Aneks IV</i>	
Wpływ cech społeczno-demograficznych ankieterów na uzyskiwane w wywiadzie odpowiedzi. Zestawienia tabelaryczne i wartości testu chi-kwadrat	251
<i>Aneks V</i>	
Wpływ zniekształceń spowodowanych przez ankietera na wyniki analiz zależności między cechami respondentów a ich odpowiedziami w wywiadzie PGSS	272
<i>Summary</i>	280

Podziękowania

Składane w publikacjach naukowych podziękowania bywają niekiedy traktowane jako wyraz kurtuazji ich autorów. Tymczasem dla autora książki jest to jedna z nielicznych okazji publicznego wyrażenia wdzięczności wszystkim osobom, które przyczyniły się bezpośrednio lub pośrednio do jej powstania. Pragnąłbym, aby tak właśnie były rozumiane podziękowania, które poniżej składam.

Przed wszystkim dziękuję Profesorowi Henrykowi Domańskiemu za życzliwą radę i pomoc na wszystkich etapach mojej pracy, w szczególności na etapie opracowania wyników moich badań oraz przygotowania koncepcji tej książki. Dziękuję również mojemu bratu, Doktorowi Franciszkowi Sztabińskiemu, który jako pierwszy zapoznawał się z koncepcją moich badań i całej pracy oraz dzięki któremu w omawianych tutaj, zrealizowanych techniką ankiety pocztowej badaniach metodologicznych udało mi się uzyskać 74% zwrotów.

Książka ta mieści się w nurcie refleksji i badań, który kojarzony jest przede wszystkim z łódzką szkołą metodologiczną. Jako były wieloletni pracownik Zespołu Metodologii Badań Socjologicznych Instytutu Filozofii i Socjologii PAN w Łodzi pragnę wyrazić wdzięczność osobom, które ukształtowały moje zainteresowania i osobowość naukową: Profesorowi Zygmuntowi Gostkowskiemu, Docent Krystynie Lutyńskiej i niezjącemu już Profesorowi Janowi Lutyńskiemu.

Zapoznanie się z literaturą dotyczącą poruszanej w książce problematyki oraz wiele przemyśleń w niej zawartych jest rezultatem mojego pobytu na stypendium Rządu Francuskiego w Paryżu w roku 1996. Dziękuję Profesorowi Jean-Paulowi Grémy'emu z Uniwersytetu Paryż V oraz Profesorowi Jacques'owi Antoine, dyrektorowi CESEM, za wielogodzinne dyskusje i wiele ułatwień, które spowodowały, że moje stypendium było owocne.

Dziękuję również Radzie Programowej Polskiego Generalnego Sondażu Społecznego oraz Kierownikowi Programu PGSS, Doktorowi Bogdanowi Cichomskiemu, za zgodę na realizację badań metodologicznych w związku z tymi badaniami oraz firmie LUTAY H.C., a w szczególności Doktorowi Zbigniewowi Sawińskiemu, za specjalne przygotowanie zbiorów danych z moich badań, które umożliwiło sprawną ich analizę.

Na koniec słowa podziękowania chciałbym skierować do wszystkich osób, które pomagały mi od strony organizacyjnej w realizacji grantu KBN „Ankieter jako źródło zniekształceń w procesie badawczym”, w którego ramach przeprowadzone zostały omawiane w książce badania, oraz do respondentów uczestniczących w tych badaniach, bez których udziału książka ta nigdy by nie powstała.

Wprowadzenie

Kiedy w 1914 roku w Stanach Zjednoczonych prowadzono badania nad przyczynami ubóstwa, wśród 12 ankierów, którzy je realizowali, jeden znany był jako zagorzały zwolennik prohibicji, inny natomiast – jako socjalista. Analiza uzyskiwanych przez nich danych wykazała, że w wywiadach prowadzonych przez prohibicjonistę trzykrotnie częściej udzielano odpowiedzi wskazujących na alkohol jako przyczynę nędzy niż w wywiadach socjalisty. Z kolei w wywiadach socjalisty o połowę częściej niż w wywiadach prohibicjonisty występowały odpowiedzi, obarczające winą za nędzę przemysłowców (Rice 1929).

Wykrycie, że przekonania ankierów mogą wpływać na uzyskiwane w wywiadzie odpowiedzi, rozpoczęło historię badań nad spowodowanymi przez nich zniekształceniami wyników badań, a więc nad efektem ankierskim. Jest to jednak historia, do której nadal dopisywane są nowe rozdziały. W prowadzonych w latach 1976–1984 przez dwa renomowane ośrodki amerykańskie badaniach nad postawami rasowymi i zachowaniami politycznymi wykryto, że występuje tendencja do zminiejszania się poczucia więzi między Murzynami. Dalsze analizy wykazały jednak, że rezultat ten jest artefaktem badawczym. Odpowiedzi respondentów silnie uzależnione były od rasy ankiera, który przeprowadzał z nimi wywiad, a ponieważ w tym okresie zmieniał się skład rasowy sieci ankierskiej realizującej badania, uzyskiwano również inne jego wyniki (Anderson i in. 1988b).

Choć w okresie między dwoma cytowanymi badaniami przeprowadzono setki, o ile nie tysiące podobnych analiz, to jednak pozwoliły one przede wszystkim wykryć inne źródła wpływu ankiera na uzyskiwane odpowiedzi i uświadomić sobie znaczenie wynikającego stąd błędu w formułowanych przez socjologów wnioskach, nie zaś wyeliminować efekt ankierski. Oczywiście wnioski z tych analiz umożliwiły ograniczenie oddziaływania ankiera na odpowiedzi, ale błąd ten nadal towarzyszy wszystkim badaniom, w których dane zbierane są za jego pośrednictwem. Dlatego też dla osób posługujących się techniką wywiadu kwestionariuszowego sprawą istotną jest znajomość wielkości i rodzaju powstających w ten sposób zniekształceń wyników badania. Stanowi to,

z jednej strony, warunek ograniczenia wpływu ankietera, z drugiej zaś – umożliwia autorowi badań krytyczne podejście do uzyskiwanych wyników.

Pomimo tak wielu publikacji na temat efektu ankieterskiego, wiedzę na temat jego rozmiarów, warunków występowania i skutków trudno jest uznać za usystematyzowaną. Większość badań metodologicznych na ten temat ma charakter wycinkowy, tzn. prowadzona była na niewielkich i dobranych ze specyficznych populacji próbach, w związku z ograniczoną liczbą pytań, które często dotyczyły określonej, wąskiej problematyki, bądź też realizowana przez specjalne zespoły ankieterskie, złożone np. ze studentów. Ponadto, co oczywiście, formułowane na ich podstawie wnioski mają ograniczenia czasowe i przestrzenne. Jeżeli chodzi o te ostatnie, są one związane nie tylko z odrębnościami kulturowymi, które powodują, że w Polsce, odwołując się do banalnego przykładu, nie ma sensu zajmować się wpływem rasy ankietera. Chodzi również o różnice w składzie społecznym, sposobie naboru i szkolenia ankietorów, co nie pozostaje bez wpływu na rezultaty tych badań. Dlatego też, choć przyjmuje się w nich podobny punkt wyjścia, to usystematyzowaną wiedzę na temat efektu ankieterskiego można uzyskać, podobnie jak w innych dziedzinach socjologii, tylko na podstawie badań prowadzonych w danym kraju.

W Polsce stan wiedzy na ten temat jest, w porównaniu z większością krajów zachodnich, w szczególności Stanami Zjednoczonymi, stosunkowo niewielki. Badań nad efektem ankieterskim przeprowadzono niewiele i dotyczą ich wszystkie wymienione powyżej ograniczenia. Trudno za to winić metodologów zajmujących się badaniami ankietowymi. Przeciwnie – należy podkreślić, że w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, kiedy w Polsce zrealizowano zdecydowaną większość badań nad efektem ankieterskim, problematykę tę podjęto w sposób wieloaspektowy, choć oczywiście w wymiarze wyznaczonym przez ówczesne niewielkie możliwości finansowe, organizacyjne oraz związane z opracowaniem statystycznym danych. Jednak brak kontynuacji tego nurtu zainteresowań sprawił, że obecnie, w zupełnie odmiennych warunkach społecznych i politycznych, trudno na ich podstawie pokusić się o formułowanie ogólnych wniosków na temat efektu ankieterskiego i jego wpływu na wyniki badań socjologicznych.

Tymczasem właśnie dziś problematyka ta stała się szczególnie aktualna w Polsce. Związane jest to, z jednej strony, ze znaczącym wzrostem liczby prowadzonych badań typu ankietowego, z drugiej zaś – ze wzrostem praktycznego znaczenia uzyskiwanych wyników i poszerzeniem się kręgu ich odbiorców.

Wzrost liczby prowadzonych badań naukowych, a w znacznie większym stopniu badań opinii publicznej, marketingowych oraz innych, prowadzonych na użytek mediów, spowodował powstanie wielu ośrodków zajmujących się ich realizacją. Ośrodki te zatrudniają zapewne kilkuset badaczy i kilka tysięcy ankieterów. Jeśli wziąć pod uwagę, że jeszcze w końcu lat osiemdziesiątych

ośrodków takich było zaledwie kilka, to krąg osób potencjalnie zainteresowanych problematyką efektu ankietarskiego jest obecnie bez porównania szerszy.

Wzrost liczby realizowanych badań jest związany z poszerzeniem się kręgu odbiorców ich wyników. Są nimi obecnie nie tylko naukowcy, ale również w o wiele większym zakresie niż dotąd politycy, gospodarka oraz, dzięki mediom, całe społeczeństwo. Znaczna część badań służy podejmowaniu ważnych decyzji politycznych i gospodarczych, a trafność ich wyników w dłuższej lub krótszej perspektywie podlega sprawdzeniu przez odbiorców. Chodzi o badania przedwyborcze, badania popularności osobistości życia politycznego, badania poprzedzające decyzje polityczne i gospodarcze, ale także dotyczące oceny produktów lub czytelnictwa prasy, oglądalności poszczególnych programów telewizji itp. Stąd też wzrosło znaczenie wyeliminowania możliwych źródeł zniekształceń uzyskiwanych wyników lub przynajmniej posiadania wiedzy na temat ich wielkości, co umożliwia uwzględnienie ich wpływu we wnioskach. W krajach zachodnich znaczący impuls do podejmowania tej problematyki pochodzi obecnie z badań opinii publicznej i marketingowych.

Od socjologicznych badań naukowych również coraz częściej oczekuje się, aby podejmowały ważne, aktualne problemy społeczne, co sprawia, że trafność wniosków także podlega sprawdzeniu. Warto przypomnieć, że na Zjeździe Socjologicznym w roku 1981 jednym z głównych tematów dyskusji było przeoczenie przez socjologów zbliżającego się wybuchu społecznego z sierpnia 1980. Choć oczywiście przyczyny tego były zupełnie inne i miały charakter znacznie bardziej ogólny, to jednak generalny problem wartości prognostycznej wyników socjologicznych badań naukowych pozostaje ten sam.

Drugi wymiar poszerzenia się kręgu odbiorców wyników badań jest związany z rozwojem współpracy międzynarodowej polskiej nauki i gospodarki. Coraz więcej socjologicznych badań naukowych realizowanych jest we współpracy z ośrodkami zagranicznymi lub przynajmniej z perspektywą porównań międzynarodowych, a badania marketingowe są zlecane często przez firmy zachodnie. Warunkiem uzyskania porównywalnych wyników badań jest nie tylko zastosowanie identycznych pytań, ale również podobny poziom poprawności ich realizacji i wielkości błędu, jakim wyniki te są obciążone.

Niniejsza książka stanowi próbę wypełnienia luki w aktualnej wiedzy na temat występowania efektu ankietarskiego w Polsce i jego skutków dla badań socjologicznych. Efekt ankietarski, który związany jest z zastosowaniem wszystkich socjologicznych technik badawczych, w których dane uzyskiwane są za pośrednictwem ankietera, tutaj analizowany jest w odniesieniu do wywiadu kwestionariuszowego. Wywiad kwestionariuszowy jest obecnie i przez najbliższe lata zapewne pozostanie podstawową i najczęściej wykorzystywaną techniką badawczą w socjologii, a w pewnych dziedzinach badań

naukowych lub marketingowych trudno sobie obecnie wyobrazić, jakie inne procedury badawcze mogłyby go zastąpić również w okresie późniejszym.

Ponieważ wywiad kwestionariuszowy jest techniką standaryzowaną, uzyskany za jego pomocą wynik badania może być uznany jako pomiar. Dlatego też w książce tej efekt ankierski, który może zakłócić ten wynik, traktowany jest jako błąd pomiaru. Na podstawie przeprowadzonych przeze mnie badań metodologicznych staram się określić źródła tego błędu, jego wielkość, warunki występowania i skutki dla wniosków formułowanych na podstawie wyników badań kwestionariuszowych. Jest to pierwsze w Polsce systematycznie przeprowadzone badanie efektu ankierskiego, którego wyniki analizowane są z wykorzystaniem dostępnego obecnie oprogramowania komputerowego. Również w krajach zachodnich, o ile mi wiadomo, badań takich zrealizowano stosunkowo niewiele, a większość z nich miała charakter przyzrynkarski.

Przeprowadzone badania nie odpowiadają jednak na pytanie, jak konkretnie powstaje efekt ankierski, jakie zachowania i mechanizmy prowadzą do jego wystąpienia w określonych sytuacjach. Wobec wspomnianej już bardzo ograniczonej i nieaktualnej wiedzy na temat efektu ankierskiego w Polsce, podstawową sprawą było zbadanie jego występowania i skutków, pozostawiając wspomniane zagadnienia szczegółowe do dalszych badań. Niemniej jednak wskazuję ich kierunki, omawiając na podstawie literatury mechanizmy powstawania poszczególnych rodzajów tego efektu.

Dążąc do tego, aby sformułowane wnioski stały się podstawą szerszych uogólnień, omawiane badania metodologiczne przeprowadziłem w związku z badaniem Polski Generalny Sondaż Społeczny 1994. PGSS jest realizowany na próbie ogólnopolskiej, a kwestionariusz zawiera pytania dotyczące zróżnicowanych zagadnień, typowych dla badań naukowych i badań opinii publicznej.

Książkę rozpoczynam od omówienia przyjętej koncepcji błędu pomiaru oraz wskazania możliwych źródeł tego błędu w badaniach surveyowych (rozdział I). Pozwala to umieścić w szerszym kontekście błąd respondenta i interesujący mnie błąd ankietera, których szczegółowe, oparte na literaturze analizy zawarte są w rozdziale II.

Następnie przechodzę do części empirycznej, omawiając kolejno cele i przebieg zrealizowanych przeze mnie badań metodologicznych (rozdział III), wielkość i warunki występowania wpływu opinii ankierów w sprawach poruszanych w wywiadzie na odpowiedzi respondentów (rozdział IV) oraz wpływu cech społeczno-demograficznych i „pozaspołecznych” ankierów (rozdział V). W ostatnim rozdziale (VI) podejmuję próbę określenia, na ile posługiwanie się danymi obciążonymi błędem ankietera może wpływać na wartość formułowanych na podstawie badań ankietowych wniosków o rozkładach opinii respondentów oraz o związkach tych opinii z ich cechami społeczno-demograficznymi.

Badania omawiane w części empirycznej książki zostały zrealizowane w ramach kierowanego przez jej autora grantu Komitetu Badań Naukowych nr 1 P109 039 04, zatytułowanego „Ankieter jako źródło zniekształceń w procesie badawczym”.

ROZDZIAŁ I

Problem błędów w badaniach kwestionariuszowych

Jednym z podstawowych problemów nauk empirycznych, odwołujących się do danych „zewnętrznych”, ekstraspekcyjnych, jest ocena wartości bazy materiałowej. Tylko wówczas, gdy ocena taka zostanie dokonana, zgromadzone dane mogą stać się podstawą uprawnionych wniosków z badań. Pomijając nauki przyrodnicze, w których problem ten jest oczywisty (co nie znaczy, że prosty i nie nastęrczający trudności lub wątpliwości), warto podkreślić, że ma on nie mniejsze znaczenie również w naukach społecznych.

Świadomość ograniczeń związanych z występowaniem zniekształceń zebranego materiału nie dyskredytuje bynajmniej dyscypliny naukowej. Wprost przeciwnie. Jak pisze Herbert H. Hyman (1954, s. 4), „Należy odnotować, że wykazanie błędu wskazuje na zaawansowany stan nauki. Każde badanie naukowe jest przedmiotem błędu i jest daleko lepiej mieć jego świadomość, studiować jego źródła w dążeniu do jego zredukowania i oceniać jego wielkość w uzyskiwanych wynikach, niż być ignorantem w zakresie błędów obecnych w danych. Ignorowanie błędu nie oznacza jego braku. Niewykazywanie błędu w pewnych obszarach nauki jest często pochodną braku badań metodologicznych w danym zakresie i oznacza jedynie mniej zaawansowane stadium rozwoju danej dyscypliny”.

W podobnym tonie wypowiada się William J. McGuire (1969), wyróżniając trzy stadia „życia” artefaktu. W pierwszym stadium, ignorancji, badacze są nieświadomi zmiennej powodującej artefakt i mają tendencję do pomijania go nawet wówczas, gdy istnieje możliwość wykazania jego oddziaływania. W stadium następnym, kopiowania, badacze odkrywają jego znaczenie i poprzez stosowanie odpowiednich procedur dążą do ograniczenia jego zniekształcającego wpływu. W stadium trzecim, wykorzystania, artefakt staje się przedmiotem zainteresowania jako niezależna zmienna, rządząca się swoistymi prawami.

Każda z nauk społecznych, biorąc pod uwagę możliwe zniekształcenia w materiałach, do których się odwołuje, rozwinęła właściwe sobie metody oceny ich wartości. Przykładowo historyk wykorzystujący dokument powinien

ocenić wewnętrzną zgodność jego treści, zbadać, na ile okoliczności jego powstania mogły wpłynąć na wiarygodność relacji, porównać relacje zawarte w dokumencie z innymi relacjami na ten sam temat itp., a więc przeprowadzić wewnętrzną i zewnętrzną krytykę źródła (Topolski 1984). Z kolei antropolog, który często zbiera informacje o badanej społeczności przeprowadzając wywiady z informatorami, nie może pominąć oceny motywów, które skłoniły ich do wystąpienia w tej roli, ani też ewentualnej tendencyjności ich relacji, która może polegać np. na przemilczaniu lub przedstawianiu w korzystnym świetle pewnych wydarzeń lub zwyczajów (Adams i Preiss 1960). Nie może on również pominąć innych źródeł zniekształceń, np. ewentualnego wpływu własnej osoby na wartość relacji, w szczególności płci w relacji do płci rozmówcy (Easterday i in. 1982).

Ocena zebranego materiału przyjmuje szczególną postać wówczas, gdy socjolog, psycholog czy statystyk wykorzystuje techniki standaryzowane, które odwołują się do koncepcji pomiaru. Jeśli na podstawie danych uzyskanych przy zastosowaniu wywiadu kwestionariuszowego, ankiety pocztowej czy testu psychologicznego badacz chce formułować ściśle, oszacowane liczbowo wnioski, wówczas, co oczywiste, ocena wartości uzyskanego pomiaru powinna również zostać wyrażona w postaci liczbowej.

Aczkolwiek ocena wartości danych stanowi integralny element procesu badawczego w naukach społecznych, to jednak gdy chodzi o socjologię, a przynajmniej badania prowadzone techniką wywiadu kwestionariuszowego, pozostaje ona często jedynie w sferze postulatów zgłaszanych przez metodologów. Analiza poprawności metodologicznej polskich publikacji socjologicznych z lat 1965–1975, w których materiały zbierane były za pomocą tej właśnie techniki, wykazała, że jedynie w ok. 41% spośród nich zagadnienie to zostało w ogóle poruszone (Gostkowski i Wejland 1977). Oceny te ograniczały się zazwyczaj do mniej lub bardziej przekonującego, opartego na intuicjach uzasadnienia pełnego zaufania do zebranego materiału. Dane te pochodzą wprawdzie sprzed 20 lat, ale nawet pobieżna lektura pod tym kątem prac nowszych pozwala stwierdzić, że postęp w tym zakresie jest stosunkowo niewielki i dotyczy przede wszystkim oceny realizacji próby do badań. Stąd też refleksja i analizy zmierzające do oceny błędów w badaniach kwestionariuszowych, w szczególności błędów powstających na etapie uzyskiwania informacji, jawią się jako zadanie bardzo ważne. Bradburn i Sudman (1988) stwierdzają, że „użytkownik danych surveyowych powinien rozumieć źródła błędów i ograniczenia, jakie te błędy mogą powodować w interpretacji danych” (s. 179).

Niedostatki refleksji nad wartością danych uzyskiwanych z wywiadu (błędami pomiaru) dotyczą nie tylko badań prowadzonych w Polsce. Jest to problem ogólniejszy, związany z nierównomiernym rozwojem refleksji i badań nad różnymi rodzajami błędów w badaniach kwestionariuszowych. Jak piszą Hippler i Schwartz (1988), „współczesna metodologia badań surveyowych

charakteryzuje się rygorystyczną wiedzą na temat procedur związanych z próbami do badań, z jednej strony, i zaskakującym brakiem wiedzy na temat »sztuki« (*sic!*) zadawania pytań – z drugiej. Jednakże, niestety, badania empiryczne wskazują, że błędy nie związane z próbą powodują istotne ograniczenia użyteczności danych *surveowych*” (s. 102).

• Należy dodać, że dodatkowe trudności w systematyzacji wiedzy na temat błędów pomiaru są związane z ograniczeniami kulturowymi wniosków z badań metodologicznych. Problem ten w mniejszym stopniu dotyczy błędów związanych z doбором próby i jej realizacją. Nie można natomiast założyć, że identyczne sformułowanie pytania kwestionariuszowe lub też identyczne zachowania ankietera spowodują wystąpienie podobnego błędu w Polsce i Stanach Zjednoczonych. Aczkolwiek tego rodzaju ograniczenia są stosunkowo rzadko podkreślane w publikacjach omawiających wyniki analiz błędów pomiaru (por. Grémy 1995), to są one doskonale znane socjologom uczestniczącym w badaniach międzynarodowych.

Oczywiście trudno jest oczekiwać, aby socjolog prowadzący badania kwestionariuszowe brał pod uwagę wszystkie możliwe rodzaje błędów związane z próbą oraz z pomiarem i obliczał całkowitą wielkość popełnionego błędu. Nie jest to możliwe, gdyż niektóre rodzaje błędów nie sposób przewidzieć, inne zaś z różnych przyczyn, choćby ze względu na brak kryterium oceny, nie sposób wykryć. Toteż w praktyce, także badań statystycznych, całkowitą wielkość błędu oblicza się bardzo rzadko (Groves 1989).

Nie oznacza to jednak również, że występowanie błędu w wynikach badań można ignorować. Jest on immanentną cechą wszystkich badań, a więc także badań *surveyowych*, i jego występowanie należy uwzględnić w interpretacji wyników. Znając jego wielkość można orzekać, czy różnice rzędu 3 czy 5 punktów procentowych w rozkładach odpowiedzi na jakieś pytanie, np. dotyczące preferencji wyborczych, wskazują na występowanie rzeczywistej różnicy między kandydatami na dany urząd, czy też można je zignorować uznając, że są one rezultatem niedoskonałości zastosowanych procedur badawczych.

Wiedza na temat istnienia błędu w wynikach badań kwestionariuszowych nabrała zresztą w Polsce w ciągu ostatnich lat charakteru publicznego. Coraz częściej w przedstawianych w mediach wynikach badań, zwłaszcza przedwyborczych, podawany jest margines błędu. Wielkość ta dotyczy jednak zazwyczaj tylko jednego z możliwych rodzajów błędów, mianowicie błędu związanego z faktem, że wyniki uzyskano w wyniku przebadania tylko części osób (próby), nie zaś całej populacji. W tym kontekście trudno zignorować nasuwające się w sposób oczywisty pytanie o inne źródła błędów i ich wpływ na wartość wniosków z badań, tym bardziej, że one również stały się przedmiotem publicznego zainteresowania (Sztabiński i Sztabiński 1993).

Wydaje się, że choć w praktyce nie jest możliwa ocena empiryczna ich wielkości w każdym badaniu, to jednak ważne jest, aby zdawać sobie sprawę

ze znaczenia i ewentualnego zniekształcającego wpływu poszczególnych rodzajów błędów. Jeśli, przykładowo, z badań weryfikacyjnych wiemy, że istnieje ogólna tendencja do zaniżania wysokości zarobków deklarowanych w wywiadzie i do zawyżania poziomu wykształcenia, ale ich struktury nie różnią się od faktycznych (korelacja jest bliska jedności), to posługując się nimi do celów deskryptywnych musimy mieć świadomość istniejącego błędu, natomiast w analizach wyjaśniających można go ignorować (Daniłowicz i Sztabiński 1986). W ten sposób, w zależności od tematyki badań i rodzaju planowanych analiz, w interpretacji wyników wpływ określonych błędów można pomijać lub też należy uwzględnić.

Nie jest to jedyny użytek, który wynika z wiedzy na temat błędów. Jeśli w wyniku analiz empirycznych wykryte zostają pewne prawidłowości rządzące błędem danego rodzaju, to można, a nawet należy, brać je pod uwagę przygotowując badania. Przykładowo, jeśli stwierdzimy, że pytania ze skalą graficzną lepiej odzwierciedlają „prawdziwe” poglądy badanych niż pytania ze skalą słowną (są obarczone mniejszym błędem), to celowe jest uwzględnienie tego podczas układania pytań. Podobnie, jeśli stwierdzimy, że pytania zamieszczone w końcowej części kwestionariusza są bardziej podatne na błędy związane z pracą ankietera w porównaniu z pytaniami w części początkowej, to należałoby ten fakt wziąć pod uwagę przy układaniu struktury kwestionariusza. Wielkość popełnianego błędu jest zatem, obok względów merytorycznych, planów dotyczących analiz statystycznych itp., tym czynnikiem, który należałoby brać pod uwagę układając kwestionariusz, przygotowując dodatkowe materiały dla ankieterów oraz plany dotyczące przebiegu całego badania.

Niniejsza książka poświęcona jest błędom pochodzącym z jednego tylko źródła, mianowicie tym, które są pochodną pracy ankietera, a konkretnie błędom na etapie realizacji wywiadu. Należałoby więc obecnie wykazać, że tego rodzaju błędy są w jakiś sposób „ważniejsze” i w większym stopniu zasługują na uwagę niż pochodzące z innych źródeł. Niestety, przy obecnym stanie wiedzy na temat poszczególnych rodzajów błędów, przynajmniej jeżeli chodzi o błędy pomiaru, nie jest to możliwe. Jak już wspomniano, błąd całkowity w badaniach surveyowych obliczany jest bardzo rzadko, ale tak samo rzadko obliczany jest błąd pomiaru. Jeżeli natomiast chodzi o wnioski formułowane na podstawie wyników badań cząstkowych, nad poszczególnymi rodzajami błędów, to niektórzy autorzy na ich podstawie dowodzą, że sytuacja społeczna wywiadu (za której modelowanie odpowiedzialny jest przede wszystkim ankieter) stanowi podstawowe źródło wpływające na zachowania i odpowiedzi respondentów (Phillips 1971), inni natomiast, że relatywne znaczenie błędów powodowanych przez ankieterów w porównaniu z błędami z innych źródeł jest niewielkie (Cannell i in. 1981; Bradburn i Sudman 1988; Hippler i Schwartz 1988). Z kolei, odwołując się do argumentów pozaempirycznych z równym przekonaniem można dowodzić, że błędy ankietera są ważniejsze niż, przy-

kładowo, błędy narzędzia (pytań), co i tezy odwrotnej. Dlatego też, nie próbując dowieść tezy, że błędy będące pochodną pracy ankietera są ważniejsze niż inne, warto jednak zwrócić uwagę na dwie charakterystyki wywiadu, które uzasadniają zainteresowanie nimi.

Pierwsza z nich dotyczy roli ankietera w badaniach kwestionariuszowych. Jak wiadomo, jest ona kluczowa, gdyż to ankieter przekazuje respondentowi zapotrzebowanie badawcze autora badań (pytanie) i on dostarcza autorowi odpowiedzi respondenta. Hyman (1954) posuwa się nawet do stwierdzenia, że w badaniach tego typu narzędziem badawczym jest ankieter. Z punktu widzenia respondenta wywiad jest rozmową z ankieterem, nie zaś kontaktem z autorem za pośrednictwem ankietera. Autor, który praktycznie nie ma możliwości wglądu w przebieg wywiadu, jest więc całkowicie zależny od wartości przekazu ankieterskiego. Dysponuje on takimi materiałami, jakie uzyskają dla niego ankieterzy. Dla zobrazowania znaczenia tego faktu wystarczy porównać wywiad z ankietą pocztową, w której badacz kontaktuje się bezpośrednio z respondentem (pomijając problem udziału innych osób w wypełnianiu ankiety). Stąd też można spotkać się z tezą, że w wywiadzie współautorem uzyskiwanego materiału jest ankieter (Sztabiński 1997). Wydaje się, że określenie zakresu tego „współautorstwa” i jego skutków należy do spraw zasadniczych przy zastosowaniu techniki wywiadu, która przecież z definicji zakłada udział ankieterów.

Jest to ważne tym bardziej, że problem nie dotyczy wyłącznie sposobu odczytywania pytań i adekwatności notowania odpowiedzi. Wywiad jest zawsze – i to nie tylko w Polsce, ale także w krajach zachodnich, włączając Stany Zjednoczone (Cannell i in. 1981) – sytuacją w jakimś stopniu sztuczną, niepodobną do codziennych, do których respondent jest przyzwyczajony. Sytuację tę modeluje przede wszystkim ankieter. Może ona sprzyjać uzyskiwaniu wartościowych danych lub też przeciwnie, powodować, że odpowiedzi będą obciążone błędem. W ten sposób ankieter pośrednio oddziałuje na występowanie ewentualnych błędów, których źródłem jest respondent.

Druga racja uzasadniająca specjalne zainteresowanie błędami związanymi z pracą ankietera wiąże się ze specyfiką fazy terenowej badań. Faza ta ma centralne znaczenie w procesie badawczym; pozostałe związane są z jej przygotowaniem (np. opracowanie kwestionariusza, losowanie próby itp.) lub też opracowaniem zebranego już materiału. Jest ona również zazwyczaj najbardziej kosztownym etapem badań i, w przeciwieństwie do większości pozostałych faz, ma charakter jednorazowy w tym sensie, że stwierdzone błędy i uchybienia nie mogą zostać poprawione poprzez jej powtórzenie. Odróżnia ją to od etapu przygotowania kwestionariusza, którego ostateczna wersja powstaje na ogół w wyniku wielokrotnych poprawek i sprawdzenia w badaniu pilotażowym, od etapu doboru próby, w którym odpowiednio wcześniej dostrzeżone błędy mogą zostać skorygowane, czy też etapu kodowania

i wprowadzania danych, gdzie również istnieje możliwość kontroli i ewentualnego powtórzenia pewnych operacji. Otóż w badaniach kwestionariuszowych realizację tego centralnego, najbardziej kosztownego i jednorazowego etapu powierza się ankierom – osobom, które według zgodnej opinii metodologów stanowią najsłabsze ogniwo procesu badawczego (Noelle 1976). Trudno więc, oceniając wartość danych z badań, pominąć popełniane przez nich błędy.

W dotychczasowych rozważaniach wielokrotnie była mowa o „błędzie” bez wskazania jednak, co termin ten oznacza. Dlatego też obecnie należy przedstawić jego definicję, rodzaje i źródła. Ponieważ jednak nie można mówić o błędzie w oderwaniu od narzędzia pomiaru, do którego się on odnosi, trzeba najpierw nieco miejsca poświęcić zagadnieniom związanym z narzędziem w badaniach surveyowych.

NARZĘDZIE POMIARU W BADANIACH KWESTIONARIUSZOWYCH

Pomiar jest zawsze dokonywany za pomocą jakiegoś narzędzia lub instrumentu. Wiadomo, że do pomiaru tego samego zjawiska można zazwyczaj używać różnych narzędzi, ale najczęściej prowadzi to do uzyskiwania różnych, nieporównywalnych ze sobą wyników. Dlatego też mówiąc o wyniku pomiaru należy określić, za pomocą jakiego instrumentu został on uzyskany (Spector 1985). Co zatem należy uznać za narzędzie czy też instrument pomiaru w przypadku wywiadu kwestionariuszowego?

Jako pierwsza nasuwa się odpowiedź, że jest nim zawarte w kwestionariuszu pytanie. Niewątpliwie stanowi ono instrument pomiaru w tym sensie, że to za jego pomocą uzyskujemy od respondenta odpowiedzi, będące wynikiem tego pomiaru. Jednakże, aby pytanie uznać za narzędzie, konieczna jest pewna precyzacja.

Jak już wspomniano, wywiad kwestionariuszowy jest techniką standaryzowaną. Właśnie ze względu na jej standaryzowany charakter uzyskiwane wyniki traktowane są jako pomiar (Fowler i Mangione 1990). Tym przede wszystkim różni się od wywiadu swobodnego, którego wyniki mogą być przecież również przedstawiane w postaci liczbowej. Jednakże standaryzacja dotyczy nie tylko, co oczywiste, treści pytania, ale także sposobu jego zastosowania. Chodzi tutaj o wszystkie instrukcje i zalecenia, które określają, w jaki sposób należy je respondentom zadawać. Może to być zalecenie dotyczące sposobu odczytywania (np. zaakcentowanie pewnych jego fragmentów), sposobu udzielania (lub zakaz udzielania) respondentowi wyjaśnień, wręczenia karty respondenta, na której wydrukowane są możliwe odpowiedzi lub też jedynie ich odczytania itp.

Sprawy te mogą wydawać się błahe, ale praktyka badawcza dowodzi, że często mają one istotne znaczenie dla uzyskiwanych odpowiedzi respondentów,

a więc również błędu pomiaru. Sposób odczytywania pytań, o ile jest sugerujący, stanowi jedno ze źródeł efektu ankieterskiego, a ponadto może odgrywać ważną rolę w zrozumieniu ich treści przez respondentów, zwłaszcza gdy są one długie i skomplikowane. Wyjaśnienie respondentowi, co oznacza użyty w pytaniu termin „pozycja społeczna”, spowoduje zapewne uzyskanie innych rozkładów odpowiedzi w porównaniu z sytuacją, gdy instrukcja tego zabrania. Zastosowanie karty respondenta, na której wydrukowane są możliwe odpowiedzi, ogranicza występowanie tendencji do wybierania pierwszych i ostatnich spośród nich, co jest jedną z najczęstszych przyczyn błędu pomiaru przy pomocy pytań kafeteryjnych (Sztabiński 1975).

Termin „narzędzie pomiaru” bywa jednak używany również w szerszym sensie. Jeśli badanie obejmuje kilka fal, realizujemy badanie panelowe lub też z jakichś innych względów chcemy uzyskać replikę, nie możemy ograniczyć się wyłącznie do zadania identycznych pytań. Wszystkie pozostałe elementy badania również muszą pozostać nie zmienione, gdyż w przeciwnym razie może to wpłynąć na całkowitą wielkość błędu pomiaru. Jeśli będzie on każdorazowo różny, wówczas wyniki nie będą w pełni porównywalne.

Większość elementów, które muszą być identyczne, pozostaje ta sama we wszystkich badaniach. Muszą więc, co oczywiste, zostać zadane identyczne pytania i zastosowana ta sama technika badawcza, próba o tej samej liczebności i wylosowana w taki sam sposób. Istotne znaczenie ma również zbliżony odsetek i struktura społeczna osób, z którymi nie udało się zrealizować wywiadu, a także wykorzystanie tych samych albo przynajmniej podobnie wyszkolonych i podobnych ze względu na cechy społeczno-demograficzne ankieterów. Zazwyczaj trzeba też wziąć pod uwagę sponsora badań i sposób aranżacji.

Oprócz tego należy uwzględnić to, co jest specyficzne dla danych badań, np. w niektórych badaniach medialnych przeprowadzenie wywiadu określonego dnia, wymagane czasem przeprowadzenie wywiadu w dwóch fazach, bez obecności osób trzecich (w przypadku bardzo drażliwej tematyki wywiadu) itp. Chodzi o elementy, które są ważne z punktu widzenia schematu badań i mogą mieć istotny wpływ na wartość pomiaru.

Węższe i szersze rozumienie narzędzia badawczego czy też instrumentu pomiaru używane jest w różnych kontekstach. Kiedy porównujemy wyniki pomiaru uzyskane w naszych badaniach z wynikami w innych, wówczas na ogół używane jest szersze rozumienie. W takim sensie używają go Selltiz i in. (1977) mówiąc o wariancji wyniku spowodowanej przez instrument pomiaru. Również jednak przedstawiając w mediach wyniki badań opinii publicznej informuje się zazwyczaj odbiorców nie tylko o treści pytań, za pomocą których zostały one uzyskane, ale również o niektórych innych charakterystykach szeroko rozumianego narzędzia pomiaru: wielkości i rodzaju próby, nazwie agencji realizującej badania i okresie realizacji badania. Z kolei termin

„narzędzie” w węższym rozumieniu stosowany jest wówczas, gdy zastanawiamy się nad źródłami błędów w jednym, konkretnym badaniu. Zastosowane pytanie, ankieterów, próbe i inne elementy traktowane są jako osobne jego źródła (por. przykładowo Bradburn i Sudman 1988).

TYPY I ŹRÓDŁA BŁĘDÓW POMIARU W BADANIACH SURVEYOWYCH

Robert M. Groves w swoich pracach na temat błędów pomiaru w badaniach kwestionariuszowych (1989; 1991) wskazuje, że język socjologów w zakresie tej problematyki wywodzi się zasadniczo z dwu dyscyplin: statystyki (w szczególności teorii prób) i psychologii (zwłaszcza testów psychometrycznych i teorii pomiaru). To, który z nich jest używany, związane jest ze sposobem wykorzystania zebranego materiału empirycznego. W związku z tym wyróżnia on dwie kategorie badaczy: tych, których interesuje opis zjawisk, i tych, którzy dążą do stworzenia modelu ich wyjaśniania.

Celem „opisywaczy” jest opis społeczeństwa w danym momencie ze względu na ważne charakterystyki faktualne. Jeśli, przykładowo, badają bezrobocie, to ich celem jest ustalenie wyłącznie jego wielkości w celu porównania z wielkością w okresach wcześniejszych. Nie interesują ich natomiast przyczyny bezrobocia. Uzyskiwane dane są więc przedstawiane w postaci rozkładów badanych charakterystyk i ich średnich. W Polsce badania takie kojarzą się przede wszystkim z Głównym Urzędem Statystycznym.

Ze względu na tak określony cel, ryzyko błędów pomiaru związane jest przede wszystkim, zdaniem Grovesa, z próbą: na ile odzwierciedla ona populację, która jest przedmiotem badania? Jest to, jak można sądzić, pochodna przekonania, że sama procedura pomiaru, a zwłaszcza przygotowanie narzędzia badawczego (w wąskim rozumieniu), to w tym przypadku zadanie stosunkowo proste. Stąd też w ramach tego nurtu rozwijała się przede wszystkim refleksja nad błędami związanymi z faktem, że badaniami nie jest objęta cała populacja, lecz jedynie jej próba, a ponadto w ramach wylosowanej próby nie ze wszystkimi jednostkami udaje się przeprowadzić wywiad.

„Modelatora” interesuje możliwe pełne wyjaśnienie przyczyn badanych zjawisk. W badaniach nad bezrobociem będzie więc chciał stwierdzić, jakie cechy zmniejszają ryzyko bezrobocia, co powoduje, że niektórzy bezrobotni nie mogą znaleźć pracy itp. Częściej jednak przedmiotem tego rodzaju badań są złożone konstrukty, np. postawy, opinie i inne nieobserwowalne zjawiska. Tego rodzaju podejście jest charakterystyczne przede wszystkim dla socjologicznych badań akademickich.

Dążenie do wyjaśnienia zjawisk powoduje, że „modelator” posługuje się przede wszystkim analizą zależności. Ze względu na przedmiot badania,

najtrudniejszym, stwarzającym największe ryzyko błędu zadaniem jest to, aby interesujące go zjawisko zmierzyć w sposób możliwie pełny i adekwatny w stosunku do przyjętego sposobu jego konceptualizacji. W efekcie, jak wskazuje Groves, koncentruje się on przede wszystkim na sprawach związanych z samą procedurą pomiaru, a w szczególności z zastosowanym narzędziem badawczym (w wąskim rozumieniu), np. na ile za pomocą zastosowanych pytań można dobrze zbadać postawę wobec badanego zjawiska.

Problem w przypadku socjologów posługujących się technikami surveyowymi polega jednak na tym, że interesują ich zarówno charakterystyki faktualne społeczeństwa, jak i jego opinie, chcą przedstawiać wyniki zarówno w postaci uzyskanego rozkładu, jak i obliczonych zależności, a także troszczą się o uniknięcie błędów związanych zarówno z próbą, jak i z procedurą pomiaru. Dlatego też obok podręczników metod badań surveyowych, w których raczej konsekwentnie stosowana jest perspektywa psychologiczna lub statystyczna, w niektórych dokonywana jest swoista kompilacja konceptualna: o błędach związanych z próbą mówi się używając języka statystyki, błędy pomiaru zaś analizuje się w języku zbliżonym do psychologicznego (por. np. Bradburn i Sudman 1988). Wydaje się, że jest to w jakimś stopniu uzasadnione, gdyż, jak wspomniano, każda z tych dziedzin kładzie nacisk na błędy pochodzące z różnych źródeł.

Z drugiej jednak strony wiąże się to z pewnym niebezpieczeństwem, związanym z odmiennosciami w koncepcji i sposobach pomiaru błędu. Oczywiście w każdej z tych dyscyplin problematyka ta jest ujmowana na wiele sposobów. Nie analizując ich jednak szczegółowo należy uświadomić sobie te podstawowe odmienności oraz pewne podobieństwa. W tym celu odwołam się do podręczników metod badań surveyowych oraz metod badań społecznych, które adresowane są również do socjologów. Cel poniższej prezentacji jest więc ograniczony; nie chodzi o szczegółową analizę różnych ujęć błędów w statystyce i psychologii, co znacznie wykraczałoby poza ramy tej książki, lecz o wskazanie pewnych adaptacji tych ujęć dla potrzeb wywiadu kwestionariuszowego.

Błąd zmienny i wypaczenie

Zarówno w podręcznikach przyjmujących perspektywę statystyczną, jak i psychologiczną wyróżnia się dwa podstawowe typy błędów, które najczęściej nazywane są błędem zmiennym i wypaczeniem. Niezależnie od różnic w sposobie ujmowania każdego z nich chodzi, ujmując najogólniej, o błąd o charakterze losowym i błąd o charakterze systematycznym.

Nawiązujący do ujęcia statystycznego Moser i Kalton (1971) problematykę błędów w badaniach surveyowych omawiają w związku z błędami odpowiedzi (*response errors*). Jako punkt wyjścia przyjmują założenie o istnieniu wartości

prawdziwej dla każdej jednostki objętej badaniem. Wartość ta jest niezależna od zastosowanego narzędzia (w szerokim rozumieniu). Różnica między wartością prawdziwą a wartością zanotowaną w kwestionariuszu jest błędem odpowiedzi.

Zarówno pojęcie błędu zmiennego (autorzy mówią o wariancji), jak i wypaczenia, związane jest w tym ujęciu z traktowaniem każdego konkretnego badania jako jednego z nieskończonej liczby możliwych jego powtórzeń, w których stosuje się dokładnie to samo narzędzie w odniesieniu do tej samej populacji. Konceptualnie zakłada się, że są one powtarzane w tym samym czasie i że odpowiedź udzielona w jednym z nich nie wpływa na uzyskaną w następnych.

Respondent w kolejnych badaniach może udzielać różnych odpowiedzi, choć mogą być one również identyczne. Ich wariancja stanowi indywidualny błąd zmienny danego respondenta. Jeśli dla jego odpowiedzi obliczymy średnią, to może ona, ale nie musi, być zgodna z prawdziwą wartością. W przypadku, gdy nie jest ona zgodna, mówimy o wypaczeniu. Może być ono oszacowane tylko przez odniesienie do źródeł zewnętrznych.

Średnia indywidualnych błędów zmiennych dla całej populacji jest określana jako błąd zmienny odpowiedzi. Z kolei średnia indywidualnych wypaczeń stanowi wypaczenie odpowiedzi.

Przyjmowana przez Grovesa (1989; a zwłaszcza 1991) koncepcja błędów również wywodzi się ze statystyki. Błąd określa jako odchylenie uzyskanego wyniku badania od tego, co jest prawdą dla danej populacji. Ponieważ jednak jego rozważania dotyczą nie tylko samego aktu zbierania informacji (błędów pomiaru), ale całego badania, a więc również błędów związanych z próbą, mniejszy nacisk kładzie na błędy indywidualne ankieterów i respondentów. Traktując, podobnie jak Moser i Kalton, konkretne badanie jako jedno z wielu możliwych jego powtórzeń, błąd zmienny (mierzony wariancją) określa jako sumę odchyżeń uzyskanych w nich wartości. Błąd taki powstaje, ponieważ uzyskiwane wartości różnią się od siebie. Mówimy więc o wariancji odpowiedzi dla określenia zróżnicowania odpowiedzi tych samych osób w kolejno powtarzanych badaniach, a o wariancji jako pochodnej losowania próby – gdy bierzemy pod uwagę zmiany uzyskiwanych wartości wskutek tego, że przy zastosowaniu tego samego schematu losowania każdorazowo wylosowane zostają inne osoby z populacji.

Wypaczenie jest błędem, który wpływa na statystyki we wszystkich kolejnych zastosowaniach danego narzędzia badawczego i w tym sensie jest błędem stałym (np. przy użyciu danego narzędzia uzyskuje się zawyżone dane o wykształceniu populacji). Zasadniczo zakłada się, że istnieje obserwowalna prawdziwa wartość dla danej cechy w populacji i prawdziwa odpowiedź dla pojedynczego respondenta w próbie. Wypaczenie jest więc różnicą średniej wartości tej cechy na podstawie badania a wartością prawdziwą.

Wywodzące się z psychologii ujęcia błędu dotyczą zasadniczo jedynie etapu samego pomiaru, z pominięciem spraw związanych z próbą. Selltiz i in. (1977) w podręczniku metod badań w naukach społecznych, a więc adresowanym nie tylko do socjologów prowadzących badania surveyowe, rozróżniają błąd stały, nazywany również systematycznym lub deformującym, oraz błąd przypadkowy (zmienny). Błąd stały występuje w pomiarze wskutek oddziaływania jakiegoś czynnika, który wpływa w sposób systematyczny na cechę mierzoną lub operację pomiaru. Błąd przypadkowy jest rezultatem wpływu czynników przejściowych, które ulegają zmianie w poszczególnych pomiarach, przy założeniu, że cecha mierzona nie uległa zmianie. Przejawia się on w braku stałości wyników powtarzanych pomiarów z użyciem tego samego lub ekwiwalentnego narzędzia. Wpływ jakiegokolwiek czynnika, przejściowego czy też oddziałującego w sposób systematyczny na wynik pomiaru, traktowany jest jako błąd.

Kahn i Cannell (1957), którzy również nawiązują do psychologicznego ujęcia błędu, odnoszą jednak swoje rozważania wyłącznie do wywiadu. Wyróżniają oni błąd losowy, który jest przypadkowym zróżnicowaniem wyniku pomiaru, i wypaczenie. Mówi się tutaj, podobnie jak w ujęciach statystycznych, o wielokrotnym pomiarze z wykorzystaniem tego samego narzędzia, lecz przyjmowane jest założenie, że w sumie błędy losowe wzajemnie znoszą się i ich średnia wynosi zero. Drugi rodzaj błędu, wypaczenie, jest powodowany przez czynniki, które wykazują tendencję do powodowania zniekształceń tylko w jednym kierunku. Bardziej precyzyjnie można go określić jako wystąpienie niezaplanowanego lub niepożądanego wpływu w wywiadzie.

Błąd stanowi różnicę między wartością prawdziwą cechy, którą chcemy zmierzyć, a wartością obserwowaną, odnoszącą się do wyniku pomiaru.

Podstawowa różnica między przedstawionymi ujęciami dotyczy, jak można stwierdzić, sposobu rozumienia wypaczenia. O ile w statystyce jest ono definiowane w kontekście prawdziwej wartości mierzonej cechy, to w ujęciach psychologicznych związane jest z rodzajem zniekształcenia. Groves w cytowanej już pracy (1989) podkreśla, że „domniemane istnienie obserwowalnej prawdziwej wartości odróżnia punkt widzenia statystyki surveyowej od perspektywy psychometrycznej” (s. 9).

Statystyka interesują, jak już wspomniano, cechy fakualne. Dla każdej z nich można – odwołując się do pewnych danych zewnętrznych wobec pomiaru – określić wartość prawdziwą. Nie zawsze jest to łatwe ani realne. Jeśli badamy zarobki respondenta, wówczas sprawa jest prosta: możemy sprawdzić ich rzeczywistą wysokość na podstawie dokumentów. Znacznie trudniejsze jest to np. w odniesieniu do praktyk religijnych. Uczestnictwo w mszach i nabożeństwach jest możliwe wprawdzie do ustalenia w sposób zewnętrzny na drodze obserwacji, ale określenie w taki sposób częstotliwości modlitwy, przy założeniu, że można modlić się również w domu, jest w praktyce nierealne.

Psychologa, ale także socjologa interesują cechy, dla których nie istnieje jakakolwiek możliwość określenia w sposób zewnętrzny wartości prawdziwej. Przykładem mogą być postawy, opinie czy też zamiar głosowania na określonego kandydata. Można je oczywiście badać na różne sposoby, na przykład używając różnego zestawu pytań, ale każdy z nich obciążony będzie właściwymi sobie błędami. Dlatego też błąd można w takim przypadku określić tylko w związku z pomiarem. Występuje on wówczas, gdy nastąpi „zanieczyszczenie” pomiaru, tzn. gdy oprócz cechy, którą ma mierzyć, na jego wynik wpływają dodatkowe, niepożądane czynniki. Jeśli czynniki te oddziałują w sposób jednokierunkowy, występuje wypaczenie.

Błąd zmienny zarówno w ujęciu statystycznym, jak i psychologicznym, związany jest z założeniem o konceptualnym powtarzaniu pomiaru i rozumiany w sposób zbliżony (Groves 1989). W praktyce jego wielkość określa precyzję uzyskanego wyniku pomiaru (Bradburn i Sudman 1988). Jedyna istotna różnica dotyczy obecnego w drugim z ujęć stwierdzenia, że w dużej liczbie powtórzeń błąd taki wzajemnie się znosi. Jest to pochodna przyjmowanego w nim założenia o przypadkowym charakterze zniekształceń, które powodują tego rodzaju błąd i dlatego muszą znosić się przy dostatecznie dużej liczbie powtórzeń pomiaru.

Ponieważ w ujęciu psychologicznym nie istnieje obserwowalna wartość prawdziwa i błąd jest określany poprzez odwołanie się do pomiaru, w rzeczywistości jesteśmy w stanie oszacować jedynie wariancję wyniku, nie zaś jego wypaczenie. O otrzymanym wyniku badania nie możemy więc powiedzieć, że pokrywa się lub różni od wartości prawdziwej. Porównując wyniki badania, w których zastosowano dwie wersje tego samego pytania, i stwierdzając różnice nie jesteśmy w stanie ściśle określić, który z nich jest bardziej prawdziwy. Podobnie stwierdzając, że na pytanie dotyczące roli kobiety w rodzinie ankietery-mężczyźni i kobiety uzyskali różne wyniki nie mamy formalnych podstaw do stwierdzenia, który z nich jest bliższy prawdy. Jeśli różnice te są dostatecznie duże (istotne statystycznie), wówczas zakładamy systematyczne oddziaływanie pewnego czynnika (sposobu sformułowania pytania czy też płci ankietera) na uzyskany wynik pomiaru. Ze względu na to mówimy o wystąpieniu zniekształcenia. Którą z wersji pytania lub też czyj wynik badania (mężczyzn czy kobiet) uznamy za bardziej prawdziwy, jest już sprawą interpretacji autora badania. Dlatego też w literaturze często mówi się o „efekcie płci ankietera” czy też „efekcie spowodowanym sformulowaniem pytania”, nie zaś o błędzie popełnianym przez kobiety lub mężczyzn lub też będącym wynikiem zastosowanego pytania.

W świetle powyższych uwag warto wyjaśnić sens stosowanego przez Kahna i Cannella określenia „prawdziwa wartość”. Jest on inny niż w statystyce surveyowej i związany z adekwatnością narzędzia pomiaru do założonych

celów. W zależności od tego, w jaki sposób zdefiniujemy cechę będącą przedmiotem badania, to samo narzędzie będzie lepsze lub gorsze (powodujące mniejszy lub większy błąd). Dotyczy to również cech faktualnych. O ile w przypadku wieku sprawa jest raczej prosta, to wykształcenie można zdefiniować jako szkołę najwyższego szczebla, którą respondent ukończył lub też jako liczbę lat skolaryzacji. Jeszcze bardziej skomplikowana jest sprawa w przypadku zarobków: należy rozstrzygnąć, czy uwzględniać również premie, nagrody, gratyfikacje niepieniężne, zarobki dodatkowe itd.

Prawdziwe problemy zaczynają się jednak wówczas, gdy cechą mierzoną są złożone, nieobserwowalne konstrukty, np. postawy czy stereotypy. Kahn i Cannell piszą: „w pewnych sytuacjach prawdziwa wartość atrybutu może być abstrakcją, którą można jedynie określić w przybliżeniu, nie zaś dokładnie ustalić” (s. 172). I dalej: „koncepcja prawdziwej wartości, przynajmniej jeśli odnosi się do postaw, musi być traktowana jako relatywna. Zatem z definicji koncepcja błędu także staje się relatywna. Błąd może być oszacowany tylko w kategoriach związku między aktualnie otrzymanym pomiarem i wartością, która reprezentuje nasz cel. (...) To, czy nasza technika lub sformułowanie powoduje wypaczenie, czy też nie, zależy od celu, jaki chcemy osiągnąć, i wypaczenie to może być oceniane tylko w relacji do tych celów” (s. 175). Prawdziwa wartość w przypadku postaw jest więc, w rozumieniu Kahna i Cannella, pewną intuicją badacza, która nie przyjmuje konkretnych wartości liczbowych i stanowi pochodną przyjętej definicji cechy. Jako przykład podają oni pytanie: „Czy jest Pan(i) zwolennikiem wysyłania żywności dla ulżenia cierpieniom głodującej ludności Indii?” Przez użycie obciążonych emocjonalnie terminów „cierpienia” i „głodowanie” pytanie może wydawać się sugerujące. Jednakże jego celem było wyodrębnienie ludzi, którzy bezwarunkowo sprzeciwiają się wysyłaniu amerykańskiej pomocy za granicę, i w tym kontekście dobrze realizowało założony cel.

O oszacowaniu wielkości błędu pomiaru w sensie statystycznym (a więc w stosunku do zewnętrznej wartości prawdziwej) możemy zatem, w przypadku cech nieobserwowalnych, mówić tylko w wyjątkowych przypadkach. Poza sytuacjami eksperymentalnymi, występują one np. w badaniach przedwyborczych. Jeśli na podstawie badań prowadzonych na tydzień przed elekcją chcemy wypowiadać się o tym, jakie będą rzeczywiste wyniki wyborów, nie zaś, jakie są aktualne preferencje, wówczas istnieje wartość prawdziwa (wynik wyborów) i można w relacji do niej określić wielkość błędu. Podobna sytuacja występuje w badaniach marketingowych, w których pytamy o zamiar kupna danego produktu. Uzyskane od respondentów odpowiedzi można odnieść do rzeczywistej wielkości sprzedaży.

ŹRÓDŁA BŁĘDÓW

Napotymane w literaturze klasyfikacje źródeł błędów są w znacznym stopniu związane z przyjęciem jednej z dwu wymienionych wcześniej perspektyw. Jak już wspomniano, perspektywa psychologiczna koncentruje się na zagadnieniach związanych z samym aktem pomiaru. Stąd też w cytowanej już pracy Selltiz i in., podobnie jak u Kahna i Cannella, błędy związane z próbą zostały całkowicie pominięte. Bradburn i Sudman, którzy łączą ujęcie psychologiczne i statystyczne, wyróżniają błędy losowania próby i błędy nie związane z losowaniem próby. Te z kolei dzielą na błędy związane z realizacją próby (np. niemożność przeprowadzenia wywiadu ze wszystkimi wylosowanymi respondentami, braki odpowiedzi) oraz błędy związane z innymi czynnikami (efekt ankierski, efekt respondencki i błędy kwestionariusza). O ile dla pierwszej kategorii charakterystyczny jest raczej błąd zmienny, dla drugiej – wypaczenie, to w przypadku ostatniej nie jest to jednoznaczne i zależy od tego, czy chodzi o fakty, czy też opinie.

Podział źródeł błędów przyjmowany przez Grovesa (1989) oparty jest na schemacie Kisha (1965). Zarówno błąd zmienny, jak i wypaczenie może mieć swoje źródło w błędach obserwacji, jak i nie związanych z obserwacją. Błędy obserwacji są odchyleniem odpowiedzi respondentów od ich prawdziwej wartości i związane są z osobą ankietera, respondentem, instrumentem pomiaru oraz sposobem uzyskiwania danych (techniką badawczą). Błędy nie związane z obserwacją są wynikiem tego, że pomiary pochodzą jedynie od części badanej populacji. Może to być błąd „pokrycia” (*coverage error*), błąd „braku odpowiedzi” lub też błąd losowania próby.

Należy dodać, że zarówno błąd zmienny, jak i wypaczenie może powstać również na etapie opracowania danych, zwłaszcza w związku z kodowaniem materiałów z badań. W literaturze bywają one nazywane (*processing errors*) (Groves 1991). Ponieważ jednak nie są one bezpośrednio związane z procesem pomiaru, nie będą przedmiotem naszego zainteresowania.

W badaniach efektu ankierskiego, który jest przedmiotem tej książki, przyjmuje się zasadniczo psychologiczną perspektywę błędu. Do wyjątków należą badania, w których można odnieść błędy ankierów do prawdziwej wartości badanej cechy ustalonej na podstawie kryterium zewnętrznego. Dlatego też dotyczy ona błędów obserwacji czy też pomiaru.

Jednakże błędy takie są, biorąc pod uwagę przedmiot tej pracy, kategorią heterogeniczną. Sposób uzyskiwania danych, a więc technika badawcza, podobnie jak narzędzie (niezależnie od tego, czy chodzi o cały kwestionariusz, czy też o pojedyncze pytanie), są czymś „zadaniem” ankierowi i na ich kształt nie ma on żadnego wpływu, w przeciwieństwie np. do atmosfery wywiadu lub też motywacji respondenta. Spośród źródeł błędów pomiaru należy więc wyodrębnić takie, które są pochodną przygotowania narzędzia (pytanie i technika) oraz związane z jego realizacją w terenie (ankier i respondent).

Aczkolwiek wszystkie te źródła są z sobą powiązane, gdyż to technika badawcza stwarza ogólne ramy sytuacyjne kontaktu między ankieterem a respondentem, wpływ ankietera zaś na uzyskiwane odpowiedzi występuje lub też nie w zależności od tematyki pytań, to jednak najbardziej bezpośredni związek istnieje między uczestnikami wywiadu. W większości przypadków błąd, którego źródłem jest ankieter, wystąpi tylko w związku z określoną reakcją respondenta, wiele błędów respondenta zaś – jako pochodna określonych zachowań ankieterskich. Jeśli ankieter sugeruje respondentom podczas wywiadu swoje poglądy, to aby wystąpił błąd, sugestia ta musi zostać przyjęta. Podobnie skłonność respondenta do udzielania odpowiedzi społecznie akceptowanych może zależeć od statusu ankietera.

Dlatego też obecnie omówię pokrótce poszczególne źródła błędów w badaniach surveyowych, a następnie – bardziej szczegółowo – błędy ankietera i respondenta, koncentrując się jednak na tych pierwszych.

BŁĘDY ZWIĄZANE Z PRÓBĄ

Błąd losowania próby

Jak wiadomo, jedynie próba wylosowana zgodnie z zasadami probablistyki pozwala na formułowanie uprawnionych wniosków o rozkładach cech w populacji. Jednakże z zasad tych wynika również, że nie jest możliwe, aby rozkłady te w próbie były dokładnie zgodne z rzeczywistymi rozkładami w populacji. Jeśli na podstawie przebadania 1000 osób chcemy wypowiadać się o poglądach całego społeczeństwa, to jest oczywiste, że możemy to robić tylko przyjmując pewne przybliżenie, którego wielkość stanowi błąd. Jest to błąd zmienny.

Wielkość tego błędu zależna jest od liczebności próby w stosunku do populacji: im próba jest większa, tym wynik jest bardziej dokładny, obarczony mniejszym błędem zmiennym. Nie jest to jednak zależność prostoliniowa. Powyżej pewnej granicy zwiększanie liczebności próby powoduje stosunkowo niewielki przyrost precyzji pomiaru.

Błąd „pokrycia” ✓

*całkowicie
słony*

Błąd taki powstaje zasadniczo wskutek pewnych wad operatu losowania. Wynika on stąd, że pewne kategorie osób nie są w nim uwzględnione i w związku z tym nie mają szansy zostać wylosowane. W badaniach kwestionariuszowych, w których wykorzystywane są próby imienne, losowane z systemu PESEL, kategorią taką są bezdomni. Znaczna część spośród nich nie posiada dowodu osobistego ani paszportu i dlatego też nie figurują w tym systemie, stanowiącym operat losowania.

W badaniach telefonicznych poza operatem pozostają osoby, które nie mają telefonu. Błąd tego rodzaju będzie oczywiście znacznie większy w Polsce, gdzie stopa telefonizacji wynosi około 45%, a ponadto posiadanie telefonu jest silnie skorelowane z miejscem zamieszkania, ale występuje również w krajach zachodnich, gdzie przekracza ona 90% i jest bardziej równomierne. Wystąpi on również w badaniach, w których operatem jest lista abonentów (w przeciwieństwie do sytuacji, gdy numery są generowane komputerowo), gdyż część osób ma numery telefonów zastrzeżone.

W każdym z tych przypadków próba będzie zniekształcona, gdyż ten sam błąd zostaje powielony we wszystkich badaniach. Błąd taki może mieć istotne znaczenie dla uzyskiwanych wyników badania, gdyż każdorazowo chodzi o kategorię specyficzną: osoby o bardzo niskim statusie (bezdomni i nie posiadający telefonu) lub o wysokim statusie (mający zastrzeżone numery). Tytułem przykładu warto odwołać się do cytowanych przez Grovesa i Kahna (1979) badań kwestionariuszowych, w których porównywano rozkłady odpowiedzi na pytania osób mających telefon i nie mających telefonu. Pomijając oczywiście różnice cech społecznych (dochody, wykształcenie itp.), występują one również w przypadku niektórych pytań o opinie i sięgają kilkudziesięciu punktów procentowych.

Na wystąpienie błędu „pokrycia” szczególnie narażone są badania prowadzone wśród specjalnych kategorii respondentów, dla których nie istnieje gotowy operat losowania. Jeśli przykładowo badamy niepełnosprawnych, to nie istnieje w Polsce ich wyczerpująca lista i badacz jest zmuszony sam stworzyć taki operat. Odwołanie się do istniejących dokumentów jest ryzykowne, gdyż wykazy osób dotkniętych poszczególnymi rodzajami niesprawności, które mogłyby być podstawą do stworzenia takiego operatu, nie będą kompletne, np. nie będą uwzględniać mieszkańców wsi. Dla pewnych kategorii niepełnosprawnych nie istnieją one w ogóle, jak w przypadku osób niepełnosprawnych wskutek schorzeń serca. Uzyskane wyniki badania będą więc wypaczone, gdyż nie zostaną nimi objęte pewne kategorie niepełnosprawnych.

Błąd „braku odpowiedzi”

Błąd tego rodzaju może dotyczyć zarówno całego wywiadu, jak i poszczególnych pytań. W pierwszym przypadku powstaje on wskutek niedostępności części respondentów w próbie. Odsetek takich jednostek wynosi obecnie w Polsce, jak wynika z przeprowadzonej przez autora tej książki analizy danych z 4 badań zrealizowanych w 1995 roku, w granicach 19–20% dla prób adresowych (w których jednostką losowania jest gospodarstwo domowe lub mieszkanie). W próbach imiennych (losowanych z systemu PESEL, gdzie jednostką losowania jest konkretna osoba) wynosi on, jeśli uwzględnić tylko próbę zasadniczą (bez rezerwowej), ok. 27%.

Najczęstszymi przyczynami niedostępności w próbach imiennych jest nieobecność respondenta przez cały okres realizacji badania (od 26 do 37% ogółu przyczyn) oraz odmowy udzielenia wywiadu (ok. 20%). W przypadku prób adresowych takimi przyczynami są niemożność zastania respondenta (ok. 25%) i odmowy (od 29 do 33% ogółu przyczyn). Ponieważ zjawisko niedostępności nie rozkłada się we wszystkich kategoriach równomiernie, stanowi ono źródło wypaczeń. Struktura próby zrealizowanej różni się ze względu na pewne cechy od struktury założonej. W badaniach na próbach ogólnopolskich kategoriami szczególnie trudno dostępnymi są obecnie mieszkańcy wielkich miast, ludzie młodzi – do 34 lat, mężczyźni i osoby z wykształceniem średnim i zasadniczym. Z kolei nadreprezentowani są zwłaszcza ludzie w wieku emerytalnym, z wykształceniem podstawowym i mieszkający na wsi (Gostkowski, w druku).

Wypaczenia tego rodzaju mogą być w pewnym zakresie „poprawiane”. Znakając prawdziwy rozkład cech w populacji, można, stosując odpowiednie procedury ważenia wyników, „poprawić” strukturę próby zrealizowanej. W przypadku badań ogólnokrajowych jako dane „prawdziwe” traktuje się zazwyczaj informacje pochodzące ze spisu powszechnego. Lista cech, ze względu na które można dokonać porównania, obejmuje kilka charakterystyk społeczno-demograficznych populacji, które są ważne w tym sensie, że opinie w wielu sprawach stanowią ich pochodną. Z drugiej jednak strony nie obejmuje ona wielu istotnych cech, a wśród nich zawodu. Tymczasem wiadomo, że niektóre ważne z punktu widzenia socjologa kategorie, np. prywatni właściciele, osoby zajmujące odpowiedzialne stanowiska, szczególnie aktywne w swoim zawodzie czy też pracujące poza miejscem zamieszkania, należą do tych, z którymi skontaktować się jest szczególnie trudno. Ważenie wyniku rozwiązuje więc problem wypaczenia jedynie częściowo.

Drugą ważną przyczyną niedostępności są odmowy udzielenia wywiadu. W Polsce od kilkunastu lat utrzymują się one na poziomie około 6% próby założonej (Lutyńska 1990 oraz analizy własne autora) i są, w porównaniu z krajami zachodnimi, stosunkowo nieliczne.

Z badań prowadzonych przez psychologów oraz socjologów w krajach zachodnich wynika jednak, że respondenci, którzy zgadzają się na udział w badaniach, różnią się od tych, którzy odmawiają w nich uczestnictwa. Chętniej biorą udział osoby o wyższym poziomie wykształcenia, o wyższym statusie zawodowym, o większej potrzebie akceptacji, o wyższym poziomie inteligencji, mniej autorytarne (Rosenthal i Rosnow 1969), a także, jeżeli chodzi o Francję, o przekonaniach lewicowych. Spośród tych charakterystyk tylko jedna możliwa jest do uwzględnienia w standardowej procedurze ważenia – jest nią wykształcenie. Pozostałe mogą być źródłem wypaczeń uzyskanych wyników, przynajmniej gdy w grę wchodzi pytanie dotyczące zagadnień związanych ze zjawiskami, do których się odnoszą.

Błąd „braku odpowiedzi” ma miejsce również, jak wspomniano, gdy respondent odmawia odpowiedzi na dane pytanie. Obecnie w Polsce, jak wskazują na to wyniki badań pilotażowych, występuje on przede wszystkim w związku z pytaniami dotyczącymi spraw finansowych i zagospodarowania materialnego. Odmowy takie są najczęstsze wśród osób zamożniejszych, a zwłaszcza pracujących na własny rachunek, a więc również stanowią źródło wypaczenia wyników.

BŁĘDY POMIARU BĘDĄCE POCHODNĄ PRZYGOTOWANIA NARZĘDZIA

O ile omówione powyżej błędy związane z próbą mają w zasadzie charakter rozłączny, to błędy pomiaru są wzajemnie ze sobą powiązane. Wspomniałem już wcześniej o zależności błędów ankietera i błędów respondenta. Jednak większość z nich występuje tylko w związku z określoną tematyką pytań. W wielu przypadkach jest więc sprawą umowną, któremu ze źródeł przypisany zostanie określony błąd.

W tej części zostaną krótko scharakteryzowane jedynie błędy związane z przygotowaniem narzędzia, a więc wynikające z zastosowanej techniki oraz pytania. Pozostałym błędom pomiaru, związanym z osobą ankietera i respondenta, które stanowią zasadniczy przedmiot niniejszej pracy i dlatego muszą zostać omówione szerzej, poświęcony jest następny rozdział książki.

Błąd związany ze sposobem uzyskiwania danych

Realizacja badania jest prawie zawsze związana z tworzeniem pewnych sztucznych warunków, które umożliwiają jego realizację. Dotyczy to nie tylko socjologii, ale także innych nauk społecznych, w tym szczególnie psychologii (Lana 1969). Warunki te mogą być przyczyną znacznego błędu pomiaru. Najbardziej chyba znanym przykładem są badania prowadzone w Western Electric Company w roku 1927, kiedy po raz pierwszy zaobserwowano wpływ sytuacji badawczej na uzyskiwane wyniki. Badania dotyczyły wpływu na produkcję takich elementów warunków pracy, jak oświetlenie, temperatura, czas pracy, długość przerw itp. Objęto nimi sześć kobiet. Niezależnie od manipulowania tymi elementami, produkcja badanych kobiet wzrastała. Autorzy wskazują, że wynikało to m.in. z poczucia wyróżnienia związanego z uczestnictwem w eksperymencie (Roethlisberger i Dickson 1939), a więc samego faktu, że były one przedmiotem badania.

Element ten występuje również we wszystkich technikach surveyowych, ale oprócz tego każda z nich wprowadza właściwe sobie zniekształcenia. W wywiadzie kwestionariuszowym, w porównaniu z innymi technikami surveyowymi,

w szczególności z ankietą pocztową i wywiadem telefonicznym, istotne znaczenie ma fizyczna obecność ankietera podczas badania oraz fakt, że uzyskuje on informacje drogą rozmowy. Dokonywane w literaturze porównania między wynikami uzyskanymi za pomocą każdej z tych technik (por. np. Groves i Kahn 1979; Dillman 1978; Frey 1983; Sztabiński 1997) pozwalają stwierdzić, że powoduje to występowanie pewnych różnic.

W wywiadzie kwestionariuszowym uzyskuje się, ogólnie biorąc, odpowiedzi mniej przemyślane niż w ankiecie, lecz bardziej przemyślane w porównaniu z wywiadem telefonicznym (Groves 1978; Kormendi 1988; Jordan i in. 1980; ACSF 1992). Jest to związane z faktem, że ankietę respondent wypełnia samodzielnie, a więc ma na to więcej czasu, a ponadto pisemny charakter kontaktu skłania do głębszego zastanowienia się nad udzielanymi odpowiedziami. Z kolei wywiad telefoniczny „zachęca” do szybszego tempa rozmowy. W efekcie wywiad kwestionariuszowy zajmuje pozycję „średnią” jeżeli chodzi o obszerność i szczegółowość odpowiedzi na pytania otwarte, odsetek braków odpowiedzi i braku opinii, skłonność do „potakiwania”, wyrażania opinii skrajnych itp. wypaczenia.

Drugim wymiarem jest wpływ osób trzecich na uzyskiwane odpowiedzi. Jest on największy w ankiecie pocztowej, której wypełnianiu towarzyszy zazwyczaj „konsultacja wewnątrzdomowa” (Moser i Kalton 1971), mniejszy w wywiadzie kwestionariuszowym, podczas którego, przynajmniej w Polsce, w blisko 50% przypadków obecne są osoby trzecie (Lutyńska 1990; 1993), a stosunkowo najmniejszy, co nie znaczy, że nieobecny, w wywiadzie telefonicznym (Firdion 1993). Pomijając oczywiste znaczenie tego wpływu na odpowiedzi na pytania drażliwe, co jest niemal zawsze związane z wypaczeniem, w innych sytuacjach jest ono uzależnione od rodzaju pytania i jego celu. W pytaniach wymagających przypomnienia sobie odległych w czasie wydarzeń pomoc innych członków gospodarstwa domowego może sprzyjać uzyskaniu prawdziwej informacji. Również jednak w pytaniach o opinie może nas interesować nie indywidualna opinia respondenta, lecz opinia zakotwiczona społecznie, uzgodniona w obrębie rodziny (Gostkowski i Sztabiński 1988).

Uczestnictwo ankietera w procesie badawczym z zastosowaniem wywiadu (telefonicznego lub kwestionariuszowego) może powodować wypaczenie związane z dążeniem do przedstawienia siebie w korzystnym świetle, zgodnym z normami społecznymi (*social desirability bias*). Jest on pochodną, używając terminologii Hymana (1954), „społecznego uwikłania” respondenta w kontakcie z ankieterem. Podaje on przykład badań dotyczących miłości i stosunków z rodzicami, które były prowadzone wśród studentów z zastosowaniem wywiadu kwestionariuszowego i ankiety. Na 60 identycznych pytań w 55 stwierdzono istotne różnice wyników, które polegały na przedstawieniu siebie w ankiecie w mniej korzystnym, a więc mniej akceptowanym społecznie świetle.

Jeśli chodzi o porównanie pod tym względem wywiadu kwestionariuszowego i telefonicznego, z których pierwszy powoduje niewątpliwie wyraźniejsze „społeczne uwikłanie” respondenta, w większości badań nie stwierdzono istotnych różnic w uzyskanych wynikach.

Ostatnia zasadnicza różnica między technikami surveyowymi dotyczy również tylko wywiadów i związana jest z efektem ankieterskim. Wypaczenia spowodowane przez ankieterów są, jak wynika z badań przeprowadzonych w krajach zachodnich, większe w wywiadzie kwestionariuszowym niż telefonicznym (Groves i Magilavy 1986). W przypadku drugiej z technik stwierdzono jedynie stosunkowo słaby wpływ płci i rasy ankietera, co związane jest przede wszystkim z odmiennościami w selekcji i treningu ankieterskim, większym stopniem standaryzacji i nadzoru ich pracy, a także ograniczonym zakresem kontaktu z respondentem (brak fizycznej obecności).

Błędy pytań

Pytanie jako źródło błędu pomiaru może być rozpatrywane w trzech aspektach: jako pochodna jego treści, sposobu sformułowania oraz miejsca w kwestionariuszu.

Związek treści pytania z wartością uzyskanego pomiaru jest czymś najbardziej oczywistym. Chodzi o wspomnianą już, akcentowaną przez Kahna i Cannella, adekwatność pytania do zjawiska, które jest przedmiotem pomiaru. Używając innej terminologii, jest to problem trafności doboru wskaźników. Problematyka ta, choć kluczowa z punktu widzenia wartości pomiaru, wykracza jednak poza ramy niniejszej książki.

Badania nad wpływem sformułowania pytania na uzyskiwane odpowiedzi obejmują wiele zagadnień szczegółowych. Poniżej zostaną w skrócie omówione najważniejsze z nich.

Związek między długością pytania a uzyskiwanymi odpowiedziami można analizować w aspekcie długości tej odpowiedzi oraz jej zgodności ze stanem faktycznym. Jeżeli chodzi o długość odpowiedzi respondenta, to wyniki analiz (Matarazzo i in. 1963; Gonçalves i Tuchańska 1978) wskazują, że dłuższe pytania sprzyjają, ogólnie biorąc, uzyskaniu dłuższej odpowiedzi, choć jest to również zależne od innych czynników, jak stopień trudności pytania, jego rodzaj (pytanie typu „czy”, „dlaczego”, „jaki”) itp.

Z kolei stosowanie dłuższych pytań, poprzedzonych wstępem, zdaje się prowadzić do uzyskiwania bardziej „prawdziwych” odpowiedzi, zgodnych ze stanem faktycznym (Bradburn i Sudman 1979; Laurent 1972). Nie dotyczy to jednak, jak się wydaje, sytuacji, gdy porównujemy błąd odpowiedzi uzyskanej przy zastosowaniu pytania ogólnego i bloku pytań szczegółowych na ten sam temat. Przeprowadzona przy współudziale autora tej książki analiza weryfika-

cyjna pytań dotyczących wykształcenia respondenta, jego zawodu, zarobków oraz dochodów gospodarstwa domowego wykazała brak różnic w wielkości i kierunku błędów (Daniłowicz i Sztabiński 1986).

Rodzaj zastosowanych pytań ma również istotne znaczenie dla uzyskiwanych danych, choć często trudno jednoznacznie określić, które z nich obciążone są mniejszym błędem. Schuman i Presser (1981) porównując odpowiedzi na różne identycznie sformułowane pytania otwarte i zamknięte (oczywiście z wyjątkiem zamieszczania kafeterii) stwierdzili każdorazowo istotne statystycznie i ważne merytorycznie różnice uzyskanych rozkładów. Z kolei porównanie ponad 20 badań, w których odpowiedzi na pytania dychotomiczne (np. ograniczające wybór do odpowiedzi „tak” lub „nie”) zestawiono z uzyskanymi na pytania kafeteryjne, oferujące dodatkowo możliwość wskazania także innych punktów, wykazało, że tego rodzaju podział pytań ma istotne znaczenie dla częstotliwości wyboru pokrywających się punktów (Molenaar 1982).

Nawet drobne zmiany w sformułowaniu pytania mogą powodować istotne zmiany w uzyskiwanym rozkładzie odpowiedzi. Dotyczy to przykładowo odczytywania lub nieodczytywania respondentowi możliwości „nie mam zdania”, zamieszczania lub też pomijania w pytaniach ze skalą punktu „średniego” (np. „średnio”, „ani się zgadzam, ani też nie zgadzam” itp.), zrównoważenia alternatyw w pytaniach dychotomicznych (np. w pytaniu „Czy zamierza Pan(i) wziąć udział w wyborach?” dodanie członu „czy też nie zamierza”), alternatywnego użycia określenia „nie pozwalać” i „zabraniać” itp. (por. przykładowo Grémy 1996; Schuman i Presser 1981; Hippler i Schwartz 1988; Molenaar 1982).

Trzecim zagadnieniem związanym z błędem pomiaru jako pochodną zastosowanego narzędzia (pytania) jest miejsce pytania w kwestionariuszu czy też, ujmując szerzej, efekt kontekstu. Może się on przejawiać na kilka sposobów. Do klasycznych należą badania prowadzone w latach czterdziestych, w których stosowano zamienny porządek pytań dotyczących opinii na temat wysyłania przez dziennikarzy z krajów komunistycznych dowolnej treści artykułów o Stanach Zjednoczonych i wysyłania analogicznych informacji przez dziennikarzy amerykańskich rezydujących w krajach komunistycznych (Hyman i Sheatsley 1950), czy też pytań dotyczących opinii w sprawie zgody władz amerykańskich na wstąpienie własnych obywateli do wojska brytyjskiego lub francuskiego, z jednej strony, niemieckiego zaś – z drugiej (Cantril 1947). W zależności od tego, które z każdej pary pytań zadawano jako pierwsze, uzyskiwano różne rozkłady odpowiedzi. Wyjaśnieniem jego występowania jest dążenie respondentów do konsystencji w udzielanych odpowiedziach (Schuman i Presser 1981).

Drugi zasadniczy rodzaj efektu kontekstu zawiązany jest z porządkiem zamieszczenia pytań szczegółowych i pytania ogólnego, dotyczącego tego

samego zgadnienia. Schuman i Presser (1981) badając stosunek do aborcji uzyskali na pytanie ogólne większy odsetek odpowiedzi „za”, wówczas gdy było ono zadawane przed blokiem pytań o szczegółowe warunki jej dopuszczalności, niż gdy zadawano je po tym bloku pytań. W zależności od miejsca, pytanie ogólne było rozumiane jako zgoda na aborcję w pewnych okolicznościach (gdy było zamieszczane jako pierwsze) lub też jako zgoda na aborcję poza sytuacjami wymienionymi w pytaniach szczegółowych (gdy następowało po nich).

Trzeci rodzaj efektu kontekstu związany jest z porządkiem prezentacji możliwych odpowiedzi w pytaniu kafeteryjnym. Kiedy ich lista jest długa, respondenci mają tendencję do wybierania pierwszych lub ostatnich spośród wskazanych możliwości. Pierwsze z nich są wybierane wówczas, gdy poszczególne punkty są sformułowane w sposób prosty, ostatnie zaś – gdy są one długie i skomplikowane (por. np. Moser 1968; Parten 1950; Sztabiński 1975; Bradburn i Sudman 1979).

ROZDZIAŁ II

Błędy- ankietera i respondenta

Łączne rozpatrywanie błędów ankietera i respondenta związane jest, jak już wspomniano, ze specjalnym ich charakterem. Są to mianowicie błędy powstające zasadniczo w wyniku interakcji między dwoma uczestnikami wywiadu. Jeśli przyjąć, że odpowiedzią „prawdziwą” respondenta jest ta, której udzieliby sam sobie na zawarte w kwestionariuszu pytanie, to wszelkie różnice między nią a odpowiedzią uzyskaną (zanotowaną) przez ankietera są wynikiem tej właśnie interakcji. Na specyfikę tę zwracają uwagę Moser i Kalton (1971): „Jest w pewnym sensie sztuczne omawianie różnych źródeł błędów [ankietera i respondenta – *P.B.S.*] jako odrębnych jednostek. Stwierdzenie, że niechęć respondenta do udzielenia prawidłowej odpowiedzi jest potencjalnym źródłem błędu w sposób oczywisty nie może być rozpatrywana przy założeniu, że niechęć ta jest niezależna od ankietera lub sposobu, w jaki zadaje on pytania. Wywiad jest interakcją między dwojgiem ludzi, którzy mogą wpływać na siebie w różny sposób i należy to mieć na uwadze zastanawiając się nad błędami” (s. 385).

Ponieważ jednak to właśnie ankieter jest osobą inicjującą kontakt badawczy i kierującą przebiegiem tego kontaktu, błędy będące rezultatem interakcji obciążają głównie jego. Dlatego też skoncentruję się przede wszystkim na roli ankietera w powstawaniu błędów.

W literaturze termin „błąd ankietera” jest używany w różnym sensie i w sposób niekonsekwentny przez tych samych autorów. Przykładowo Kahn i Cannell (1957) omawiając potencjalne źródła błędów podczas wywiadu wymieniają cechy społeczno-demograficzne ankietera i respondenta (płeć, wiek, rasa, przekonania religijne, zarobki i wykształcenie), czynniki psychologiczne (opinie ankieterów oraz oczekiwania dotyczące zachowań i odpowiedzi respondenta, które są pochodną cech osobowościowych ankietera, ale także treści wywiadu, postrzeganie cech respondenta i jego zachowań) oraz zachowania partnerów rozmowy. Z kolei Groves (1989) wskazując cztery drogi powstawania efektu ankieterskiego wymienia: cechy demograficzne i socjoekonomiczne ankietera, sposób zastosowania przez niego kwestionariusza (np. przeformułowanie pytania, jego opuszczenie, błędny zapis odpowiedzi),

specyficzne akcentowanie niektórych słów lub intonacja podczas odczytywania pytania, sposób reagowania na trudności respondenta (np. zadawanie pytań sondujących).

Przytoczone przykłady pozwalają stwierdzić, że o błędzie mówi się w dowolnym kontekście: w związku z pewnymi cechami ankietera, które mogą wpływać negatywnie na wartość uzyskanych (zanotowanych) odpowiedzi, oraz z konkretnymi drogami czy też sposobami jego oddziaływania, które mogą prowadzić do takiego rezultatu. Innymi słowy, w pierwszym przypadku błąd odnosi się do wpływu szeroko rozumianych cech społecznych i psychologicznych ankieterów na wartość pomiaru. W tym sensie można określić błąd jako wpływ poszczególnych cech społeczno-demograficznych ankieterów, poziomu ich umiejętności ankieterskich, własnych opinii w sprawach poruszanych w wywiadzie itp. na uzyskane wyniki badania. Przykładowo stwierdzając zależność między odpowiedziami respondentów a opiniami ankieterów w tych samych sprawach powiemy, że wystąpił błąd ankieterski polegający na wpływie ich opinii na uzyskiwane w wywiadzie odpowiedzi.

Błąd w drugim sensie dotyczy, jak wspomniano, konkretnych dróg oddziaływania ankieterów na uzyskiwane odpowiedzi. Jeśli stwierdzimy, że ankieterzy w sposób sugerujący odczytywali pytanie, stosowali sugerujący sondaż odpowiedzi lub też sugerującą reakcję zwrotną, wówczas każde z tych zachowań określimy jako błędne. Błąd tego rodzaju nie musi polegać oczywiście na zachowaniach werbalnych ani też być w ogóle związany z jakimś zachowaniem, także niewerbalnym. Ankieter, który okazuje aprobatę dla treści odpowiedzi respondenta kiwając potakująco głową, popełnia błąd. Ale za jego błąd uznaje się również przypisywanie mu przez respondenta określonych poglądów, np. że ankieterka – młoda kobieta z dużego miasta – jest zapewne przeciwniczką tradycyjnego podziału ról w rodzinie.

O wystąpieniu błędu w pierwszym sensie można mówić wówczas, gdy stwierdziliśmy, że istotnie ankieterzy oddziaływali na wynik pomiaru. Z kolei wystąpienie błędu ankieterskiego w drugim sensie nie musi prowadzić do uzyskania błędnej odpowiedzi, tzn. innej, niż respondent udzieliłby sam sobie na dane pytanie. Jeśli ankieter sugeruje mu w jakiś sposób swoje własne przekonania w danej sprawie, to sugestii tej respondencja może się podporządkować lub też ją odrzucić.

Wskazane dwa rozumienia błędów są z sobą ściśle powiązane. Warunkiem wystąpienia błędu w pierwszym rozumieniu jest błędne zachowanie ankietera w przytoczonym powyżej, szerokim sensie. Z tego punktu widzenia błąd ten zawiera w sobie konceptualnie błąd rozumiany jako drogi wpływu ankietera na uzyskane i zanotowane odpowiedzi. Z drugiej jednak strony nie każde błędne zachowanie ankietera powoduje wystąpienie błędu pomiaru. Stąd też błędne zachowanie ankietera jest warunkiem koniecznym, ale nie wystarczającym zaistnienia błędu rozumianego jako jego wpływ na wynik pomiaru.

Również konkretne sposoby oddziaływania ankietera na respondenta są pochodną cech i charakterystyk każdego z nich, choć nie zawsze można je sobie w sposób jednoznaczny przyporządkować. Przeformułowanie pytania może być rezultatem braku umiejętności ankierskich, uznania przez ankietera, że jest ono w obecnym sformułowaniu drażliwe, lub też sposobu postrzegania respondenta, np. wyobrażenia, że respondent nie zrozumie pytania w sformułowaniu wydrukowanym w kwestionariuszu. Podobnie, stwierdzając wpływ opinii ankieterów na zanotowane w kwestionariuszu odpowiedzi respondentów nie jesteśmy w stanie określić, czy błąd ten powstał w wyniku sugerującego odczytywania pytań, czy też „dointerpretowywania” uzyskanych odpowiedzi zgodnie z własnymi przekonaniem ankieterów, a więc na etapie ich zapisu.

Sens nadawany pojęciu błędu ankierskiego, czy ujmując szerzej, błędowi powstałego wskutek interakcji ankietera i respondenta, związany jest z przyjętą perspektywą. Badacz może zazwyczaj jedynie ocenić wielkość błędu popełnionego przez ankieterów i na tej podstawie ocenić wartość zebranego w badaniach materiału. Przyjmuje więc pierwszą ze wskazanych perspektyw. Choć jest możliwe uwzględnienie w analizach jednej zmiennej „ankieter”, to jednak jej wykorzystanie jest mało przydatne z punktu widzenia oceny zebranego materiału. Dlatego też opisuje go poprzez pewne charakterystyki, które stanowią potencjalne źródło błędów. Oczywiście stwierdzenie, czy błąd wystąpił, wymaga analizy zależności, nie jest więc możliwe na poziomie konkretnego wywiadu.

Z kolei ośrodek realizujący badania, który jest zainteresowany minimalizacją błędów na etapie realizacji wywiadu, będzie przyjmował raczej drugą perspektywę. Chodzi o wyeliminowanie możliwych przyczyn zniekształceń zanotowanych w kwestionariuszu odpowiedzi. Stąd też błąd odnosi się do określonego zachowania lub innej konkretnej drogi oddziaływania ankietera na respondenta. Błędy takie są możliwe do wykrycia poprzez zastosowanie specjalnych procedur badawczych, np. eksperymentu, nagrywania magnetofonowego wywiadu czy też specjalnego zaprogramowania zachowań dwóch podobnych grup ankierskich w celu porównania uzyskanych wyników.

Przedstawiona tutaj rekonstrukcja dwóch sposobów rozumienia błędów nie jest jedyną możliwą. W literaturze polskiej rekonstrukcję taką podjął również Kistelski (1985). Wyróżnia on dwa typy pojęć określających błąd ankierski: niedyrektywne i dyrektywne. Każde z nich ma się odnosić zarówno do poziomu jednostkowego, tzn. pojedynczej informacji, oraz poziomu zbiorowości. Pojęcia niedyrektywne wiążą, zdaniem autora, wystąpienie błędów z wartością informacji i korespondują z pojęciem wypaczenia ankierskiego (*interviewer bias*). Pojęcia dyrektywne odnoszą się do niepożądanego wpływu ankietera na wyniki badań i mają nawiązywać do pojęcia błędów ankierskich (*interviewer error*). Aczkolwiek punktem wyjścia tej rekonstrukcji jest, jak się wydaje, niezbyt precyzyjne rozróżnienie między statystycznym i psychologicznym

nym ujęciem błędu (nie wiadomo, czemu łączonymi z pojęciami *bias* i *error*), to w praktyce chodzi jednak o błąd rozumiany jako skutek oddziaływania ankietera oraz jako jego odstępstwo od dyrektyw regulujących pracę ankietera. W pewnym zakresie pokrywa się więc ona z rekonstrukcją przedstawioną powyżej.

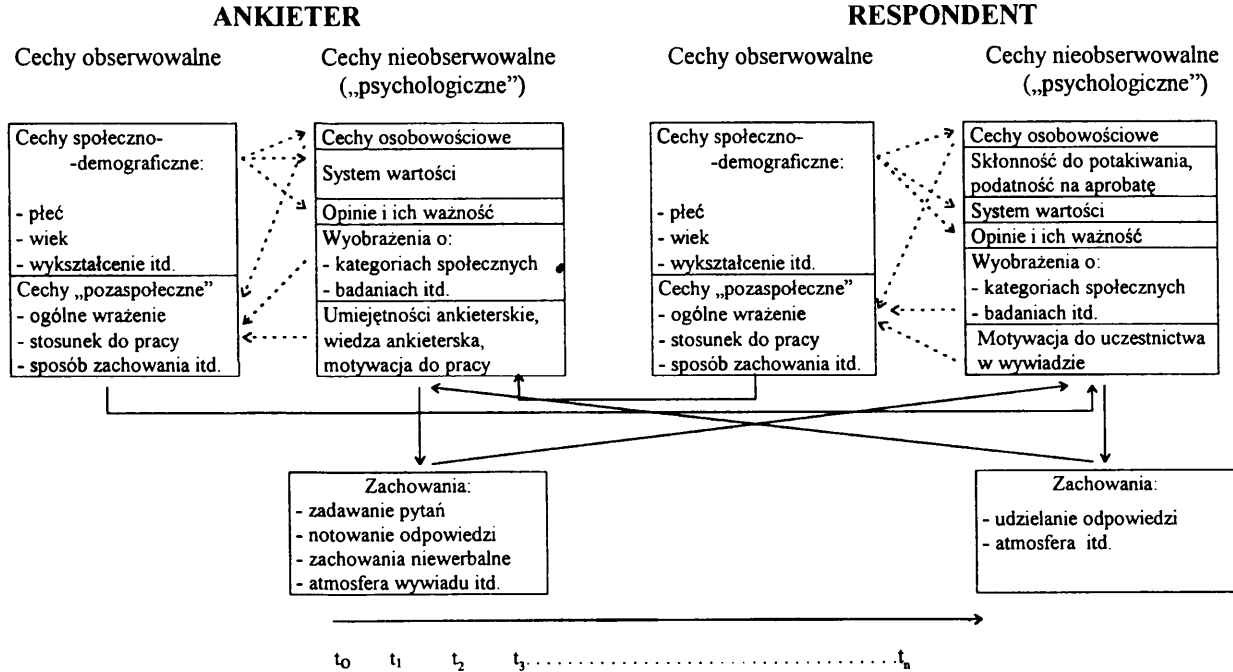
Lutyńska (1978) wprowadza natomiast rozróżnienie między efektem ankieterskim i wpływem ankieterskim, co ma również stanowić rekonstrukcję pojęć stosowanych w literaturze. Wpływ ankieterski dotyczy całokształtu oddziaływania ankietera, tzn. jego cech oraz zachowań na uzyskiwane i zanotowane odpowiedzi. Różnica między rezultatami tego oddziaływania wywieranego przez różne kategorie ankieterów stanowi efekt ankieterski. Chodzi więc znowu o odróżnienie wpływu ankietera rozumianego jako sposoby oddziaływania na uzyskiwane (zanotowane) odpowiedzi i rezultatów tego oddziaływania.

Związki między wyróżnionymi w tej pracy dwoma rodzajami błędów precyzuje schemat na s. 40. Wykorzystano w nim elementy przedstawionego przez Kahna i Cannella (1957) dynamicznego modelu błędu w wywiadzie.

W schemacie wyróżniono dwie podstawowe grupy czynników stanowiących możliwe przyczyny wystąpienia błędów. Dotyczą one błędów w pierwszym z wyróżnionych sensów, a więc tych, ze względu na które ocenić można wynik pomiaru. Grupy te dotyczą obserwowalnych charakterystyk ankietera oraz respondenta i cech zasadniczo nieobserwowalnych, które umownie zostały nazwane cechami psychologicznymi.

Cechy obserwowalne obejmują dwie kategorie. Pierwszą są charakterystyki społeczno-demograficzne: płeć, wiek, rasa, rodzaj zamieszkiwanej miejscowości (wieś – miasto) oraz cechy ściśle statusowe, jak wykształcenie, zamożność i zawód. Można mieć wątpliwości, czy wykształcenie, zawód i rodzaj miejscowości należą, jeżeli chodzi o cechy ankietera, do cech obserwowalnych. Jednakże wyniki badań przeprowadzonych przez autora wskazują, że większość respondentów nie ma wątpliwości co do występowania tych cech u ankieterów. Badania te, których przebieg zostanie bardziej szczegółowo omówiony w następnym rozdziale, polegały na wysłaniu do respondentów badanych w Polskim Generalnym Sondażu Społecznym w 1994 roku ankiety pocztowej, w której pytano m.in. o postrzeganie ankieterów. Tylko 2,0% badanych nie potrafiło wskazać rodzaju miejscowości, w której zamieszkuje ankieter realizujący z nim wywiad, 1,1% – wykształcenia i 2,6% – jego przynależności do grupy społeczno-zawodowej. Wydaje się więc, że respondenci na podstawie obserwacji ankietera, dodatkowych informacji, udzielanych przez niego, np. podczas aranżacji wywiadu, oraz własnych wyobrażeń o badaniach inferują pewne jego cechy społeczne, które nie są bezpośrednio obserwowalne.

Źródła i drogi powstawania błędów ankietera

Druga kategoria cech obserwowalnych obejmuje charakterystyki „pozaspołeczne”. Chodzi tutaj o ogólne wrażenie, jakie sprawia się na rozmówcy (np. sympatyczny – niesympatyczny), umiejętność nawiązywania kontaktu (np. przyjazny – oficjalny), sposób zachowania (spokojny, opanowany – reagujący emocjonalnie), stosunek do wykonywanego zadania – wywiadu (np. staranny, dokładny – niestaranny w pracy, powierzchowny) itp., ale także wygląd (atrakcyjny, przystojny – nieatrakcyjny). Tego rodzaju charakterystyki mogą się wydawać mało ważne w procesie postrzegania, jednak we wspomnianej już ankiecie pocztowej proszono również respondentów o wskazanie najważniejszych cech ankietera – tych, na które zwrócili uwagę przede wszystkim. Spośród 12 cech – 6 społecznych i tyłuż „pozaspołecznych” – najczęściej wskazywano sposób zachowania ankietera (49,6% respondentów), ogólne wrażenie, jakie sprawiał (47,2%), jego wiek (43,0%), umiejętności nawiązywania kontaktu (38,0%) oraz stosunek do wykonywanego zadania (35,3%).

Analogiczne pytanie zadano ankieterom w odniesieniu do każdego z respondentów w specjalnie dołączonej do wywiadu PGSS '94 ankiecie do ankietera. Najczęściej wymienianymi charakterystykami respondentów były: ogólne wrażenie (58,0%), następnie wiek (50,2%), sposób zachowania (43,9%), umiejętność nawiązywania kontaktu (38,9%) oraz płeć (29,5%).

Przytoczone dane wskazują, że „pozaspołeczne” charakterystyki ankietera i respondenta, w szczególności takie, które związane są bezpośrednio z przebiegiem interakcji w wywiadzie, stanowią istotny element sposobu postrzegania partnera rozmowy. Choć są one pochodną przede wszystkim jego cech „osobowościowych”, umiejętności oraz motywacji do pracy i powstają w wyniku obserwacji zachowań partnera, a więc mogłyby zostać uznane za drogi oddziaływania na uzyskiwane odpowiedzi, to jednak same nie są zachowaniami, lecz stanowią ich ocenę. Na podstawie tej oceny przypisywana jest etykieta, np. osoby pracowitej czy też sympatycznej, która, jak wskazują wyniki wielu badań, w świadomości społecznej funkcjonuje na analogicznej zasadzie, jak określenie „człowiek bogaty” lub też „człowiek wykształcony” (Sztabiński i Sztabiński 1989).

Cechy nieobserwowalne (które umownie zostały nazwane psychologicznymi) dzielą się również na kilka grup. Pierwsza z nich obejmuje pewne stałe właściwości osobowościowe każdego z partnerów interakcji. Chodzi np. o poziom inteligencji, a także, w przypadku respondenta, skłonność do podporządkowywania się, do „potakiwania”, do społecznej akceptacji itp. – jeśli te ostatecznie rzeczywiście stanowią cechy osobowościowe, nie zaś pochodną wyłącznie sytuacji wywiadu. W przypadku ankietera należałoby dodać również elastyczność reagowania oraz inne cechy, które zostały wskazane w związku z omawianiem obserwowalnych charakterystyk pozaspołecznych.

Do cech stałych, choć nie związanych z osobowością, należy również dodać system wartości i związane z nim przyswojone wzory reagowania w określonych sytuacjach (np. wobec osoby starszej, bardziej lub mniej wykształconej itp.).

Druga grupa obejmuje opinie ankietera w sprawach poruszanych w wywiadzie oraz ważność tych opinii dla obydwóch rozmówców.

Kolejna grupa obejmuje różnorodne wyobrażenia i stereotypy istotne z punktu widzenia partnera rozmowy, całego badania i tematyki konkretnego pytania. Dotyczą one, gdy chodzi o obydwóch partnerów, poszczególnych kategorii społecznych (np. ludzi z miasta i ze wsi, mężczyzn i kobiet), ośrodka realizującego badanie, w szczególności jego prestiżu oraz badań ankietowych w ogóle (ich sensu, przydatności itp.).

Grupa ostatnia obejmuje elementy bezpośrednio związane z przebiegiem wywiadu. Chodzi o motywację obojga partnerów do uczestnictwa w nim, a w przypadku ankietera dodatkowo motywację do uczestnictwa w całym badaniu. Do tej grupy należą również umiejętności ankietarskie oraz wiedza ankietarska.

Poszczególne grupy cech obserwowalnych są powiązane między sobą, co w schemacie zaznaczono strzałkami przerywanymi. Wiadomo z badań, że psychologiczne właściwości stałe oraz opinie są skorelowane z cechami społeczno-demograficznymi. Podobna zależność występuje w przypadku umiejętności ankietarskich. Z kolei większość obserwowalnych cech „pozaspołecznych” – chodzi o cechy mające charakter behawioralny – jest, jak wspomniano, pochodną stałych właściwości psychologicznych oraz umiejętności ankietarskich i motywacji.

Konkretne drogi powstawania błędów zostały w schemacie oznaczone strzałkami ciągłymi. Można więc wyróżnić trzy drogi, które mogą prowadzić do uzyskania odpowiedzi obciążonej błędem. Pierwsza z nich związana jest z wzajemnym postrzeganiem cech obserwowalnych, które oddziałują na właściwe cechy „psychologiczne”. Istnieją więc wyobrażenia i stereotypy dotyczące poszczególnych kategorii ludzi, tzn. przypisuje się pewne cechy i poglądy kobietom i mężczyznom, ludziom młodym i starszym, wykształconym i niewykształconym itp. Jeśli w tym wyobrażeniu mieści się przekonanie, że młode kobiety mają liberalne przekonania dotyczące układu ról w rodzinie, a kwestionariusz dotyczy tych właśnie zagadnień, wówczas wyobrażenie to aktualizuje się. Wobec młodej ankieterki „nie wypada” więc, ze względu na ogólne normy grzeczności (system wartości), wygłosić przekonania, że zadaniem kobiet jest przede wszystkim prowadzenie domu i wychowywanie dzieci.

Z kolei ankieter, który na podstawie tych samych przesłanek przypisuje respondentce takie poglądy, może nie słuchać uważnie jej odpowiedzi w przekonaniu, że i tak wie, jaką odpowiedź uzyska, może zadawać sugerujące pytania dodatkowe (np. „A więc jest Pani zwolennikiem poglądu, że rola

kobiet polega na...) lub nawet zinterpretować uzyskaną odpowiedź i zanotować ją w sposób tendencyjny, zgodny z własnymi wyobrażeniami. Innym, banalnym, ale w rzeczywistości często występującym przykładem może być pominięcie przez ankietera pytań o posiadanie samochodu, sprzętu hi-fi czy też anteny satelitarnej w wywiadzie z osobą żyjącą w trudnych warunkach materialnych.

W podobny sposób mogą oddziaływać obserwowalne cechy „pozaspołeczne”. Jeśli respondent ocenia, że ankieter stara się jak najlepiej wywiązać z przyjętego zadania, dokłada starań, aby zanotowane w kwestionariuszu odpowiedzi były pełne i kompletne, wówczas oddziałuje to pozytywnie również na jego motywację do uczestnictwa w wywiadzie i udzielania przemyślanych odpowiedzi. Ankieter, który stwierdza, że mimo wysiłków nie udaje mu się skłonić respondenta do zaangażowania w wywiad, straci motywację i zaniecha dalszej dbałości o dobrą atmosferę wywiadu, dosłownego odczytywania pytań, zadawania pytań sondujących itp. i będzie zadowolony z pierwszą udzieloną odpowiedzią lub nawet może ją „dointerpretować” zgodnie z własnymi przekonaniem albo wyobrażeniami. W podobny sposób może reagować na osobę, którą uzna za niesympatyczną lub nieatrakcyjną.

Tym, co bezpośrednio wpływa na zachowania, są cechy „psychologiczne”. Jest to druga droga powstawania błędu. Cechy te mogą oddziaływać na wystąpienie błędu nie tylko w związku ze skojarzeniami, jakie budzą cechy obserwowalne partnera rozmowy, ale również samodzielnie. Jest oczywiste, że nie przeszkolony ankieter może odczytywać pytania w sposób sugerujący, wygłaszać swoje własne opinie, stosować sugerującą reakcję zwrotną lub zachowywać się w podobny sposób, przez co zwiększa prawdopodobieństwo wystąpienia błędnej odpowiedzi. Podobnie, jeśli nie ma motywacji do realizacji wywiadów, może nie zadawać sobie trudu dbania o atmosferę sprzyjającą uzyskiwaniu przemyślanych odpowiedzi respondenta, a nawet fałszować niektóre odpowiedzi lub cały wywiad.

Sugerowanie własnych poglądów może jednak również wystąpić jako pochodna ich subiektywnego znaczenia dla ankietera. Jeśli poglądy te są silnie ugruntowane i dotyczą spraw dla niego podstawowych, wówczas może on również nieświadomie przekazywać respondentowi ich treść, np. poprzez wyraźne zaakcentowanie pewnego fragmentu pytania, „selektywne słuchanie”, polegające na wychwyceniu tylko pewnych fragmentów wygłoszonej odpowiedzi itp. Podobna tendencja może być również spowodowana „wiedzą” ankietera o tym, jakie są „prawdziwe” rozkłady odpowiedzi na dane pytanie w próbie.

Jeżeli chodzi o respondenta, to samodzielnym źródłem błędów odpowiedzi może być skłonność do zaprezentowania się w pozytywnym świetle, tzn. nieprzyznawanie się do pewnych zachowań, które są negatywnie oceniane w społeczeństwie, skłonność do potakiwania, zwłaszcza w związku z pytaniami zamkniętymi itp.

Trzecia droga powstawania błędu związana jest z zachowaniami ankietera i respondenta. Zachowania te nie stanowią samodzielnego źródła błędów, gdyż są pochodną cech obserwowalnych i „psychologicznych”, ale poprzez wpływ na niektóre elementy sfery psychologicznej mogą powodować ich wystąpienie. Zadanie pytania w sposób sugerujący może – jeśli respondent wykazuje skłonność do podporządkowania się jej – spowodować wystąpienie błędu. Podobnie niechętnie reakcje respondenta na pierwsze pytania bloku dotyczącego posiadanych dóbr trwałych lub też spraw osobistych (np. o zagadnienia życia seksualnego) mogą osłabić motywację ankietera do ich zadawania, wskutek czego może on je opuścić lub też uznać, że należy je przeformułować w taki sposób, aby stały się mniej drażliwe.

Omówiony przebieg wzajemnego oddziaływania ankietera i respondenta ma charakter dynamiczny, co obrazuje zamieszczona pod schematem strzałka. T_0 oznacza pewien stan wyjściowy, a więc istniejące przed wywiadem wyobrażenia i przekonania ankietera i respondenta. Na etapie aranżacji wywiadu każdy z uczestników, zgodnie z zasadami postrzegania społecznego (Bruner i Permuter 1957), zwraca uwagę na cechy społeczne rozmówcy, ale również na jego zachowania. Atrakcyjnie przedstawiona tematyka badania może zmienić pierwotne negatywne wyobrażenia respondenta o badaniach ankietowych i skłonić go do udziału w wywiadzie, a jakaś nieopatrnie podana przez ankietera informacja o sobie lub badaniu – stanowić dla niego wskazówkę dotyczącą poglądów rozmówcy.

Podczas wywiadu ankieter i respondent również uzyskują o sobie coraz więcej informacji. Jeśli więc, przykładowo, respondent na podstawie reakcji zwrotnej ankietera na jedno z pierwszych pytań kwestionariuszowych wywnioskuje, że ma on tradycyjne poglądy w sprawach moralności seksualnej, to może to rzutować na jego odpowiedzi na pytanie dotyczące zbliżonych zagadnień zadane pod koniec wywiadu. Podobnie ankieter, który na podstawie odpowiedzi respondenta na pierwsze pytania nabierze przekonania, że respondent jest tradycjonalistą, w taki sposób będzie interpretował jego dalsze odpowiedzi.

Należy zaznaczyć, że przedstawiony schemat ma charakter idealizujący, gdyż zakłada się w nim brak wpływu dodatkowych czynników na przebieg interakcji między ankieterem a respondentem. Chodzi o takie czynniki, jak oddziaływanie osób trzecich czy też warunków i miejsca przeprowadzania wywiadu, które mogą modyfikować zachowania każdego z partnerów rozmowy lub też wzmocnić albo osłabić wpływ wyróżnionych źródeł błędu.

W świetle omówionego schematu należy obecnie zdefiniować błąd ankietera w każdym z dwóch wskazanych tutaj sensów. Jeśli przez odpowiedź prawdziwą rozumiemy, jak wspomniano na początku rozdziału, odpowiedź, jakiej udzieliłby respondent sobie na zamieszczone w kwestionariuszu pytanie, to błędem w pierwszym sensie (rozpatrywanym ze względu na wartość pomiaru) jest każdy wpływ ankietera na uzyskaną i zanotowaną w kwestionariuszu informację.

Należy podkreślić, że takie rozumienie błędu ankieterskiego jest ściśle związane ze wskazaną wcześniej perspektywą psychologiczną, w której jest on rozpatrywany w związku z „zanieczyszczeniem” pomiaru. Nie odwołuje się ono do wartości prawdziwej jako pewnej wartości „obiektywnej”, lecz ujmowanej subiektywnie. Jeśli respondent nie zna zawodu swojego ojca i na pytanie kwestionariuszowe odpowiada „nie wiem” lub podaje zgodną z własnym przekonaniem, lecz w rzeczywistości nieprawdziwą informację, wówczas na gruncie tej perspektywy błąd nie występuje. Jest to natomiast błąd w perspektywie statystycznej, gdyż nie uzyskaliśmy informacji lub uzyskaliśmy błędną informację w stosunku do stanu „obiektywnego”.

Przyczynami „zanieczyszczenia” czy też zakłócenia pomiaru mogą być obserwowalne oraz nieobserwowalne („psychologiczne”) cechy ankietera i respondenta. Choć, jak to starałem się wykazać, większość spośród nich powstaje w wyniku interakcji między partnerami rozmowy, to jednak ankieter jest osobą specjalnie przygotowaną do realizacji wywiadów, a ponadto kieruje przebiegiem kontaktu badawczego. Nie tylko nie może on wywierać żadnego wpływu na odpowiedzi, ale powinien również być odporny na wpływ cech i zachowań respondenta oraz umieć przeciwdziałać negatywnym skutkom jego odstępstw od zachowań założonych. Dlatego też w literaturze błędy powstające w wyniku interakcji przypisuje się niemal wyłącznie ankieterowi. Jego błędem jest więc przypisywanie respondentowi, na podstawie cech społecznych, określonych poglądów. Ale błędem ankietera jest również oddziaływanie, poprzez własne cechy społeczne, na powstanie wyobrażeń respondentów o jego poglądach.

Błąd w drugim sensie, ujmowanym jako drogi wpływu ankietera na respondenta, jest ściśle powiązany z zakłóceniem pomiaru, a więc pierwszym jego sensem. Można więc błąd taki zdefiniować jako odstępstwo zachowań od przyjętego modelowo przebiegu komunikacji między ankieterem i respondentem, który w założeniu ma prowadzić do prawidłowego (bez błędu) wyniku pomiaru. Model taki przyjmowany jest *implicitie* we wszystkich podręcznikach ankietera i zakłada nie tylko określone zachowania werbalne i niewerbalne, ale także inne warunki uzyskania „prawdziwej” odpowiedzi, związane np. z oddziaływaniem cech społecznych. Błąd w tym sensie może więc znowu dotyczyć zarówno ankietera, jak i respondenta, którzy nie realizują założonego modelu, choć w praktyce w większości przypadków przyjmuje się, że obciąża pierwszego z nich.

Na gruncie takiego rozumienia błędu nie można więc mówić, jak czynią Kahn i Cannell (1957), a w Polsce Lutyńska (1976) o pozytywnym i negatywnym wpływie ankietera na wyniki badań. Wpływ ten może być tylko negatywny, gdyż realizacja modelu jest równoznaczna z brakiem wpływu. Jeśli ankieter motywuje respondenta do udzielania odpowiedzi, to jest to tylko realizacja założonego przebiegu wywiadu, nie zaś pozytywny wpływ. Brak tego rodzaju reakcji ze strony ankietera jest natomiast jego błędem.

W książce tej będę na ogół posługiwać się pierwszym z wyróżnionych sposobów rozumienia błędu. „Błąd ankietera” będzie więc oznaczał jego wpływ na uzyskaną i zanotowaną w kwestionariuszu informację. Dla odróżnienia, błąd w drugim sensie, związany z odstępstwem od założonego modelu komunikacji, będzie określany jako „błąd w pracy ankietera”.

ŹRÓDŁA BŁĘDU ANKIETERA: WYNIKI BADAŃ

Cechy obserwowalne

Omawiając zawarte w literaturze wyniki badań dotyczących wpływu obserwowalnych cech ankietera na wartość uzyskiwanych i zanotowanych odpowiedzi ograniczę się do jego charakterystyk społeczno-demograficznych. Nie udało się odnaleźć badań, w których uwzględnia się wpływ sposobu postrzegania przez respondenta cech „pozaspołecznych” ankietera. Do sprawy występowania tego rodzaju źródła błędów powrócę jednak w części empirycznej niniejszej książki, w związku z prezentacją wyników przeprowadzonych badań.

Wpływ cech społecznych ankietera na uzyskiwane i zanotowane odpowiedzi można rozpatrywać z dwóch punktów widzenia: w związku z ich bezpośrednim oddziaływaniem na respondenta oraz w związku z cechami psychologicznymi ankietera. W pierwszym przypadku będzie nas interesowało, na ile fakt, że ankieter jest np. osobą młodą lub kobietą powoduje błąd w odpowiedzi respondenta, w drugim zaś – na ile wystąpienie określonego rodzaju błędów, których bezpośrednim źródłem są cechy psychologiczne ankietera, skorelowane jest z jego cechami społecznymi. Jeżeli chodzi o drugą ze wskazanych możliwości, to błąd związany z sugerowaniem własnych opinii lub też tendencyjnym zapisem spowodowanym wyobrażeniami o odpowiedziach poszczególnych kategorii respondentów można traktować jako skutek pewnych predyspozycji ankieterów, a więc czynnik sam w sobie. Może on być jednak również traktowany, jak to przyjęto tutaj, jako pochodna charakterystyk społeczno-demograficznych ankieterów: czy jest on częstszy wśród ankieterów-kobiet czy też mężczyzn, młodych czy też starszych itp.

W książce ograniczę się do omówienia badań dotyczących tylko pierwszego z wymienionych rodzajów wpływu, wskazując jednak, o ile dostępna literatura na to pozwala, również wpływ cech ankietera na występowanie błędów o podłożu „psychologicznym” *per se*.

Wśród błędów ankieterskich wpływ tak rozumianych jego charakterystyk społecznych na uzyskiwane odpowiedzi zajmuje w literaturze, zwłaszcza zachodniej, szczególne miejsce. Charakterystyki te uznaje się za najważniejsze źródło błędów ankietera, powodujące największe zniekształcenia. Ponadto, o ile

oddziaływanie innych źródeł błędów ankierskich może zostać, jak się zakłada, przynajmniej ograniczone poprzez właściwe kryteria naboru i szkolenie, o tyle wpływ cech społecznych jest niemożliwy do wyeliminowania (Hippler i Schwartz 1988; Cannell i in. 1981). Wynika to stąd, że polega on na bezpośrednim oddziaływaniu na sferę psychologiczną respondenta, jego wyobrażenia, system wartości i utrwalone wzory reagowania. Rola ankietera w jego występowaniu jest więc całkowicie bierna, nie związana z żadnymi konkretnymi jego zachowaniami, które mogłyby stać się przedmiotem treningu.

Do najważniejszych charakterystyk społecznych ankietera, które mogą stać się źródłem błędu, należą: rasa i przynależność etniczna, płeć, wiek, przynależność statusowa i miejsce zamieszkania. Omawiając wyniki badań nad ich wpływem na odpowiedzi, zasadniczo ograniczę się do tych, które były realizowane techniką wywiadu kwestionariuszowego. Związane jest to z sygnalizowanymi w poprzednim rozdziale skutkami odmienności sytuacji w przypadku wywiadu telefonicznego.

Rasa i przynależność etniczna

Omawianie w polskiej publikacji wpływu rasy ankietera na występowanie błędów w odpowiedziach może wydawać się niecelowe. Jednak w literaturze amerykańskiej problematyka ta należy do najlepiej przebadanych i dlatego dobrze ilustruje złożoność problematyki błędów spowodowanych przez ankietera.

Do klasyki w zakresie zagadnienia wpływu rasy ankietera na uzyskiwane odpowiedzi należą badania relacjonowane przez Hymana (1954), dotyczące opinii i postaw wobec wojny, przeprowadzone w 1942 roku w Memphis. Respondentami byli wyłącznie Murzyni, ankietowani w równych częściach przez białych i Murzynów. We wszystkich niemal pytaniach o opinie biali ankieterzy uzyskiwali wyraźnie bardziej „właściwe”, „akceptowalne” czy też „patriotyczne” odpowiedzi niż ankieterzy-Murzyni. „Efekt rasy” ankietera wystąpił nie tylko w związku z pytaniami dotyczącymi bezpośrednio spraw rasowych (np. traktowanie Murzynów w armii, w związkach zawodowych, równość szans w znalezieniu pracy), ale również w odpowiedziach na pytania dotyczące szans zwycięstwa w wojnie czy zabezpieczenia okolic miejsca zamieszkania respondenta na wypadek nalotów. Znaczące różnice w zależności od rasy ankietera wystąpiły nawet w przypadku niektórych pytań faktualnych, takich jak posiadanie samochodu, czytelnictwo prasy wydawanej przez Murzynów oraz przynależności do związku zawodowego CIO. Komentując uzyskane wyniki Hyman podkreśla jednak, że tak wyraźne tendencje są rezultatem realizacji badań na południu Stanów Zjednoczonych, gdzie dominacja białych była bardzo wyraźna. Dla porównania przytacza on rezultaty repliki tych badań, która została

zrealizowana w Nowym Jorku. O ile w Memphis na 21 pytań w 18 wystąpiły istotne statystycznie różnice odpowiedzi w zależności od rasy ankietera, o tyle w Nowym Jorku tylko w 11.

Wniosków, w znacznym stopniu sprzecznych z przedstawionymi powyżej, dostarczyło badanie przeprowadzone ponad 25 lat później w Detroit, a więc mnieście leżącym na północy Stanów Zjednoczonych (Schuman i Converse 1971). Respondentami byli również wyłącznie Murzyni, a ankieterami – biali i Murzyni. Efekt rasy ankietera okazał się bardzo silny i zróżnicowany w zależności od tematyki pytań. Na ogółem 130 zawartych w kwestionariuszu pytań 15% było takich, w których zmienna ta wyjaśniła ponad 2% zróżnicowania odpowiedzi. Najbardziej wyraźny efekt wystąpił w pytaniach dotyczących opinii w sprawach rasowych (w 32% takich pytań rasa ankietera „wyjaśniła” w sensie statystycznym ponad 2% zróżnicowania) i pytaniach faktualnych dotyczących spraw rasowych (w 14% takich pytań rasa „wyjaśniła” ponad 2% zróżnicowania). Mniej wyraźny był on w przypadku pytań faktualnych nie dotyczących spraw rasowych (8% pytań), sporadycznie zaś wystąpił w pytaniach o opinie dotyczących spraw nie związanych z rasą (3% pytań, w których rasa ankietera „wyjaśniła” ponad 2% zróżnicowania odpowiedzi).

Najsilniejszy efekt rasy ankietera wystąpił w związku z pytaniami dotyczącymi aktywnego protestu i niechęci wobec białych, osiągając nawet poziom 12,5% wyjaśnionego zróżnicowania odpowiedzi. Pytania o najmniejszym efekcie rasy dotyczyły podstawowych informacji o sobie i rodzinie, z których część miała charakter statusowy, warunków życiowych oraz przypadków dyskryminacji.

Najbardziej podatni na efekt rasy okazali się respondenci o niskim statusie, a więc niskich dochodach i niskim poziomie wykształcenia. Mniejsze, choć istotne znaczenie miała również płeć, stopień zainteresowania problematyką oraz wiek.

Hatchett i Schuman (1975) badaniami objęli wyłącznie białych mieszkańców Detroit, którzy ankietowani byli przez ankieterów białych i Murzynów. Na 4 pytania dotyczące opinii w sprawach rasowych, w 3 wystąpiły znaczące różnice między odpowiedziami uzyskanymi przez wskazane kategorie ankieterów, które wynosiły 46,2, 34,7 oraz 31,4 punktów procentowych. W stworzonym na ich podstawie Indeksie Liberalizmu Rasowego rasa ankietera wyjaśniła 26% zróżnicowania wyników. Najbardziej podatni na efekt rasy okazali się, w przeciwieństwie do respondentów-Murzynów, ludzie o najwyższym poziomie wykształcenia, którzy chcieli uchodzić za tolerancyjnych wobec ankieterów innej rasy.

W innych badaniach weryfikowano tezy sformułowane na podstawie wcześniejszych analiz bądź też wskazywano nowe obszary tematyczne, w których efekt rasy występuje. Campbell (1981) badając białą i czarną młodzież

w Atlancie (południe USA) stwierdził, że w przypadku neutralnych pytań o opinie, nie mających związku z zagadnieniami politycznymi i rasowymi, efekt rasy ankietera nie występuje. Nie wystąpił on również w pytaniach, które mogły skłaniać do udzielania odpowiedzi „patriotycznych”. Był on natomiast częsty i dość silny w przypadku pytań dotyczących spraw rasowych. Na 11 takich pytań w 9 wystąpił on w grupie białych respondentów, ale tylko w 3 w grupie Murzynów. Jednak wśród Murzynów był on silniejszy: średni odsetek wariacji odpowiedzi wyjaśnionej przez rasę ankietera wyniósł dla białych respondentów 2,7%, dla Murzynów zaś – 4,0%. W przeciwieństwie do wcześniej omawianych badań wystąpił jedynie bardzo słaby związek między rasą ankietera a statusem respondenta.

Schaeffer (1980), wykorzystując dane z badań ogólnokrajowych, stwierdziła występowanie wyraźnego efektu rasy ankietera wśród białych respondentów jedynie w związku z pytaniami dotyczącymi liberalizmu rasowego. Wśród respondentów-Murzynów efekt ten występował nie tylko w związku z pytaniami dotyczącymi bezpośrednio lub pośrednio zagadnień rasowych, ale również skłaniających do odpowiedzi „patriotycznych”. Ogólnie był on jednak słaby.

Efekt rasy ankietera stwierdzono również wśród białych respondentów w badaniach przedwyborczych prowadzonych przez telefon, w których jeden z kandydatów był Murzynem (Finkel i in. 1991), oraz wśród Murzynów w pytaniach dotyczących oceny systemu politycznego, patriotyzmu i wartości demokratycznych (Schuman i Hatchett 1974).

Tendencja do udzielania odpowiedzi zgodnych z antycypowanymi oczekiwaniami ankietera nie ogranicza się do układu Murzyn–biały. Hyman (1954) cytuje badania Robinsona i Rhode'a (1946), w których ankieterzy byli podzieleni na 4 grupy: pierwszą stanowiły osoby mające semicki wygląd i semickie nazwisko, drugą – tylko semicki wygląd, trzecia – tylko semickie nazwisko, a ostatnią – niesemicki wygląd i także nazwisko. W dwóch pytaniach, dotyczących opinii w sprawach zajmowania przez Żydów stanowisk rządowych oraz ich wpływów w USA, stwierdzono istotne różnice między tymi grupami. Najmniej antyżydowskich odpowiedzi uzyskała pierwsza z nich, nieco więcej druga, najwięcej zaś – trzecia i czwarta.

Z kolei w badaniach przeprowadzonych wśród młodzieży pochodzenia kubańskiego, meksykańskiego, chińskiego i amerykańskiego nie stwierdzono wpływu przynależności etnicznej ankietera. Młodzież była badana w połowie przez ankieterów należących do tej samej grupy etnicznej oraz anglofonów, a pytania miały charakter fakualny i dotyczyły przede wszystkim znajomości i używania języka angielskiego (Weeks i Moore 1981).

Przedstawione wyniki badań wskazują, że występowanie efektu rasy ankietera nie budzi wątpliwości, przynajmniej w społeczeństwie amerykańskim. Na jego występowanie podatni są zarówno biali respondenci, jak i Murzyni,

choć trudno jednoznacznie orzekać, którzy w większym stopniu. Wpływ taki niemal zawsze pojawia się w związku z pytaniami dotyczącymi spraw rasowych i polega na wygłaszaniu opinii, jakich, w przekonaniu respondenta, oczekuje ankieter. Murzyni udzielają białym ankieterom odpowiedzi bardziej zgodnych z oficjalną ideologią, opinie białych ankietowanych przez Murzynów są zaś bardziej liberalne w sprawach rasowych. W pozostałych sprawach, a przede wszystkim podatności innych rodzajów pytań na tego rodzaju wpływ, siły wpływu oraz miejsca zamieszkania (północ – południe Stanów Zjednoczonych), wyniki badań nie są jednoznaczne.

Jeżeli chodzi o wpływ przynależności etnicznej, to niewielka liczba przeprowadzonych badań nie pozwala formułować jednoznacznych wniosków. Wydaje się jednak, że jego wystąpienie jest możliwe, przynajmniej w pytaniach o opinie dotyczące zagadnień związanych z grupą etniczną respondentów.

Płeć

Wyniki badań nad wpływem płci ankietera na uzyskiwane odpowiedzi są znacznie mniej jednoznaczne niż odnoszące się do jego rasy. Może to jednak być skutkiem ich relatywnie niewielkiej liczby, co nie pozwala na sformułowanie wyraźnych konkluzji.

Hyman (1954) relacjonuje dwa badania na ten temat. W pierwszym z nich respondentom pokazywano obrazki opatrzone krótkim opisem pytając, które spośród nich lubią oglądać. W przypadku 11 spośród nich (na 12 pokazywanych) wystąpiła tendencja polegająca na tym, że różnice preferencji między mężczyznami i kobietami były wyraźniejsze, gdy byli badani przez ankietera tej samej płci, niż wówczas, gdy ankieterem była osoba przeciwnej płci. Według Hymana, wskazuje to, że ankieterzy-mężczyźni wpływali na swoje respondencki w kierunku udzielania „męskich” odpowiedzi, ankieterki zaś wpływały na badanych mężczyzn w kierunku wyborów bardziej „kobiecych”.

Drugi przytaczany przez tego autora przykład dotyczy stosunku respondentów do dwóch stwierdzeń: „Więzienie jest zbyt łagodną karą za przestępstwa seksualne: przestępcy tacy powinni być publicznie chłostani lub karani surowiej” oraz „Żaden przyzwoity mężczyzna nie może szanować kobiety utrzymującej stosunki seksualne przed ślubem”. Tym razem wyraźne różnice wystąpiły tylko w przypadku pierwszego pytania i tylko wówczas, gdy respondentami były kobiety: częściej zgadzały się one z zawartym w nim stwierdzeniem, gdy były ankietowane przez mężczyzn.

W badaniach prowadzonych wśród kobiet zajmujących się pracą na farmie stwierdzono wpływ płci ankietera zarówno w przypadku pytań faktualnych, jak i pytań o opinie. Ankieterom-mężczyznom podawano niższą wartość farmy niż kobietom, większy udział w pracach i w kierowaniu farmą i większe zadowolenie z pracy (Nealon 1983).

Wiele badań dotyczy efektu płci ankietera w pytaniach na temat zagadnień związanych ze sferą seksu. Johnson i DeLamater (1976), badając amerykańską młodzież i dorosłych, stwierdzili generalny brak wpływu płci ankietera w pytaniach dotyczących obecnych i przeszłych praktyk seksualnych oraz akceptacji różnego rodzaju zachowań w tej sferze. Jedyne różnice wystąpiły wśród młodych kobiet, które ankieterom-mężczyznom nieco częściej przyznawały się do pewnych praktyk seksualnych, oraz wśród młodych mężczyzn, którzy w wywiadach z mężczyznami byli bardziej permissywni wobec jednego z rodzajów zachowań seksualnych.

Podobny wynik uzyskano w badaniach prowadzonych w Danii, dotyczących stosunku do pornografii, homoseksualizmu, aborcji itp. Różnice między ankieterami-kobietami i mężczyznami były na ogół nieistotne statystycznie. Ankieterki uzyskały jedynie znacząco wyższy odsetek odpowiedzi akceptujących aborcję, od respondentów starszych zaś – odpowiedzi ogólnie bardziej liberalne (Hagenaars i Heinen 1982).

Jeżeli chodzi o wpływ płci ankietera w badaniach dotyczących zagadnień analogicznych, jak w przypadku rasy, tzn. opinii na tematy związane z płcią, to literatura jest szczególnie uboga. Jedno z badań, dotyczące ruchu wyzwolenia kobiet, wykazało wprawdzie, że studentki udzielają bardziej feministycznych odpowiedzi w wywiadzie z mężczyzną (również studentem), ale całe badanie realizowane było tylko przez dwóch ankieterów. Uzyskane wyniki trudno więc uznać za konkluzywne (Landis i in. 1973).

Drugie badanie na taki temat, do którego udało się dotrzeć, zostało przeprowadzone techniką wywiadu telefonicznego. Stwierdzono w nim, że zarówno kobiety, jak i mężczyźni udzielają bardziej „egalitarnych” odpowiedzi, jeśli badani są przez ankieterki. Różnice wystąpiły w pytaniach dotyczących opinii w sprawach pracy, działań zbiorowych kobiet i mężczyzn i grup interesu każdej z płci. Nie wystąpiły one natomiast w pytaniach o opinie dotyczące spraw związanych z płcią w kontekście rodziny i domu (Kane i Macaulay 1993).

Również w Polsce podejmowano badania nad wpływem płci ankietera na wystąpienie błędów w odpowiedziach. Jastrzęb (1966) badała to zagadnienie w związku z trzema blokami pytań: dotyczącymi konsumpcji kulturalnej, „optymizmu” i poglądów religijnych.

Badania realizowane były w dużym i małym mieście przez studentów socjologii.

W pierwszym bloku, w pytaniach dotyczących czytelnictwa książek, czasopism, chodzenia do kina i oglądania telewizji, kobiety-ankieterki uzyskiwały odpowiedzi wskazujące na większe uczestnictwo w kulturze. Tendencja ta, związana z dążeniem do prezentowania pozytywnego obrazu własnej osoby, była niezależna od cech respondentów, w tym także od ich płci.

Natomiast w pytaniu o preferencje w zakresie konsumpcji kulturalnej – czytanie książki czy oglądanie telewizji lub słuchanie radia – pierwszą, bardziej społecznie pożądaną odpowiedź częściej uzyskiwano wówczas, gdy ankieterem była osoba innej płci niż respondent. Choć więc obydwa wyniki można interpretować odwołując się do skłonności do udzielania społecznie akceptowanej odpowiedzi, to jednak trudno wskazać jakiś jej bardziej ogólny związek z płcią ankietera.

W drugim analizowanym bloku, zawierającym pytania dotyczące oceny zmian w mieście, warunków życiowych respondenta w ostatnich latach i jego przewidywań na przyszłość, zadowolenia z pracy itp., ankieterzy-mężczyźni uzyskiwali odpowiedzi bardziej optymistyczne, zawierające oceny bardziej pozytywne. Autorka wskazuje, że wywiady prowadzone przez mężczyzn stwarzały bardziej oficjalną atmosferę, co powodowało udzielanie odpowiedzi bardziej zgodnych z panującą ideologią.

Zaskakujący natomiast i trudny do interpretacji jest rezultat uzyskany w pytaniu o poglądy religijne: mężczyznom częściej przyznawano się do wiary i praktyk religijnych. Zamieszczona w artykule interpretacja, zgodnie z którą normy społeczne w tych sprawach są bardziej liberalne w przypadku kobiet, nie wydaje się przekonująca.

Efekt płci ankietera analizowała również Lutyńska (1975/1976; 1993) w badaniach realizowanych przez studentów socjologii Uniwersytetu Łódzkiego odbywających praktyki we Włocławku. Wystąpił on w związku z trzema pytaniami. Kobietom w wywiadach z kobietami częściej niż ankieterom-mężczyznom jako kryteria podziałów społecznych w Polsce wskazywano sprawy bliższe codziennemu doświadczeniu, jak charakter, usposobienie, ubiór i wygląd zewnętrzny, stopień alkoholizmu itp. Z kolei mężczyźni w wywiadach z mężczyznami częściej niż ankieterki uzyskiwali odpowiedzi o charakterze bardziej ogólnym, strukturalnym, np. wykształcenie, warunki materialne, przynależność partyjna, poglądy i postawy.

Drugie pytanie, w związku z którym wystąpił efekt płci, dotyczyło przewidywań respondenta dotyczących znaczenia podziałów klasowo-warstwowych w przyszłości. Odpowiedzi „będą wzrastać”, która była sprzeczna w obowiązującej wówczas oficjalną ideologią, częściej uzyskiwały kobiety niż mężczyźni. Różnica ta była bardziej wyraźna, gdy respondentami byli mężczyźni.

Różnice wystąpiły również w pytaniu dotyczącym czytelnictwa książek. W wywiadach prowadzonych przez kobiety mężczyźni deklarowali większą liczbę przeczytanych książek niż respondenci – kobiety.

Choć stwierdzony przez Lutyńską wpływ płci był słaby, gdyż dla dwóch pierwszych pytań różnice wahały się w granicach 3–7 punktów procentowych, a tylko dla ostatniego wynosiła ona 10 punktów procentowych, to jest on zasadniczo zbieżny ze stwierdzonym w poprzednio omawianych badaniach. Może więc być również interpretowany w kategoriach tendencji do udzielania

odpowiedzi społecznie pożądanym. Wydaje się jednak, że w obydwóch badaniach tendencja ta mogła być rezultatem nie tylko płci ankietera, ale również faktu, że wywiady realizowali studenci z dużego miasta. Respondenci, zwłaszcza mężczyźni, chcieli więc wykazać się przed mężczyznami-studentami z dużego miasta – „szerokimi horyzontami” i osiągnięciem sukcesu w życiu, a przed kobietami – „odwagą” wygłaszanych poglądów i poziomem kulturalnym.

Inne polskie badanie, w którym analizowano wpływ płci ankietera, dotyczyło „kultury czasu wolnego” mieszkańców Krakowa (Zürn 1976). W analizie uwzględniono 4 pytania filtrujące oraz 4 pytania zamieszczone na końcu kwestionariusza. Dość silny wpływ płci ankietera wystąpił w jednym pytaniu filtrującym, słaby wpływ zaś – w jednym spośród ostatnich pytań kwestionariusza. W pozostałych pytaniach efekt płci nie wystąpił. Należy jednak podkreślić, że wpływ ten zaobserwowano tylko wśród ankieterów-studentów; analizy przeprowadzone wśród osób pracujących nie wykazały efektu płci ankietera. Rezultat ten może wydawać się zaskakujący, ale autor interpretuje go raczej w kategoriach uczciwości ankieterskiej niż wyobrażeń respondentów o poglądach rozmówcy.

Dukaczewska (1995), analizując wpływ cech społecznych ankietera na odpowiedzi na pytanie dotyczące warunków legalnej aborcji oraz zarobków, dochodów i pozycji kierowniczej respondenta, uwzględniła również jego płeć. Wbrew oczekiwaniom jej znaczenie okazało się nieistotne.

Przedstawione powyżej rezultaty badań pozostają w sprzeczności z wynikami analiz Sudmana i Bradburna (1974), którzy stwierdzili najsilniejszy wpływ płci ankietera w wywiadach mężczyzn z mężczyznami. W przypadku pozostałych konfiguracji płci różnice były bardzo niewielkie.

Znaczna rozbieżność między wynikami badań pozwala więc stwierdzić jedynie, że wpływ płci ankietera na uzyskiwane odpowiedzi może wystąpić. Trudno jest natomiast pokusić się o sformułowanie jakichkolwiek prawidłowości dotyczących jego siły i warunków, w jakich się pojawia, a więc związku z tematyką pytań, płcią respondenta itp. czynnikami.

Na marginesie analiz dotyczących wpływu płci ankieterów na odpowiedzi warto dodać, że w Polsce nie zaobserwowano również znaczenia tej cechy w uzyskaniu zgody na wywiad (Lutyńska 1996). Jest to o tyle zaskakujące, że w związku z istniejącym obecnie w społeczeństwie poczuciem zagrożenia bezpieczeństwa osobistego, kobiety-ankieterki powinny częściej uzyskiwać zgodę na wywiad niż ankieterzy-mężczyźni. Potwierdza to jednak rezultaty wcześniej przytaczanych badań, wskazując na generalnie słaby „efekt płci” w Polsce.

Wiek

Choć wiek należy do cech równie widocznych, jak rasa i płeć, to jednak badań na temat „efektu wieku” ankietera zrealizowano bardzo niewiele.

Ankieterzy należący do poszczególnych sieci są względnie homogeniczni pod tym względem, co utrudnia formułowanie jakichkolwiek wniosków.

Do najbardziej znanych należy badanie Ehricha i Riesmana (1961), w którym respondentami była młodzież żeńska uczęszczająca do szkół. Dotyczyło ono stosunku do rodziców i rówieśników, a więc zagadnień związanych bezpośrednio z wiekiem. Respondentki udzielały odpowiedzi bardziej zorientowanych na rówieśników, kiedy były ankietowane przez ankieterów młodych (do 40 lat), bardziej zorientowanych na dorosłych zaś – gdy ankieterzy byli starsi, powyżej 53 lat. Tendencja taka wystąpiła jednak tylko u dziewcząt starszych, mających 16 lub więcej lat.

We wspomnianych już badaniach Hagenaarsa i Heinena (1982), dotyczących tolerancji wobec różnych zgadnień związanych ze sferą seksualną, młodzi ankieterzy uzyskiwali bardziej liberalne odpowiedzi na pytania o stosunek do pornografii i homoseksualizmu.

W Polsce Dukaczewska (1995) stwierdziła brak związku między wiekiem ankietera a odpowiedziami na pytania dotyczące warunków legalnej aborcji oraz dochodów, zarobków i pozycji kierowniczej respondenta.

Aczkolwiek przytoczone wyniki są zbyt ubogie, aby jednoznacznie potwierdzić występowanie efektu wieku ankietera, to jednak wydaje się, że może on odgrywać istotną rolę. O ile wyjaśnieniem słabego efektu płci ankietera w porównaniu z efektem rasy może być brak społecznie podzielanych i wyraźnych stereotypów dotyczących poglądów kobiet i mężczyzn w większości spraw (z wyjątkiem, być może, zagadnień związanych z równouprawnieniem płci), to wyobrażenia takie zapewne istnieją, gdy chodzi o poglądy ludzi młodych. Pod tym względem wiek jest podobną charakterystyką ankietera jak rasa.

W związku z efektem wieku ankietera warto zwrócić uwagę na wnioski z analiz Sudmana i Bradburna (1974). Otóż najsilniejszy efekt tego rodzaju powodują ankieterzy młodzi, do 25 roku życia. Porównanie wieku z wykształceniem wskazuje jednak, że są to w większości studenci. W rzeczywistości więc efekt wieku jest nierozdzielny z efektem statusu – wykształcenia i bycia studentem, a także, być może, wpływu umiejętności ankierskich. Trudno więc określić jednoznacznie, który z nich ma decydujące znaczenie.

Status

Większość sieci ankierskich jest homogeniczna nie tylko ze względu na wiek, ale również cechy statusowe. Stąd też jedyną w literaturze zachodniej ilustracją ich oddziaływania na odpowiedzi są zrealizowane w początku lat czterdziestych badania Katza (1942). Dotyczyły one zagadnień związanych z pracą, wojną i państwową własnością ważnych strategicznie gałęzi gospodarki. Badania przeprowadzano w ubogich dzielnicach Pittsburga. Wywiady realizowało 9 ankierskich sieci Gallupa, którzy należeli do klasy średniej, oraz 11 specjalnie przeszkolonych robotników przemysłowych. Istniała więc między

nimi różnica w poziomie umiejętności ankierskich, a ponadto w badaniach wykorzystano próbę udziałową, co ogranicza konkluzywność wniosków.

Najbardziej wyraźne różnice między ankieterami wystąpiły w związku z pytaniami dotyczącymi pracy, np. prawa ograniczającego strajki, użycia siły przez strajkujących itp. Zgodnie z oczekiwaniami odpowiedzi udzielane ankieterom-robotnikom były bardziej radykalne. Tendencja taka była najsilniejsza wśród respondentów należących do związków zawodowych.

W drugiej grupie zagadnień, dotyczących państwowej własności niektórych gałęzi gospodarki, różnice były niewielkie i trudne do interpretacji.

Pytania dotyczące wojny dostarczyły również rezultatów zgodnych z oczekiwaniami. Ankieterom-robotnikom udzielano częściej odpowiedzi „izolacjonistycznych”, a więc zgodnych z powszechnie przypisywanymi wówczas tej kategorii społecznej przekonaniemi.

Jako wpływ statusu ankierskiego można również interpretować, choć z pewnymi zastrzeżeniami, wyniki badania Lutyńskiej (1975/1976; 1993). We wspomnianych już studenckich badaniach we Włocławku analizowała ona wpływ pochodzenia społecznego ankietera na uzyskiwane odpowiedzi. Pochodzenie społeczne określano na podstawie zawodu ojca. Różnice wystąpiły tylko w dwóch pytaniach: jedno z nich dotyczyło zmian na lepsze zachodzących w mieście, drugie zaś – z czego słynie Włocławek. Choć różnice między odpowiedziami uzyskanymi przez studentów pochodzenia inteligenckiego, robotniczego i chłopskiego były znaczne – sięgały kilkunastu punktów procentowych – to jednak nie sposób ich w sensowny sposób zinterpretować.

Wydaje się, że status ankieterów może wyjaśniać zaskakujący wynik uzyskany w badaniach przeprowadzonych przez zespół pod kierunkiem Lutyńskiego (Koniarek 1975). Były one również zrealizowane podczas praktyk studenckich we Włocławku, lecz respondentami byli młodzi robotnicy jednej z fabryk, znanej z ciężkich warunków pracy i niskich zarobków. W badaniach stwierdzono, porównując dane z wywiadu z danymi dokumentalnymi, ogólną tendencję do zawyżania przez respondentów swoich zarobków podczas wywiadu. Jest to sprzeczne z wcześniejszymi wynikami innych badań, w których weryfikacja dokumentalna relacjonowej w wywiadzie wysokości zarobków i dochodów wykazywała tendencję do zaniżania przez respondentów podawanych kwot (Lutyńska 1975; Daniłowicz i Sztabiński 1986). Wydaje się, że respondenci-robotnicy o niskim statusie – podając zawyżone kwoty chcieli się „dowartościować” w rozmowie ze swoimi rówieśnikami mającymi realywnie wyższy status studenta i mieszkającymi w wielkim mieście.

Trudno natomiast w kategoriach statusowych interpretować wyniki badań Zūrna (1976), choć analizował on związek między zawodem ankieterów a uzyskiwanymi odpowiedziami. Byli oni w większości socjologami i etnografami, a więc stwierdzony efekt zawodu jest w rzeczywistości, jak można sądzić, pochodną specyficznego poziomu umiejętności ankierskich każdej z tych grup.

Dukaczewska (1995), we wspomnianych już analizach odpowiedzi dotyczących warunków legalnej aborcji oraz zarobków, dochodów i pozycji kierowniczej respondenta, uwzględniła również wpływ kilku cech statusowych ankietera. W przypadku większości uwzględnionych pytań o opinie w sprawie aborcji wystąpił wyraźny efekt zawodu ankietera i jego wykształcenia. Wpływ zamożności ankietera, mierzonej dochodem na głowę w rodzinie, wystąpił tylko w jednym pytaniu.

W pytaniach faktualnych wpływ zawodu i wykształcenia ankietera okazał się nieznaczący. Różnice wystąpiły natomiast w deklaracjach respondentów dotyczących zajmowania pozycji kierowniczej w zależności od zamożności ankietera.

Spośród wszystkich uwzględnionych cech ankietera najsilniejszy efekt powodował kierunek jego wykształcenia i to zarówno w pytaniach o opinie, jak i o fakty. Wydaje się jednak, że podobnie jak zawód w analizach Zürna, zmienna ta mierzy w rzeczywistości umiejętności ankieterskie.

Spośród przedstawionych wyników badań tylko pierwsze i ostatnie dokumentują bezpośrednio występowanie efektu statusu ankietera. W Polsce, gdzie przynależność klasowa i jej miejsce w hierarchii społecznej nie są tak wyraziste jak w krajach zachodnich, największy wpływ na uzyskiwane odpowiedzi zdaje się mieć wykształcenie ankietera.

***

Mechanizm powstawania wpływu cech społecznych ankietera na uzyskiwane odpowiedzi zostanie omówiony w rozdziale V. W tym miejscu należy jednak wspomnieć o wnioskach praktycznych, jakie formułowane były na podstawie przytoczonych badań. Choć, jak już wspomniano, błąd związany z oddziaływaniem cech społecznych ankietera na uzyskiwane odpowiedzi uważa się za niemożliwy do wyeliminowania, to jednak wnioski te dotyczyły dróg jego ograniczenia. W większości wcześniejszych podręczników i artykułów (np. Cantril 1947; Kahn i Cannell 1957; Katz 1942), ale również w niektórych nowszych (Schaeffer 1980) zaleca się, aby wywiady realizowali ankieterzy należący do tych samych kategorii społecznych, co respondenci. Wywiady z kobietami powinny zatem przeprowadzać kobiety, z osobami młodymi – młodzi ankieterzy itd. Zdaniem tych autorów ma to zapewnić lepszy kontakt między partnerami rozmowy, a ponadto ograniczyć tendencję do udzielania „społecznie akceptowanych” odpowiedzi.

Bezzasadność pierwszej z tych racji wykazał już Hyman (1954). Porównując zadowolenie z wywiadu ankieterów i respondentów, co uznał za wskaźnik poziomu ich kontaktu, stwierdził, że jest on istotnie lepszy w wywiadach mężczyzn z mężczyznami, ale nie ma znaczenia, jeśli respondentem jest kobieta. Respondenci o niskim statusie byli niezadowoleni z wywiadu niezależnie od statusu ankieterów, a ankieterzy młodzi mieli najlepszy kontakt z respondentami w średnim wieku.

Jeżeli chodzi o udzielanie odpowiedzi społecznie akceptowanych, to tendencja ta również nie jest bezdyskusyjna. Nie można zakładać, że odpowiedzi udzielone Murzynowi przez Murzyna lub kobiecie przez kobietę są zgodne z prawdziwymi ich przekonaniami. Przynależność ankietera i respondenta do tej samej kategorii może być również źródłem wypaczeń, polegających na udzielaniu odpowiedzi bardziej ekstremalnych w dążeniu do wywarcia korzystnego wrażenia na rozmówcy (Schuman i Converse 1971; Groves 1989). Są to więc także odpowiedzi społecznie akceptowane, lecz przez inną kategorię społeczną. Z braku kryteriów zewnętrznych uznania odpowiedzi za prawdziwą, można zatem na podstawie istniejących wyników badań wysunąć tezę konkurencyjną wobec przedstawionej powyżej, że respondenci i ankieterzy powinni należeć do różnych kategorii. Przykładowo Sudman i Bradburn (1974) wskazują, że najbardziej zniekształcone wyniki uzyskują ludzie młodzi przeprowadzający wywiady z rówieśnikami.

Cechy psychologiczne

Cechy stałe (osobowościowe)

Związek stałych właściwości psychologicznych ankietera z popełnianymi przez niego błędami wydaje się być czymś najbardziej oczywistym. Stąd też w wielu podręcznikach metod badań surveyowych, wśród cech, które powinien posiadać ankieter, istotne miejsce zajmują stałe cechy psychologiczne (por. np. Noelle 1976; Parten 1950; Moser i Kalton 1971; a także przegląd literatury dokonany przez Kistelskiego 1985). Również wiele ośrodków zachodnich realizujących badania ankietowe posługuje się na etapie selekcji ankieterów specjalnymi testami, sprawdzającymi m.in. posiadanie wymaganych cech.

Jednakże literatura dotycząca związków między stałymi właściwościami ankietera a rezultatami ich pracy jest stosunkowo uboga. Hyman (1954) relacjonuje wyniki badań na ten temat przeprowadzonych przez Guesta (1947) oraz Guesta i Nuckolsa (1950), w których stosując różne baterie testów stwierdzono, że związki takie występują, lecz są ogólnie słabe. Stosunkowo najsilniejsza okazała się zależność między wskaźnikiem inteligencji ankietera oraz jego skłonnością do zgadzania się z rozmówcą a popełnianymi błędami. W pierwszym przypadku kierunek zależności był ujemny (im bardziej inteligentny, tym mniej błędów), w drugim zaś – dodatni. Nie stwierdzono natomiast związku między popełnianymi błędami a wynikami testu, sprawdzającego obiektywność, skłonność do współpracy oraz pamięć. Inne wyniki badań cytowanych przez Hymana zdają się wskazywać, że wśród ankieterów, u których występuje tendencja do postrzegania rzeczywistości w kategoriach stereotypów, również częstotliwość błędów jest większa.

Nowsze badania, omawiane przez Hagenaaarsa i Heinena (1982) potwierdzają słaby związek cech psychologicznych ankietera z popełnianymi błędami. Do zestawu cech, które mogą mieć istotne znaczenie, dodają oni skłonność do dominacji oraz zaufanie do samego siebie, co w powiązaniu z przykładaniem wagi do szczegółów prowadzi do uzyskiwania lepszych wyników. Hox i in. (1991) stwierdzili słaby związek między introwersją–ekstrowersją ankieterów a odmowami udzielenia odpowiedzi przez respondentów; wśród introwertyków odmowy były częstsze.

W Polsce zagadnienie związku między stałymi cechami ankieterów a uzyskiwanymi przez nich odpowiedziami podjęła Lutyńska (1975/1976; 1993). W celu zbadania tego rodzaju cech zastosowała ona Kwestionariusz Osobowości, stanowiący adaptację Inwentarza Osobowości Sterna. Kwestionariusz ten badał skłonność do projekcji, dominacji, obaw (przed kontaktami społecznymi), empatii i uprzedzeń.

Pierwsze z badań, w którym analizowano związek cech osobowych z uzyskiwanymi odpowiedziami, zostało zrealizowane w roku 1968/1969 i dotyczyło wykorzystania opieki zdrowotnej. Wywiady realizowało 21 ankieterów, wyłącznie kobiety, a przedmiotem analizy była częstotliwość pojawiania się w ankiecie odpowiedzi „nie wiem”. Dla potrzeb analiz wyniki testu zdychotomizowano, dzieląc ankieterów na charakteryzujących się wysoką i niską projekcją, wysoką i niską dominacją itp. Przy takim podziale stwierdzono, że udział odpowiedzi „nie wiem” jest zależny od skłonności do projekcji, dominacji, obaw i empatii, natomiast niezależny od skłonności do uprzedzeń. Szczególnie wyraźne różnice wystąpiły w przypadku pytań o opinie.

Drugie badanie zrealizowano w roku 1970 wśród 46 studentów socjologii Uniwersytetu Łódzkiego, odbywających praktyki we Włocławku. Ankieta dotyczyła m.in. postrzegania podziałów społecznych, oceny własnego wykształcenia i zarobków, zmian zachodzących w mieście, czytelnictwa książek itp. Przedmiotem analizy była tym razem częstotliwość pojawiania się w kwestionariuszach poszczególnych odpowiedzi „znaczących” (innych niż „nie wiem”). W badaniach tych zależności między stwierdzonymi na podstawie Kwestionariusza Osobowości cechami ankieterów a uzyskanymi częstotliwościami odpowiedzi wystąpiły jedynie sporadycznie i były bardzo słabe.

Wydaje się, że przedstawione rezultaty badań nie pozwalają w sposób ogólny orzekać, że zależność między stałymi właściwościami ankieterów a uzyskiwanymi przez nich informacjami występuje lub nie występuje. Wynika to z dwóch przyczyn. Po pierwsze, wiele cech, które powinien posiadać ankieter, ma charakter specyficzny, np. umiejętność nawiązywania kontaktu, bezstronność czy elastyczność reakcji. W rezultacie albo trudno jest w sposób jednoznaczny określić, na czym one konkretnie polegają w odniesieniu do ankietera, albo też brak jest testów, które mogłyby je mierzyć w sposób trafny.

Po drugie, przeprowadzone badania miały charakter wycinkowy, tzn. dotyczyły związku między daną cechą a pewnym tylko rodzajem błędów lub też elementem zachowań ankietera. Jeśli we wspomnianych badaniach stwierdzono, że bardziej inteligentni ankieterzy uzyskują bardziej wartościowe odpowiedzi, to w rzeczywistości wniosek ten dotyczy tylko zniekształceń zapisu odpowiedzi, gdyż tylko ten rodzaj błędu został uwzględniony w procedurze badawczej. W innych badaniach (Guest 1947) uwzględniano tylko błędne zachowania ankieterów, nie zaś rezultat, jakim jest wystąpienie odpowiedzi obciążonej błędem. Nie można więc ocenić, jakie jest znaczenie określonych cech ankietera dla występowania błędu w uzyskiwanych i zanotowanych odpowiedziach. Sprawa ta jest o tyle ważna, że, jak podkreślają Hagenaaers i Heinen (1982), „różne lub nawet przeciwstawne cechy mogą być wymagane dla nawiązania kontaktu z człowiekiem, uzyskania jego kooperatywności, zadawania zamkniętych i otwartych pytań, zapisywania odpowiedzi itp.” (s. 120–121). W celu stwierdzenia wpływu cech „osobowościowych” ankietera na rezultat pomiaru należałoby więc w sposób jednoznaczny określić, jakie i jak rozumiane jego cechy są pożądane (i niepożądane), w jaki sposób stwierdzić ich występowanie lub natężenie, a następnie ustalić ich znaczenie w odniesieniu do poszczególnych rodzajów błędów lub też błędu całkowitego ankietera.

Cechy „osobowościowe” ankietera mogą oddziaływać na powstanie błędu na różne sposoby. Przykładowo cecha „bezstronność” może określać stopień jego odporności na wpływ obserwowalnych cech respondenta, powodując, że będzie on bardziej lub mniej skłonny przypisywać mu poglądy określonego rodzaju. W rezultacie będzie to wpływało na jego zachowania: kierując się takimi wyobrażeniami może zadawać pytania w sposób sugerujący, może nieuważnie słuchać odpowiedzi, gdyż i tak „wie”, co respondent powie lub też „dointerpretować” ją na etapie zapisu. Bezstronność może także określać jego reakcje na zachowania respondenta, a więc np. skrótowe lub niechętnie udzielane odpowiedzi.

Jednakże cecha ta może również przejawiać się jako bezosobowy stosunek ankietera do wywiadu, czego rezultatem bywa spadek motywacji respondenta do uczestnictwa w nim, udzielanie skrótowych odpowiedzi, zwłaszcza na pytania dotyczące spraw osobistych lub intymnych itp.

Podobne oddziaływanie mogą mieć inne cechy. Skłonność do „dociekliwości” spowoduje, że zanotowane odpowiedzi na pytania otwarte będą wyczerpujące, ale część spośród nich może być artefaktami, związanymi z uzyskaniem szczegółowej opinii w sprawie, w której respondent ma jedynie opinię ogólnikową. „Kooperatywność” może przerodzić się w sytuację, w której podstawowe znaczenie będzie miało podtrzymanie dobrego kontaktu między rozmówcami, co może powodować udzielanie odpowiedzi pod kątem oczekiwań ankietera. Analizując więc wpływ cech osobowościowych ankietera na

uzyskiwane i zanotowane odpowiedzi należałoby więc określić nie tylko, jakie jego cechy są pożądane, ale również jaki jest optymalny z punktu widzenia wartości dostarczanych materiałów stopień ich posiadania.

Opinie ankietera w sprawach poruszanych w wywiadzie

Historia badań nad zniekształcającym oddziaływaniem ankietera na uzyskiwane wyniki badań rozpoczęła się od wspomnianego we wstępie, wykrytego przez Rice'a (1929) wpływu opinii ankietera na uzyskiwane odpowiedzi. Prowadzone w okresie późniejszym w sposób bardziej systematyczny badania potwierdziły występowanie tego rodzaju błędu ankieterskiego.

Cantril (1947) relacjonuje wyniki prowadzonych w roku 1940 badań, w których pytano o opinię w sprawie roli Stanów Zjednoczonych w wojnie: czy powinny starać się trzymać od niej z daleka, czy też pomóc Anglii nawet ryzykując uwikłanie się w wojnę. Przed rozpoczęciem badania ankieterzy sami odpowiadali na identycznie sformułowane pytanie. Porównując odpowiedzi ankieterów i badanych przez nich respondentów stwierdzono tendencję do uzyskiwania wskazań zgodnych z przekonaniem ankieterów. Wielkość tego rodzaju błędu była niezależna od podstawowych cech społecznych ankieterów i rodzaju pytań (otwarte–zamknięte).

Ferber i Wales (1952) zastosowali identyczną procedurę w badaniach nad stosunkiem do budownictwa mieszkaniowego z elementów prefabrykowanych. Tendencja do uzyskiwania odpowiedzi zgodnych z własnymi przekonaniem wystąpiła w 4 na 6 pytań o opinie w tych sprawach, natomiast nie zaobserwowano jej w pytaniach o fakty (np. o znajomość rodzajów budownictwa).

Podobne rezultaty uzyskał Blankenship (1940) w badaniach nad postawami politycznymi oraz Cahalan, Tamulonis i Verner (1947).

Jednakże Hyman (1954) przytacza przykłady badań, w których opinie ankieterów nie miały znaczącego wpływu na uzyskiwane (zanotowane) odpowiedzi. Guest i Nuckols (1950), którzy we wspomnianych już badaniach typu laboratoryjnego prosili ankieterów-studentów o zanotowanie specjalnie przygotowanych odpowiedzi, nie stwierdzili tendencji do notowania zgodnego z własnymi przekonaniem. Odpowiedzi te dotyczyły stosunków pracownicy – kierownictwo i jedna z nich była wyraźnie korzystna dla pracowników, druga – dla kierownictwa, trzecia zaś – neutralna.

W innym badaniu, które dotyczyło preferencji wyborczych Amerykanów w roku 1948, również nie wystąpiła tendencja do uzyskiwania odpowiedzi zgodnych z preferencjami ankieterów. W badaniu tym respondenci badani byli dwukrotnie, każdorazowo przez ankieterów o takich samych lub różnych preferencjach. Zmiany deklaracji respondentów były niewielkie, a ich kierunek nie zależał od tego, przez których ankieterów byli badani.

Jedynie przytaczane przez Hymana badanie, w którym wystąpił błąd związany z wpływem opinii ankieterów, miało charakter laboratoryjny i pole-

gało na kilkakrotnym notowaniu przez ankietera różnych, wcześniej przygotowanych odpowiedzi na to samo pytanie otwarte. Odpowiedzi były długie, skomplikowane i niejednoznaczne, a ankieterzy-studenci mieli obowiązek zapisać je dosłownie (Fisher 1950). W badaniu tym stwierdzono wystąpienie dodatkowego elementu wpływu opinii ankietera na zanotowane odpowiedzi. Polega on na obszerniejszym notowaniu odpowiedzi, które są zgodne z własnymi przekonaniem, w porównaniu z takimi, które są z tymi przekonaniem sprzeczne. W związku z tym Hyman konkluduje, że choć ogólnie brak jest stałej tendencji polegającej na wpływie opinii ankietera na uzyskane i zanotowane odpowiedzi, to w specjalnych warunkach może ona wystąpić. Warunki takie polegają na spiętrzeniu trudności stojących przed ankieterem, a więc np. gdy niejasność odpowiedzi utrudnia mu jej zanotowanie, gdy odpowiedź jest bardzo długa i wielowątkowa. W takiej sytuacji występuje u niego skłonność do projektowania własnych przekonań na respondenta, zwłaszcza gdy postrzega go jako „podobnego”, a więc gdy jest to osoba tej samej płci, w tym samym wieku itp.

Wyniki nowszych badań również nie są jednoznaczne i nie pozwalają na uogólnienia. W niektórych badaniach stwierdza się słaby, nieistotny statystycznie wpływ opinii ankietera (por. np. Collins 1980), w innych taki wpływ taki nie występuje (Johnson i DeLamater 1976), a w jeszcze innych jest on nieoczekiwanie wysoki. Taki właśnie silny wpływ opinii ankietera na uzyskiwane odpowiedzi stwierdzono w prowadzonych w roku 1977 w Danii badaniach, które dotyczyły m.in. opinii o roli kobiet w rodzinie i społeczeństwie (Hagenaars i Heinen 1982). Były to pytania zamknięte, a zadanie respondenta polegało na wskazaniu na 4-punktowej skali na ile zgadza się lub nie z odczytywanymi przez ankietera stwierdzeniami. We wszystkich 15 pytaniach dotyczących tej problematyki wystąpił taki wpływ i, co najbardziej zaskakujące, był on każdorazowo silniejszy niż wpływ innych czynników, w tym płci ankietera i respondenta.

W przeprowadzanych w Polsce badaniach również stwierdzano zniekształcający wpływ opinii ankietera na uzyskiwane rezultaty. Wystąpił on w cytowanych przez Lutyńską (1976) badaniach prowadzonych w latach sześćdziesiątych, dotyczących m.in. stosunku do kary śmierci. W sposób bardziej systematyczny problematykę tę podjęła Lutyńska (1975/1976; 1993) w związku ze wspomnianymi już badaniami nad wykorzystaniem opieki zdrowotnej. Przedmiotem analizy były trzy bloki pytań dychotomicznych (typu „tak–nie”), z których pierwszy dotyczył opinii na temat opieki lekarskiej i zaufania do lekarzy, drugi – zasadności korzystania z porad lekarskich w związku z różnymi dolegliwościami, trzeci zaś zawierał pytania quasi-faktualne dotyczące występowania u respondenta określonego rodzaju dolegliwości. Wpływ opinii ankietera na uzyskane (zanotowane) odpowiedzi ujawnił się w związku z większością pytań pierwszego i drugiego bloku. W bloku trzecim natomiast

był on niemal nieobecny. Należy podkreślić, że opinie na temat leczenia są tematem ważnym i bliskim doświadczeniu ankieterów i respondentów, co mogło skłaniać ich do dygresji i dzielenia się własnymi doświadczeniami. Komunikowane w ten sposób poglądy ankietera, postrzeganego jako przedstawiciela „świata medycyny”, mogły być odbierane przez respondentów jako obowiązujące – analogiczne do diagnoz i zaleceń lekarza, z którymi się nie dyskutuje.

Wydaje się więc, że wpływ opinii ankietera na uzyskiwane i zanotowane odpowiedzi nie jest jeszcze dostatecznie rozpoznany. Nieco przedwcześnie są więc stwierdzenia Cannella i in. (1981), a także Bradburna i Sudmana (1988), że postęp w badaniach ankietowych, a w szczególności większy stopień ich standaryzacji oraz lepsze wykształcenie ankieterów, spowodowało znaczne zmniejszenie prawdopodobieństwa wystąpienia związanego z tym błędu. Błąd taki rzeczywiście zdaje się występować w szczególnych okolicznościach, ale nie, jak ma to miejsce w przypadku cech społecznych, jako prosta pochodna charakterystyk ankietera, respondenta i tematyki pytania, lecz jako rezultat znacznie bardziej złożonego spłotu uwarunkowań, którego wszystkich elementów nie sposób jest kontrolować.

Należy do nich niewątpliwie ważność poruszanej w pytaniu problematyki dla ankietera i respondenta. Na możliwość taką zwracają uwagę Hagenaars i Heinen (1982). Nie ulega wątpliwości, że świadome lub nieświadome sugerowanie własnej opinii przez ankietera zakłada, że jego pogląd w danej sprawie jest wykrystalizowany i ma dla niego istotne znaczenie. Szansa na podporządkowanie się takiej sugestii musi być zależna od analogicznych czynników. Respondent, który nie ma wyrobionej opinii w danej sprawie, będzie bardziej nastawiony na odbiór tego rodzaju wskazówek podczas wywiadu i chętniej je przyjmie niż ktoś, kto ma jednoznaczne i ugruntowane przekonania. Warunek ten w odniesieniu do ankietera musi również zostać spełniony, aby wystąpiła tendencyjna, zgodna z własnymi przekonaniem interpretacja i zapis uzyskanej odpowiedzi.

Drugim elementem jest poziom umiejętności ankieterskich. Chodzi tutaj, z jednej strony, o świadomość możliwości wystąpienia tego rodzaju błędu, z drugiej zaś – przyswojenie pewnych wzorów zachowań, jak neutralny sposób odczytywania pytań, zadawania pytań sondujących itp.

Kolejnym uwarunkowaniem, mogącym wpływać na występowanie błędu związanego z wpływem opinii ankietera mogą być cechy partnerów rozmowy. Chodzi tutaj o relację ich cech statusowych. Wydaje się prawdopodobne, że ankieter będzie mniej skłonny do sugerowania własnych poglądów i będzie uważniej słuchał oraz wierniej notował odpowiedzi osoby o wysokim statusie niż znacznie niższym od własnego. Podobnie, respondent o wysokim statusie będzie mniej podatny na sugestie ze strony ankietera niż osoba o niskim statusie.

Wymienić można jeszcze wiele tego rodzaju czynników. Należy do nich motywacja ankietera i respondenta do uczestnictwa w wywiadzie, sposób postrzegania instytucji badawczej i celów badań ankietowych, które mogą skłaniać ankietera do wysiłku związanego z rzetelnym przeprowadzeniem wywiadu, respondenta zaś do samodzielnego formułowania odpowiedzi i niepoddawania się sugestii, omówione wcześniej stałe właściwości psychologiczne, atmosfera wywiadu itp.

Wyobrażenia ankieterów

Wyobrażenia ankieterów, które mogą stać się przyczyną zniekształceń uzyskiwanych i zanotowanych odpowiedzi, dotyczą, jak wspomniano, dwóch zasadniczych sfer. Pierwsza z nich, to wyobrażenia i stereotypy dotyczące grup i kategorii społecznych. Aktualizują się one wskutek oddziaływania na ankietera obserwowalnych cech respondenta. Na drugą sferę składają się elementy związane bezpośrednio z pracą ankietera. Są to wyobrażenia dotyczące pracy ankietera, ośrodka realizującego badania, autora badań i narzędzia badawczego.

Wyobrażenia dotyczące grup i kategorii społecznych

Na znaczenie tego rodzaju wyobrażeń jako potencjalnego źródła zniekształceń uzyskiwanych odpowiedzi zwrócił uwagę Hyman (1954). Nazywa je oczekiwaniami związanymi z rolą (*role expectations*) i definiuje jako „tendencję ankieterów do przekonania, że pewne postawy lub zachowania związane są z przynależnością do określonych grup i w związku z tym oczekiwania odpowiedzi określonego rodzaju od poszczególnych osób” (s.61). Jako przykład istnienia takich wyobrażeń podaje on wyniki badań prowadzonych w związku z sondażem przedwyborczym z roku 1948, w których 76% ankieterów było zdania, że ludzie bogaci głosują w większości na republikanów, 58% – że ludzie ubodzy głosują przede wszystkim na demokratów itd., a tylko około 1/4 twierdziła, że nie można wypowiadać się o całych kategoriach lub też że nie ma wyobrażeń na ten temat.

Oddziaływanie tego rodzaju wyobrażeń Hyman ilustruje wynikami badań przeprowadzonych w Cleveland, w których pytano respondentów, niemal wyłącznie kobiety, o to, kto w ich gospodarstwie domowym zajmuje się różnego rodzaju zajęciami. Stwierdzono znaczną wariancję odpowiedzi uzyskiwanych przez różnych ankieterów w przypadku zajęć typowo „męskich”, jak kupowanie benzyny do samochodu i naprawy samochodu, oraz „kobiecych” – kupowanie ubrań i artykułów związanych z wyposażeniem mieszkania. Dalsza analiza wykazała, że wariancja ta występuje tylko wówczas, gdy zajęcia „męskie” wykonywały, zgodnie z danymi z wywiadu, kobiety, a „kobiece” – mężczyźni. Zestawienie uzyskanych wyników ze zwyczajami istniejącymi w gospodarstwach domowych ankieterów pozwoliło stwierdzić, że podczas

wywiadów nastąpiło projektowanie własnych wyobrażeń o zajęciach „męskich” i „kobiecych” na respondentów. Jeśli w rodzinie ankietera mężczyzna wykonywał zajęcia „kobiecy” lub kobieta – „męskie”, odsetek odpowiedzi „nietypowych” był znacznie wyższy niż wówczas, gdy podział obowiązków był tradycyjny.

Przekonującego dowodu na wpływ wyobrażeń ankietera na uzyskiwane odpowiedzi dostarcza cytowany przez Kahna i Cannella (1957) eksperyment Stantona i Bakera (1942). W eksperymencie tym uczestniczyło 200 studentów, którym pokazywano 12 figur geometrycznych. Kilka dni później doświadczeni ankieterzy przeprowadzili z nimi wywiad, w którym proszono o rozpoznawanie wcześniej pokazywanych figur. Ankieterów poinformowano, jakie są „właściwe” odpowiedzi, ale niektóre z tych informacji były fałszywe. Wystąpiła tendencja do rozpoznawania przez studentów figur zgodnie z dostarczoną, częściowo fałszywą informacją, nie zaś ze stanem faktycznym.

Przypisywanie poszczególnym kategoriom społecznym określonych poglądów i zachowań nie wyczerpuje jednak problematyki wpływu wyobrażeń o nich na zniekształcenia zanotowanych odpowiedzi. Niewątpliwie ankieter może zakładać, że młoda, wykształcona kobieta będzie zwolennikiem egalitarnego modelu rodziny, młodzież będzie miała liberalne poglądy w sferze etyki seksualnej, a właściciele prywatnych zakładów i firm będą zwolennikami liberalizmu ekonomicznego i każde z takich wyobrażeń może stać się przyczyną błędu w uzyskanej odpowiedzi. Jednakże wydaje się, że wyobrażenia te mogą obejmować nie tylko konkretne tematy, ale całe grupy zagadnień lub określonego rodzaju pytania. Może to być przekonanie, że kobiety nie znają się na problematyce politycznej, ludzie starsi mają ogólnie poglądy tradycyjne, osoby o niskim poziomie wykształcenia nie będą potrafiły odpowiedzieć na pytania otwarte lub takie, które ankieter uznaje za trudne, zaś osoby, których mieszkanie urządzone jest skromnie, na pewno są ubogie i nie ma sensu pytać je o posiadanie pewnych dóbr.

Hyman podkreśla, że błąd związany z wpływem wyobrażeń ankieterów o poglądach respondentów na odpowiedzi jest szczególnie niebezpieczny, gdy dotyczy związków między cechami. Stąd też może wpływać na wyniki prowadzonych przez autora badania analiz zależności.

Wyobrażenia o grupach i kategoriach nie muszą ograniczać się do takich, które wyodrębnione są na podstawie szeroko rozumianych kryteriów statusowych. Postrzeganie respondenta jako osoby inteligentnej może powodować analogiczny błąd, jak uznanie go jako człowieka wykształconego, a postrzeganie jako osoby sympatycznej może powodować nieświadomą skłonność ankietera do zniekształceń odpowiedzi polegających na przedstawianiu go w korzystnym świetle.

Występowanie błędu związanego z wpływem wyobrażeń o grupach Hyman wiąże z jedną ze wspomnianych wcześniej stałych cech psychologicznych

ankietera, mianowicie tendencją do postrzegania rzeczywistości w kategoriach stereotypów. Jeśli te stereotypy lub wyobrażenia są wspólne ankieterom, wówczas występuje tendencyjność uzyskiwanych odpowiedzi. Tego rodzaju wspólne wyobrażenia dotyczą, ogólnie biorąc, zjawisk ważnych, powtarzających się i w wysokim stopniu zinstytucjonalizowanych.

Powstawanie błędu związanego z oddziaływaniem wyobrażeń o grupach związane jest przede wszystkim z odczytywaniem pytań, zadawaniem pytań sondujących oraz zapisem odpowiedzi. Ankieter może więc zaniechać odczytania pytania uznając, że już zna odpowiedź, gdyż np. osoba mieszkająca w skromnych warunkach na pewno nie ma wideo ani anteny satelitarnej, lub też pytanie jest zbyt oczywiste lub, przeciwnie, zbyt trudne dla respondenta. Może również zaniechać zadawania pytań sondujących uznając, że respondent na pewno nie ma wykrystalizowanej opinii lub też sondować niepotrzebnie w przekonaniu, że osoba wykształcona zapewne ma opinię dokładnie przemyślaną. I, wreszcie, może on w sposób nieuważny słuchać i selektywnie, upraszczająco zapisać odpowiedź lub też „dointerpretować” ją zgodnie z własnymi wyobrażeniami.

Chociaż Hyman oczekiwania dotyczące roli uznaje za jedno z najpoważniejszych źródeł błędu i to, jak wspomniano, błędu o ważnych konsekwencjach dla wyników analiz, to jednak badania nad nim nie były w późniejszym okresie podejmowane. Konstatując ten fakt, Hagenaaers i Heinen (1982) stwierdzają, że, ogólnie biorąc, oczekiwania tego rodzaju nie mają większego wpływu na występowanie błędu w odpowiedziach.

Wyobrażenia dotyczące pracy ankietera, ośrodka badawczego, autora badań i narzędzia badawczego

Na możliwość występowania tego źródła zniekształceń zwróciła uwagę Lutyńska (1976) na podstawie wywiadów swobodnych przeprowadzonych z ankieterami na temat ich pracy. Choć jego rzeczywiste występowanie nie zostało więc potwierdzone na drodze systematycznych badań, w których dokonywana przez ankietera ocena każdego z tych wymiarów byłaby zestawiana z błędami uzyskiwanych i zanotowanych odpowiedzi, to jednak brak podstaw do przypuszczeń, że relacje uzyskane od ankieterów na temat istnienia takich zniekształceń mogą być zafałszowane.

Traktowanie przez ankieterów swojej pracy jako czynności mechanicznej, sprowadzającej się do odczytania pytań i zanotowania odpowiedzi, co nie wymaga większych umiejętności, może powodować, z jednej strony, że nie dostrzegają oni znaczenia całej jej warstwy społecznej, która, jak na to zwracałem uwagę w związku z zamieszczonym schematem, ma podstawowe znaczenie w powstawaniu błędów, z drugiej zaś – obniżać ich motywację do rzetelnego przeprowadzania wywiadów. Chodzi więc zarówno o zindywidualizowane zachowania w poszczególnych wywiadach (zadawanie stosownych

pytań sondujących, reakcje zwrotne itp.), jak i osobiste zaangażowanie w ich realizację, którego brak może powodować analogiczną reakcję ze strony respondenta.

Stosunek do ośrodka realizującego badania, narzędzia badawczego i autora badań oddziałują przede wszystkim na motywację ankieterów do pracy. Jeśli ośrodek ma dobrą opinię wśród ankieterów, tzn. mają oni przekonanie, że zależy mu na jakości uzyskiwanych materiałów, wówczas ich motywacja do rzetelnej realizacji ankiet wzrasta. I przeciwnie, ośrodek, który nie dba o właściwe przygotowanie ankieterów do pracy, dostarcza im do realizacji kwestionariusze zawierające pytania, których nie sposób odczytać w wydrukowanej formie, i pozbawione instrukcji precyzującej, jak mają oni reagować w związku z różnymi zachowaniami respondenta, a także nie kontroluje ich pracy, nie może liczyć na to, że ankieterzy będą pracować bezbłędnie. Nie tylko źle sformułowane pytania ankietrzy będą zadawać w innej formie, a braki w instrukcji będą uzupełniać zgodnie z własnymi wyobrażeniami o pożądanym w danej sytuacji zachowaniu, ogólna demoralizacja spowoduje też, że na różne sposoby będą „ułatwiać” sobie pracę, włącznie z fałszowaniem trudniejszych bloków pytań lub nawet całych wywiadów. Przykłady tego typu zachowań przytaczali sami ankieterzy we wspomnianych wywiadach swobodnych.

Problematykę wyobrażeń ankietera o kwestionariuszu jako możliwym źródle zniekształceń uzyskiwanych odpowiedzi w nieco innym aspekcie podjęli Sudman i in. (1977) oraz Singer i Kohnke-Aguirre (1979). Ankieterzy przed przystąpieniem do pracy w terenie wypełnili kwestionariusz wskazując również, które pytania będą ich zdaniem sprawiać trudności, a więc respondenci będą mieli kłopoty z udzieleniem odpowiedzi, będą odmawiać ich udzielenia, jak duże będą zniekształcenia odpowiedzi na pytania drażliwe itp. Każdy z takich wymiarów trudności oceniany był na 4-punktowej skali. Następnie, po zakończeniu realizacji badania w terenie, porównano uzyskane przez ankieterów odpowiedzi w zależności od przewidywanego stopnia każdego z rodzajów trudności. W obydwóch badaniach uzyskano podobny rezultat: przewidywany stopień każdego z rodzajów trudności miał bardzo niewielki wpływ na uzyskane odpowiedzi. Wyobrażenie ankietera o przewidywanych trudnościach w pracy terenowej ma więc niewielki wpływ na wartość uzyskiwanych odpowiedzi.

Należy podkreślić, że rezultaty tych badań bynajmniej nie podważają przedstawionych wcześniej hipotez Lutyńskiej. Sudman i in. oraz Singer i Kohnke-Aguirre badali stosunek ankietera do konkretnego kwestionariusza, Lutyńska zaś – pewne zgeneralizowane wyobrażenia, które są silniej utrwalone i mają charakter względnie stały. Funkcjonują więc na zasadzie podobnej do stereotypu. Jest więc oczywiste, że silniej mogą oddziaływać na motywację i zachowania ankieterów, tym bardziej, że w omawianych badaniach amery-

kańskich pierwotne wyobrażenia ankieterów mogły ulegać modyfikacji podczas pracy w terenie. Tendencję do tego rodzaju modyfikacji zaobserwował Sztabiński (1995a) i dotyczyła ona nie tylko wyobrażeń ankieterów, ale także relacji o faktach z ich własnej przeszłości.

Motywacja ankieterów

Omawiając zagadnienie motywacji ankieterów jako źródła zniekształceń uzyskiwanych i zanotowanych odpowiedzi należy rozróżnić jej siłę i rodzaj. Choć Hyman (1954) twierdzi, że siła motywacji ma znaczenie drugoplanowe z punktu widzenia powstawania zniekształceń, to trudno się z tym zgodzić. Jak już wspomniano powyżej, negatywne wyobrażenia ankieterów o sensowności ich pracy, o ośrodku, narzędziu i badaczu powodują ogólne stany frustracji i zniechęcenia i w rezultacie obniżają ich motywację. Sami ankieterzy przyznawali się, że w takiej sytuacji nie wywiązują się rzetelnie ze swoich obowiązków, na różne sposoby „ułatwiają” sobie pracę (np. nie zadają pytań sondujących, „dointerpretowują” odpowiedzi, nie dbają o właściwą atmosferę), a w skrajnych przypadkach dopuszczają się nawet oszustw, np. pomijając trudniejsze pytania lub nawet fałszując całe wywiady.

Również jednak nadmierna motywacja może prowadzić do wystąpienia błędów w uzyskiwanych informacjach. Hyman w tej samej pracy pisze o ryzyku związanym z nadmiernym sondowaniem odpowiedzi. Jeśli respondent ma jedynie ogólnikowy i powierzchowny pogląd w jakiejś sprawie, sondowanie może zasugerować mu pewne wymiary, których nigdy nie brał pod uwagę, i tym samym „zanieczyścić” udzieloną odpowiedź (s. 24). Na podobne ryzyko związane z nadmierną motywacją ankietera zwracają również uwagę Kahn i Cannell (1957). Jeśli ankieterzy są zbyt „dociekliwi”, tzn. stosują zbyt pogłębione sondowanie, zwłaszcza w związku z oczywistymi lub trywialnymi problemami, respondenci mogą, ich zdaniem, zacząć okazywać zniecierpliwienie lub nawet przerwać wywiad.

Drugim wymiarem zagadnienia motywacji ankietera jest jej rodzaj. Hyman (1954) wyróżnia zaangażowanie w zadanie i zaangażowanie społeczne. Pierwsze z nich związane jest z zadawaniem pytań i notowaniem odpowiedzi, drugie zaś – z zainteresowaniem osobą rozmówcy. Wartościowe dane uzyskuje się, jeśli występuje zaangażowanie w realizację zadania. Zaangażowanie w sferę społeczną może powodować wystąpienie błędu w uzyskiwanych odpowiedziach. Stąd też często deklarowane motywy podjęcia pracy ankietera, jak „chęć poznania ludzi i ich problemów” i podobne, kładące nacisk na społeczny wymiar motywacji, należałoby uznać za niewłaściwe.

Empirycznej ilustracji tej tezy dostarczają badania dotyczące korzystania z opieki zdrowotnej, zrealizowane w Nowym Jorku, w których dane z wywiadu porównywano z oficjalnymi danymi z dokumentów urzędowych (Weiss 1969). Ankieterzy oceniali w nich swój kontakt z respondentem na 5-punktowej skali:

od „zaufania” do „wrogości”. We wszystkich niemal pytaniach faktualnych, dotyczących m.in. faktu rejestracji i udziału w wyborach prezydenckich w roku 1964, powtarzania przez dziecko tej samej klasy itp. stwierdzono, że błędy były znacznie częstsze wówczas, gdy kontakt był lepszy. Przykładowo w pytaniu o fakt rejestracji błąd netto wyniósł 25 dla kontaktu określonego jako „zaufanie”, 16 – dla kontaktu „szczerego”, a tylko 3 dla „złego”. W pytaniu o udział w wyborach odpowiednie wartości wyniosły 26, 14 i 2. Podobną, choć nie tak silną tendencję stwierdzono w pytaniach o opinie. We wszystkich tych pytaniach, zarówno o fakty, jak i opinie, wystąpiło więc to samo wypaczenie, polegające na skłonności respondentów do udzielania „społecznie akceptowanych” odpowiedzi, gdy występuje silne zaangażowanie w sferę społeczną wywiadu.

Podobne wnioski formułują na podstawie swoich badań Hill i Hall (1963), zalecając daleko idącą ostrożność w nawiązywaniu dobrego kontaktu z respondentami. Stwierdzili oni również, że tendencja do nawiązywania takiego kontaktu występuje w szczególności u młodych, niedoświadczonych ankietorów, którzy w ten sposób redukują własne napięcia związane z przeprowadzaniem wywiadów.

Przytoczone wyniki badań mają charakter wycinkowy i nie pozwalają formułować jednoznacznych wniosków. Choć wskazują one, że przy określonego rodzaju pytaniach prospołeczna motywacja ankietera może spowodować wystąpienie błędu, to nie wiadomo, czy występuje on również przy innych pytaniach. Ponadto nie sprawdzono empirycznie, jakie są skutki orientacji ankietera wyłącznie na wykonywanie zadania, z pominięciem zaangażowania społecznego w wywiadzie. Biorąc pod uwagę wyniki badań Dijksty i van der Zouwena (1988), można oczekiwać, że obniży to motywację respondenta do udziału w wywiadzie, co spowoduje, że będzie on mniej zaangażowany w tematykę, mniej skłonny do podejmowania wysiłku związanego z udzielaniem odpowiedzi, zwłaszcza na pytania trudne, odpowiedzi będą bardziej skrótowe, a także, co jest sprzeczne z wynikami Weiss, wystąpi silniejsza tendencja do udzielania odpowiedzi społecznie akceptowanych. Oparte na intuicjach sugestie dotyczące rodzaju motywacji ankietera podczas wywiadu wymagają więc dalszej weryfikacji empirycznej.

Umiejętności ankierskie

Wpływ posiadanych przez ankietera umiejętności na wartość uzyskiwanych i zanotowanych odpowiedzi jest sprawą mniej oczywistą niż mogłoby się wydawać. Dlatego też w niektórych podręcznikach można odnaleźć zaskakujące w pierwszej chwili sugestie, że całość ekipy ankierskiej powinna podlegać częstej rotacji, gdyż w dłuższych okresach nabierają oni rutyny obniżającej wartość uzyskiwanych danych (Noelle 1976).

Niestety, większość znanych mi badań dotyczy związku między doświadczeniem ankierskim lub długością treningu ankierskiego a błędami popeł-

nianymi w pracy, nie zaś błędami w uzyskiwanych danych. Cantril (1947) przedstawia wyniki badań, w których porównywano wywiady przeprowadzone według identycznego kwestionariusza przez ankieterów należących do dwóch sieci. W pierwszej szkolenie ograniczano do wysłania ankieterom podręcznika realizacji wywiadów, w drugiej zaś byli oni dodatkowo osobiście szkoleni i realizowali próbne wywiady pod nadzorem przedstawiciela ośrodka badawczego. Ankieterzy pracowali w tych samych lub podobnych rejonach i realizowali wywiady z podobnymi kategoriami respondentów. Ich pracę, na podstawie wypełnionych kwestionariuszy, oceniało 4 sędziów według jednolitych kryteriów. Pomimo różnic w poziomie wykształcenia, nie stwierdzono, aby jakość pracy którejsz z sieci była wyraźnie lepsza. Ankieterzy należący do pierwszej z nich uzyskiwali jedynie nieco więcej spontanicznych komentarzy i informacji o charakterze osobistym, należący do drugiej zaś – bardziej drobniawo przestrzegali instrukcji i otrzymywali bardziej wyczerpujące informacje.

Hyman (1954) przytacza wyniki ustalanego w ciągu kilku lat rankingu tych samych ankieterów w zależności od długości stażu ich pracy. Byli oni oceniani łącznie ze względu na umiejętności uzyskiwania kompletnych danych i trafność zapisu odpowiedzi na pytania otwarte, umiejętności „urzędnicze”, tzn. właściwy sposób zadawania pytań i notowania odpowiedzi, oraz umiejętności w zakresie dobierania respondentów w próbach udziałowych. Wraz z długością stażu ich miejsce w rankingu systematycznie rosło, ale powyżej 4 lat obniżało się. Jednocześnie stwierdzono jednak, że ankieterzy o najsłabszych wynikach stosunkowo szybko rezygnowali z pracy. Stąd też uzyskany wynik może być zarówno rezultatem wzrostu umiejętności ankieterskich, jak i tego, że pracę w dalszych latach kontynuowały tylko osoby z różnych względów lepiej się do niej nadające.

W innych badaniach przytaczanych przez tego samego autora, doświadczeni ankieterzy uzyskiwali bogatsze, bardziej wielowątkowe odpowiedzi na pytania otwarte w porównaniu z ankieterami niedoświadczonymi, tzn. takimi, którzy realizowali wcześniej niewielką liczbę badań. Dokładniejsza analiza wykazała, że było to związane z umiejętnością zadawania pytań sondujących: ankieterzy doświadczeni zadawali ich znacznie więcej.

Nowsze badania również dostarczają poparcia dla tezy, że wpływ umiejętności na błędy popełniane przez ankieterów nie jest oczywisty. Rustemeyer (1977) porównywał błędy popełniane w pracy przez trzy grupy ankieterów: doświadczonych, z ponad 3-miesięcznym stażem, mało doświadczonych, którzy uczestniczyli w nie więcej niż trzech badaniach, i nowych, którzy po zakończeniu treningu nie pracowali jeszcze w terenie. Najwięcej błędów podczas odczytywania pytań popełniali doświadczeni ankieterzy, a najmniej mało doświadczeni. Jednak to właśnie oni najczęściej opuszczali pytania. Jeśli

chodzi o zadawanie pytań sondujących, to najwięcej błędów popełnili doświadczeni i nowi ankieterzy. Różnice między poszczególnymi grupami ankieterów nie były jednak zbyt duże.

Groves (1989) przytacza badania wyniki badania przeprowadzonego przez Fowlera i Mangione (1985), w których analizowano wpływ długości szkolenia ankieterów na liczbę braków odpowiedzi. Różnice między grupami ankieterów były niewielkie i nieistotne statystycznie.

W dwóch ostatnich badaniach analizowano również zależności między umiejętnościami ankieterskimi a wystąpieniem błędu. W badaniach Rustemeyera, w których oceniano pracę ankieterów na podstawie symulowanych wywiadów (tym samym znana była prawdziwa odpowiedź), mniej doświadczeni ankieterzy uzyskiwali więcej błędnych informacji, choć różnice nie były duże. Fowler i Mangione nie stwierdzili istotnych różnic w wariancji odpowiedzi uzyskiwanych przez ankieterów poddanych dłuższemu i krótszemu szkoleniu.

Wyniki podobnych analiz przytacza również Hyman (1954). W jednym z nich znana była na podstawie danych dokumentalnych wartość prawdziwa odpowiedzi. Stwierdzono, że doświadczeni ankieterzy częściej uzyskiwali zgodne ze stanem faktycznym informacje o posiadaniu przez respondenta prawa jazdy i składek na cele komunalne, ale nie wystąpiły różnice w przypadku pytania o udział w głosowaniu w wyborach prezydenckich, który należy w USA do tej samej kategorii zachowań społecznie akceptowanych.

W innych badaniach u niedoświadczonych ankieterów stwierdzono tendencję do upraszczającego klasyfikowania odpowiedzi na pytania prekategoryzowane (otwarte dla respondenta, a zamknięte dla ankietera), a także słabą, nieistotną statystycznie skłonność do „dointerpretowywania” niejasnych odpowiedzi.

W Polsce problematykę związku między umiejętnościami ankieterskimi a popełnianymi błędami podjął Zürn (1972; 1976) we wspomnianych już badaniach dotyczących „kultury czasu wolnego”. Biorąc pod uwagę liczbę badań, w których ankieter uprzednio uczestniczył, stworzono 5-punktową skalę doświadczenia ankieterskiego, od „zerowego” do „największego”. Zestawiając miejsce ankieterów na skali z oceną jakości ich pracy, mierzoną wartością informacyjną odpowiedzi na dwa pytania otwarte, stwierdzono, że najlepsze rezultaty uzyskiwały osoby o „średnim” i „dużym” doświadczeniu. Ocena pracy ankieterów mających doświadczenie „największe” była zbliżona do ocen tych, którzy mieli doświadczenie „zerowe” i „małe”. Wynik ten jest więc zbieżny ze wspomnianym wcześniej, przytaczanym przez Hymana rezultatem analiz związku między stażem ankieterskim a miejscem w rankingu.

Zürn analizował także związek między doświadczeniem badawczym ankieterów a uzyskiwanymi w wywiadzie odpowiedziami. W analizach tych uwzględniono 4 pytania filtrujące i 4 inne pytania o opinie, znajdujące się na

końcu kwestionariusza. Zależność między doświadczeniem a uzyskiwanymi odpowiedziami wystąpiła w przypadku wszystkich pytań filtrujących i jednego pytania należącego do drugiej grupy. Dokonana przez autora interpretacja tych wyników nie jest jasna, a przytoczone przez niego wyniki nie pozwalają na jej doprecyzowanie. Dlatego też należy poprzestać na odnotowaniu wystąpienia efektu doświadczenia.

Przytoczone rezultaty badań nie pozwalają na sformułowanie jednoznacznych wniosków, po pierwsze, dlatego, że mają charakter wycinkowy, po drugie zaś – nie uwzględniają specyfiki szkoleń ankieterskich w poszczególnych krajach i ośrodkach badawczych, co może powodować nieporównywalność ich wyników. Jednakże wydaje się, że umiejętności ankieterskie mogą być przyczyną występowania błędów w odpowiedziach. Nie jest to jednak prosta zależność polegająca na tym, że większe doświadczenie sprzyja uzyskiwaniu bardziej wartościowych informacji.

Wiedza ankieterska

Źródłem błędów w uzyskiwanych i zanotowanych przez ankietera informacjach mogą być jego wyobrażenia o tym, jakie są poglądy społeczeństwa w sprawie poruszanej w wywiadzie. Hyman (1954), który zwrócił uwagę na możliwość występowania tego rodzaju błędu, pisze o „oczekiwaniach dotyczących prawdopodobieństwa” i określa je jako „oczekiwania dotyczące postawy jakiegokolwiek respondenta na podstawie pewnych przekonań o przeważających opiniach w populacji na temat ważnych zagadnień” (s. 64). Nie chodzi więc tutaj o oczekiwania dotyczące poglądów konkretnego respondenta w danym wywiadzie, które mogą powstać na podstawie jego cech obserwowalnych, lecz o rozkład opinii w badanej populacji. Błąd ten jest więc zasadniczo nieobserwowalny na poziomie pojedynczego wywiadu.

Wyobrażenia takie mogą stać się źródłem błędu, jeśli dotyczą spraw bardzo dobrze znanych ankieterowi, ważnych w naszej kulturze lub mających w danym momencie istotne znaczenie. Jako przykłady Hyman podaje stosunek społeczeństwa do poligamii oraz przewidywania ankieterów dotyczące preferencji w ważnych wyborach, np. prezydenckich. Jednak rzadko przekonania te odnoszą się do całego społeczeństwa; znacznie częściej występują one w odniesieniu do określonych kategorii społecznych. Występowanie takiego błędu jest również często obserwowane w badaniach panelowych, w których różni ankieterzy uzyskują podobne rozkłady odpowiedzi na dane pytanie, choć odpowiedzi poszczególnych respondentów są odmienne.

Wydaje się, że błąd związany z oczekiwaniami dotyczącymi rozkładów może być, podobnie jak w przypadku wyobrażeń o odpowiedziach poszczególnych kategorii respondentów, raczej typowy dla ankieterów z dłuższym stażem. Po przeprowadzeniu wielu wywiadów, często zawierających identyczne lub zbliżone pytania, ankieterzy tacy z góry „wiedzą”, jakie będą rozkłady

odpowiedzi. W rezultacie błąd taki może występować stosunkowo często i wcale nie musi dotyczyć tylko wyjątkowej problematyki. Dlatego właśnie został on tutaj określony jako błąd związany z wiedzą ankieterską. Jeśli ankietery mają podobne oczekiwania dotyczące uzyskanych rozkładów odpowiedzi, wówczas wystąpi oczywiście zniekształcenie pomiaru.

Przytaczane przez Hymana rezultaty badań w niewielkim tylko stopniu potwierdzają empirycznie występowanie błędu związanego z tego rodzaju oddziaływaniem ankietera. Przykładowo, w badaniach przedwyborczych prowadzonych w roku 1948 w Stanach Zjednoczonych przed rozpoczęciem pracy w terenie uzyskano informację o przewidywaniach ankietarów dotyczących odpowiedzi respondentów na kilka pytań. Dotyczyły one stopnia zainteresowania kampanią, rozmów o prowadzonej kampanii, roli mediów w kampanii itp. Porównanie tych przewidywań z uzyskanymi przez poszczególnych ankietarów rozkładami odpowiedzi wykazało, że na 5 uwzględnionych pytań, w 4 wystąpiła zbieżność. Jednakże była ona słaba, nieistotna statystycznie.

W krajach zachodnich badania zmierzające do wykrycia tego rodzaju błędu nie były kontynuowane (Hagenaars i Heinen 1982). Zostały natomiast podjęte w Polsce przez Lutyńską (1975/1976; 1993). W cytowanych już badaniach nad wykorzystaniem opieki zdrowotnej ankietery, po przeprowadzeniu ok. 3/4 wywiadów, określali procentowo częstotliwość udzielania przez respondentów poszczególnych odpowiedzi na pytania dychotomiczne. Uzyskane informacje zdychotomizowano, dzieląc ankietarów na takich, którzy w danym pytaniu oczekiwali mniej niż 50% odpowiedzi „nie”, i takich, którzy oczekiwali ponad 50-procentowego ich udziału. Na 17 analizowanych pytań o opinie, w 13 stwierdzono, że oczekiwania dotyczące rozkładów są powiązane z rzeczywiście uzyskiwanymi rozkładami odpowiedzi. Dla 10 pytań quasi-faktualnych związek taki wystąpił tylko w 3. O wystąpieniu związku orzekano, gdy różnice w uzyskanych rozkładach przekraczały 5 punktów procentowych.

W innych, wspomnianych już badaniach Lutyńskiej, które były realizowane przez studentów we Włocławku, również podjęto tę problematykę. Po przeprowadzeniu przez ankietarów około połowy wywiadów pytano ich, jaka będzie najczęstsza odpowiedź na wybrane pytania z kwestionariusza. W pytaniach zamkniętych dotyczących podziałów społecznych (czy są większe, czy mniejsze niż przed wojną, czy w przyszłości będą wzrastać, czy też maleć) oraz czytelnictwa książek, różnice sięgały 11, 19 i 13 punktów procentowych.

W wielu innych, uwzględnionych w analizie, również stwierdzono związek między oczekiwaniami a uzyskanymi rozkładami, choć znacznie słabszy. Były to pytania dotyczące kryteriów podziałów społecznych, oceny własnych zarobków itp. Nie wystąpił on natomiast np. w pytaniu o to, z czego znany jest Włocławek.

Choć wyniki badań przeprowadzonych przez Lutyńską mogą budzić pewne wątpliwości, gdyż klarowność procedury wymagałaby uwzględnienia w anali-

zach wyłącznie wywiadów przeprowadzonych po uzyskaniu informacji o przewidywaniach ankierów, to jednak nie można wykluczyć, że przewidywania takie ukształtowały się już wcześniej i mogły wpływać również na rozkłady uzyskane przed wskazaniem odpowiedzi „najczęstszych”. Wydaje się więc, że wpływ „wiedzy” o rozkładach odpowiedzi w populacji może być przyczyną błędu pomiaru.

ŹRÓDŁA BŁĘDU RESPONDENTA

Błędem, których źródłem jest respondent, nie poświęca się w literaturze dotyczącej wywiadu kwestionariuszowego wiele miejsca. Wynika to, jak wspomniano, z dwóch przyczyn. Z jednej strony jest to przekonanie, że większość błędów jest rezultatem interakcji między partnerami rozmowy, za której przebieg odpowiedzialny jest ankier. Z drugiej zaś – błędy respondenta, związane z podatnością na oddziaływanie cech społecznych ankiera czy też na jego sugestie, są praktycznie niemożliwe do wyeliminowania.

Omawiając powyżej błędy ankiera zwracałem uwagę na ich związek z cechami społecznymi respondenta. Dlatego też obecnie ograniczę się do przedstawienia wyników badań dotyczących wpływu cech „psychologicznych” respondenta na występowanie błędu pomiaru. Pominęte jednak zostaną błędy związane z zawodnością jego pamięci. Na gruncie przyjętej w tej książce psychologicznej koncepcji błędu, w której odpowiedzią prawdziwą jest ta, jakiej respondent udzieliłby sam sobie, analizowanie ich nie jest zasadne. Jeśli nie pamięta on jakiegoś wydarzenia i takiej odpowiedzi udziela w wywiadzie, to trudno uznać ją za błędną. Byłaby ona błędna przy przyjęciu koncepcji statystycznej, gdyż nie dostarczałaby informacji o stanie faktycznym.

Wyobrażenia respondentów o badaniach i ośrodku badawczym

Wpływ wyobrażeń respondentów o badaniach na wartość udzielanych odpowiedzi rozpatrywać można w wielu wymiarach. Biorąc pod uwagę doświadczenia terenowe oraz dostępne wyniki analiz, do najważniejszych można zaliczyć przekonania dotyczące potrzeby i sensowności badań, poczucia anonimowości oraz związek z postrzeganymi ich celami. W praktyce jednak pierwszy z tych wymiarów pozostaje poza kontrolą. Choć można sobie wyobrazić, że w zależności od oceny potrzeby i sensowności badań wahać się będzie liczba braków odpowiedzi oraz odpowiedzi przypadkowych, nie przemyślanych, to jednak osoby o negatywnym stosunku do badań raczej w ogóle odmawiają udzielenia wywiadu. We wspomnianych już badaniach autora niniejszej książki, w których do respondentów uczestniczących w PGSS’ 94

rozesłano ankietę pocztową, odsetek osób stwierdzających, że „tak naprawdę to badania niczemu nie służą” wyniósł zaledwie 2,5%. Choć nie można w nich wykluczyć efektu procedury, polegającego na tym, że respondenci o negatywnym stosunku do badań nie odesłali ankiety, to jednak uzyskany wynik wydaje się zgodny z intuicjami.

Hyman (1954), pisząc o anonimowości, rozróżnia anonimowość literalną od psychologicznej. Respondent, który nawet jest przekonany, że jego nazwisko i adres pozostają konfidencjonalne, nie ma zazwyczaj poczucia anonimowości psychologicznej ze względu na obecność ankietera i osobisty charakter kontaktu z nim. W rezultacie może występować tendencja do udzielania odpowiedzi społecznie akceptowanych.

Na potwierdzenie tej możliwości przytacza on wyniki kilku badań, które prowadzone były techniką ankiety wypełnianej przez respondenta. W zależności od tego, czy ankietę była podpisywana imieniem i nazwiskiem, czy też nie, uzyskiwano różne odpowiedzi. W badaniach dotyczących kooperatywności wśród dzieci stwierdzono, że w ankietach podpisanych cechę tę przypisywano większej liczbie kolegów. W prowadzonych wśród uczennic katolickiej i żydowskiej szkoły badaniach nad symulowanymi wyborami przedstawiciele uczniowskich, dziewczęta żydowskie wskazywały osoby swojego wyznania tylko wówczas, gdy one same nie były identyfikowane z nazwiska. Dziewczęta katolickie natomiast preferowały osoby swojego wyznania niezależnie od tego, czy były identyfikowane, czy też nie. Badania nad stosunkiem do służby wojskowej, przeprowadzone wśród żołnierzy, wykazały, że w ankietach podpisywanych częściej wyrażano pozytywną opinię o oficerach i służbie.

Choć badania te były realizowane za pomocą innej techniki i w specyficznych warunkach, tzn. w szkołach lub jednostkach wojskowych, to jednak wydaje się, że ich wyniki dotyczą również sytuacji wywiadu. Jeśli wyrażenie jakiejś opinii może zostać uznane za „naganne”, niezgodne z normami społecznymi lub środowiskowymi, wówczas poczucie anonimowości ma znaczenie podstawowe. Wyjaśnia to, przynajmniej w części, wspomniane w poprzednim rozdziale różnice wyników na niektóre pytania między wywiadem a ankietą pocztową, która zapewnia większą anonimowość.

Hyman, odwołując się do badań Fischera (1950), zwraca jednak uwagę, że brak anonimowości może zwiększać liczbę wymienianych problemów na pytanie, czy też, ujmując szerzej, motywować respondenta do większego wysiłku umysłowego podczas wywiadu. Jest to znowu zbieżne z wynikami porównań ankiety pocztowej i wywiadu.

Rozpatrując zagadnienie anonimowości należy wziąć pod uwagę jeszcze jeden jej wymiar. Gostkowski (1965) rozróżnia poczucie anonimowości indywidualnej i grupowej. Respondent mając pełne poczucie pierwszej z nich może odczuwać, że jest zidentyfikowany społecznie, ze względu na przynależność do grupy zawodowej, wyznaniowej czy narodowościowej. Skłania to do

udzielania takich odpowiedzi podczas wywiadu, które nie będą „szkodzić” wizerunkowi własnej grupy. W okresie komunistycznym prywatni właściciele mogli więc w większym stopniu niż inne kategorie zaniżyć wysokość dochodów, aby obalić rozpowszechnione przekonanie o zamożności tej grupy. Z kolei przedstawiciele mniejszości mogą mieć tendencję do bardziej lojalistycznych odpowiedzi na pytania polityczne, aby zaakcentować, że nie stanowią oni elementu „obcego”.

Postrzeganie celów badania łączy Hyman (1954) z zagadnieniem ich zlecniodawcy (sponsora). Jeśli więc zlecniodawcą jest rząd, respondenci będą, ogólnie biorąc, postrzegać je w związku z celami praktycznymi, a więc decyzjami w sferze politycznej, gospodarczej czy też społecznej, podczas gdy badania naukowe powinny być kojarzone wyłącznie z celami poznawczymi. Jednak omawiane przez niego wyniki empiryczne zasadniczo nie potwierdzają tezy o wpływie sponsora. W prowadzonych w okresie wojny badaniach, w których ankietrzy przedstawiali się jako pracownicy uniwersytetu lub agenci rządowi, wystąpiły tylko dwie istotne różnice w rozkładach odpowiedzi na 29 pytań dotyczących opinii o aktualnej sytuacji. Wyraźne różnice wystąpiły natomiast w prowadzonych w Niemczech tuż po wojnie badaniach, w których jako sponsora podawano amerykańskie władze okupacyjne oraz fikcyjny „Niemiecki Instytut Opinii”. Respondenci odpowiadali wówczas ogólnie pod kątem swoich wyobrażeń o oczekiwanych przez sponsora odpowiedziach. Tendencję tę autor wyjaśnia jednak wyraźnym skontrastowaniem sponsora oraz ekstremalną sytuacją powojenną.

W Polsce analizę wpływu sponsora badań na uzyskane odpowiedzi podjął Sułek (1990). Porównał on ich rozkłady w badaniach zrealizowanych w latach osiemdziesiątych przez CBOS, który wówczas był jednoznacznie uznawany za agendę rządową, z wynikami uzyskanymi w badaniach Instytutu Filozofii i Socjologii PAN i Uniwersytetu Warszawskiego, a więc ośrodków względnie niezależnych. W pytaniu dotyczącym zaufania do instytucji publicznych, pomimo znacznej zgodności hierarchii zaufania, wystąpiły jednak znaczące różnice pozycji niektórych instytucji. W badaniach CBOS znacznie wyższe notowania miała milicja, a ponadto wyraźnie rzadziej deklarowano zaufanie do Kościoła i „Solidarności”. W drugim z pytań, dotyczącym odpowiedzialności za sytuację, która doprowadziła do wprowadzenia stanu wojennego, respondenci CBOS nieco częściej obarczali nią przywódców związkowych, rzadziej zaś – władze. Wśród nich wystąpił również znacząco niższy odsetek odpowiedzi „trudno powiedzieć”. W sumie jednak wpływ sponsora nie odkształca w zasadniczy sposób wyników, a jedynie je modyfikuje.

Sztabiński (1995b) analizował zgodność między odpowiedziami udzielonymi przez respondentów w wywiadzie PGSS’ 94, a ich wyobrażeniami o poglądach badających ich ankietrów w zależności od deklarowanego motywu uczestnictwa w wywiadzie. Wśród motywów tych uwzględniono, m.in. rozwój

nauki, znajomość opinii społeczeństwa przez władze, cele ogólnospołeczne (badania służą całemu społeczeństwu, gdyż ich wyniki są publikowane). Wywiady realizowali ankieterzy Ogólnopolskiej Sieci Ośrodka Realizacji Badań Socjologicznych Instytutu Filozofii i Socjologii PAN. W analizie uwzględniono pytania dotyczące udziału kobiet we władzy, obowiązków rządu, aborcji, tolerancji w sferze seksualnej, oceny socjalizmu i zakresu władzy Kościoła. Między trzema wymienionymi motywami, które wskazują również na sposób postrzegania celów badania, nie wystąpiły zasadnicze różnice w skłonności respondentów do „orientowania się” w swoich odpowiedziach na wyobrażenia o poglądach ankieterów. Jedynie w przypadku motywu „ogólnospołecznego” zależność ta była nieco słabsza. Nie stwierdzono również skłonności respondentów, wedle których wyniki badań służą władzom, do wyrażania bardziej skrajnych opinii, zarówno krytycznych, jak i „apologetycznych” w pytaniach dotyczących oceny władz.

W badaniach Gostkowskiego (1996) połowę respondentów poinformowano, że są one realizowane przez związek zawodowy „Solidarność”, drugą połowę zaś – że badania prowadzi agencja badawcza, której nazwa nie budziła skojarzeń politycznych. Respondenci-członkowie „Solidarności” w pierwszej grupie okazali się bardziej krytyczni wobec swojego związku w porównaniu ze związkowcami badanymi przez agencję „zewnętrzną”.

Przyczyną słabego wpływu sponsora badań na uzyskiwane odpowiedzi może być, na co wskazuje Hyman (1954), niejednorodność związanych z nim skojarzeń respondentów i w rezultacie różnorodność reakcji. Staszyńska (1989) wykazała, że badania naukowe są w Polsce postrzegane przez respondentów na wiele różnorodnych sposobów, z czym związana jest odmienność przyjmowanych ról w wywiadzie i odmienne mechanizmy zakłócające wartość odpowiedzi.

Tym, co dodatkowo mogło zakłócić wyniki porównań rezultatów badań instytucji naukowych i pozanaukowych, np. rządowych, jest stwierdzony przez nią brak jasności dla większości respondentów, jaki związek z nauką ma wywiad socjologiczny. W tej sytuacji trudno jest oczekiwać, aby zdezorientowani ludzie w wyraźny sposób identyfikowali cele poszczególnych sponsorów. Należy również wziąć pod uwagę stwierdzoną przez Lutyńską (1989; 1990; 1993) skłonność części społeczeństwa polskiego w okresie komunistycznym do postrzegania wszystkich badań socjologicznych jako przedsięwzięcia „władz”. Różnicowanie sponsorów i celów badań mogło występować jedynie wśród bardziej wykształconej części społeczeństwa. W rezultacie na poziomie całej próby różnice w odpowiedziach okazywały się niewielkie.

Wpływ sposobu postrzegania konkretnego ośrodka badawczego na udzielane odpowiedzi jest trudno odróżnialny od wpływu sponsora i celów badania. Należałoby założyć znaczny stopień akulturacji badań w populacji oraz że respondenci identyfikują różne ośrodki i potrafią określić ich hierarchię ze

względu na ważne społecznie kryteria, takie jak prestiż czy wiarygodność. Sytuacja taka należy do rzadkości nie tylko w Polsce, ale również w Stanach Zjednoczonych, gdzie, przynajmniej w latach pięćdziesiątych, ankieterzy różnych agencji wyjaśniali respondentom, że realizują badania „takie jak Gallupa” (Hyman 1954, s. 186). Ponieważ jednak w nowszej literaturze rozpatruje się wpływ prestiżu ośrodka na decyzję respondentów o udziale w badaniach (Groves i in. 1992), nie można pominąć możliwości jego wpływu również na udzielane odpowiedzi.

Analizę wpływu sposobu postrzegania ośrodka na uzyskiwane odpowiedzi, choć w nieco innym kontekście, podjął Sulek (1990). Porównał on mianowicie rozkłady odpowiedzi na pytanie dotyczące prestiżu instytucji w badaniach prowadzonych w roku 1981 przez OBOP i Ośrodek Badań Społecznych „Solidarności”. Choć pierwsze z nich były realizowane na próbach ogólnopolskich, drugie zaś – wśród członków związku w regionie Mazowsze, to różnice nie mogą być, zdaniem autora, jedynie rezultatem nieporównywalności populacji. W badaniach „Solidarności” stwierdzono mianowicie ponadtrzykrotnie mniejsze zaufanie do rządu i blisko pięciokrotnie mniejsze do PZPR. Znaczące różnice w tym samym kierunku wystąpiły również w deklaracjach zaufania do wojska, Sejmu i związków branżowych. Różnice wyjaśnia autor tendencją respondentów do udzielania odpowiedzi społecznie akceptowanych – dążeniem do okazania się dobrym obywatelem w badaniach OBOP, związanego wówczas z podległymi władzom radiem i telewizją, zaś lojalnym członkiem swojego związku w badaniach „Solidarności”. Wydaje się, że tak wyraźne różnice wyników związane są, podobnie jak w cytowanych wcześniej badaniach Hymana, z wyraźnym skontrastowaniem ośrodków oraz napiętą sytuacją, poprzedzającą wprowadzenie stanu wojennego.

Zaskakujące są wyniki przedstawianych również przez Sulka analiz wyników badań CBOS i Instytutu Filozofii i Socjologii PAN oraz Uniwersytetu Warszawskiego, dotyczących udziału w referendum w roku 1987. Bliższe oficjalnym danym o frekwencji w referendum okazały się wyniki CBOS, podczas gdy deklaracje udziału w badaniu akademickim były znacznie zaniżone. O ile więc odpowiedzi w sytuacji oficjalnej – kontaktu z agendą rządową – dobrze zdawały sprawę z zachowań w sferze oficjalnej, to w badaniach akademickich znowu wystąpiła tendencja do udzielania odpowiedzi uznawanych za akceptowane w tym właśnie środowisku.

Wydaje się więc, że wyraźny wpływ wiedzy o badaniach i ośrodku na uzyskiwane odpowiedzi występuje tylko wówczas, gdy są one silnie i w sposób jednoznaczny waloryzowane oraz w określonych warunkach. Występuje wówczas ogólna tendencja podobna do efektu eksperymentatora: sponsor czy ośrodek uzyskują takie wyniki, jakich oczekują.

Motywacja respondenta

„Ogólnie istnieje zgoda między badaczami i praktykami zajmującymi się wywiadem, że motywacja respondenta lub chęć rozmowy jest podstawowym warunkiem zebrania danych; trudno, aby było inaczej. Nie ma jednak zgodności ani w zakresie teorii lub modelu motywacji, który byłby najbardziej właściwy dla wywiadu, ani też w zakresie podstawowych źródeł motywacji respondenta”. Przytoczone stanowisko Cannella i Kahna (1968, s. 537) dobrze obrazuje stan wiedzy na temat motywacji respondenta, a więc również jej wpływu na wartość udzielanych odpowiedzi. Niezależnie od przyjętej koncepcji należałoby jednak oczekiwać, że pewne jego postawy i motywacje sprzyjają uzyskiwaniu wartościowych odpowiedzi.

Tymczasem wyniki badań wskazują, że związek taki nie występuje. Cannell (1977) omawia rezultaty analiz, których autorami są Mueller, Schuessler i Costner (1970), w których starano się ustalić wpływ ogólnego stosunku respondenta do wywiadu, rodzaju motywacji do udziału w wywiadzie (obowiązek obywatelski, osobista korzyść, zainteresowanie problematyką, chęć rozmowy itp.), przyczyn niechęci do udziału w wywiadzie i sposobu postrzegania własnej roli w wywiadzie na wartość uzyskiwanych odpowiedzi. Wszystkie zależności okazały się bardzo słabe i nieistotne statystycznie. Czynniki te nie miały również wpływu na postulowaną przez Hymana (1954), także w odniesieniu do respondenta, orientację „zadaniową”.

Dalsze analizy Cannella wykazały, że w rzeczywistości nie da się wyodrębnić wywiadów, w których respondenci są wyraźnie zorientowani na realizację zadania lub też kontakt interpersonalny. Zachowania takie są z sobą silnie skorelowane i łącznie wpływają na wartość odpowiedzi. „Aktywność zachowaniowa” respondenta jest jednak bardzo mocno powiązana z aktywnością ankietera. W konkluzji autor stwierdza, że hipoteza o wpływie postaw respondenta na wartość odpowiedzi była prawdopodobnie fałszywa. Rzeczywistych źródeł ich wysokiej lub niskiej wartości należy poszukiwać raczej w przebiegu wywiadu, a zwłaszcza w zachowaniach jego uczestników. Nie wiadomo jednak, jakie czynniki determinują te zachowania (1977, s. 21).

Powyzszą konkluzję trudno traktować jako ostateczną, zwłaszcza w świetle przytoczonego na początku cytatu. Można jedynie przypuszczać, podobnie jak w przypadku innych źródeł błędów, że związek motywacji respondenta z wartością jego odpowiedzi jest bardzo złożony. W rezultacie trudno w badaniach kontrolować wszystkie czynniki, które mogą go modyfikować.

Skłonność do „zgadzania się”

Przyczyna skłonności respondentów do zgadzania się ze stwierdzeniem przedstawionym w pytaniu nie jest dokładnie wyjaśniona. W literaturze

psychologicznej bywa ona traktowana jako cecha osobowościowa (np. Couch i Keniston 1960), w socjologicznej zaś – jako forma okazywania szacunku ankietnikom przez respondentów o niskim statusie, zwłaszcza Murzynów (Lenski i Leggett 1960), lub też łączona z brakiem krytycyzmu i podatnością na sugestię zawartą w pytaniu, występującą wśród osób o niskim poziomie wykształcenia (Campbell i in. 1960), ze społeczną sytuacją konkretnego wywiadu (Cannell i in. 1981) czy wreszcie ogólną normą grzeczności, zgodnie z którą należy unikać konfliktów w kontaktach z innymi (Sudman i Bradburn 1974).

Systematyczne badania tego zjawiska zostały podjęte przez Schumana i Pressera (1981). W pierwszym z nich prosili respondentów o ocenę, czy za występujące w kraju przestępstwa i bezprawie w większym stopniu winą należy obarczać jednostki czy też warunki społeczne. Pytanie to zadawano jednak w trzech formach: czy zgadza się, czy też nie zgadza ze stwierdzeniem, że „jednostki” są bardziej odpowiedzialne niż „warunki społeczne”, czy zgadza się, czy też nie zgadza, że „warunki społeczne” są bardziej odpowiedzialne niż „jednostki”, w trzeciej zaś – kto ponosi większą odpowiedzialność: jednostki czy warunki społeczne? Przy zastosowaniu dwóch pierwszych form pytania każdorazowo wystąpiła wyraźna tendencja do „zgadzania się”. Ich przewaga nad odpowiedziami „nie zgadzam się” wyniosła odpowiednio ponad 19 i ponad 13 punktów procentowych. Dla trzeciej jego formy uzyskano przewagę „warunków społecznych” wynoszącą 7 punktów procentowych.

W 5 miesięcy po tym badaniu ci sami respondenci byli ankietowani ponownie, lecz dwóm pierwszym grupom zadano wersję odwrotną do tej, na którą odpowiadali pierwotnie. Trzeciej grupie zadano pytanie w identycznym sformułowaniu. Tam, gdzie zastosowano wersję odwrotną, ok. 25% respondentów znowu „zgodziło się” z przedstawionym stwierdzeniem (a więc udzieliło odpowiedzi sprzecznej w porównaniu z pierwszym wywiadem). Co więcej, odsetek takich odpowiedzi był dwu- i trzykrotnie wyższy niż udział odpowiedzi sprzecznych, ale polegających na „niezgadzaniu się” z przedstawionymi stwierdzeniami. W trzeciej grupie zmiany opinii wystąpiły u ok. 15 i 13% respondentów.

Podobne rezultaty Schuman i Presser uzyskali w innych badaniach, w których pytano o rolę kobiet w polityce. W pierwszej wersji respondent mógł zgodzić się lub nie zgodzić z twierdzeniem: „Większość mężczyzn lepiej nadaje się emocjonalnie do polityki niż większość kobiet”, w drugim zaś określić, czy mężczyźni nadają się lepiej, gorzej czy tak samo. Skłonność respondentów do „zgadzania się” przy zastosowaniu pierwszej wersji pytania spowodowała, że częściej uznawano mężczyzn jako lepiej nadających się do polityki. Badania te powtarzano 4-krotnie, uzyskując każdorazowo podobny rezultat. Pierwsza wersja w porównaniu z drugą dawała przewagę mężczyznom od 6 do 14 punktów procentowych.

Dalsze analizy Schumana i Pressera wykazały, że omawiana skłonność dotyczy nie tylko pytań, w których respondenci mają zgodzić się lub nie zgodzić z określonymi stwierdzeniami, ale także pytań typu „tak–nie”. Jest ona nieco silniejsza wśród respondentów o niższym poziomie wykształcenia (choć występuje również u osób wykształconych) oraz mających mniej ugruntowane przekonania w sprawie poruszanej w pytaniu.

Wydaje się więc, że tendencja respondentów do zgadzania się może wystąpić i w znaczący sposób wpłynąć na uzyskiwane odpowiedzi, gdyż wszystkie stwierdzone przez Schumana i Pressera różnice są istotne statystycznie. Jednakże trudno określić, czy ma ona charakter ogólny, tzn. występuje zawsze, gdy zastosujemy pytanie typu „zgadzam się–nie zgadzam się” lub też „tak–nie”, czy też jest zależna od tematyki pytań innych, oprócz wykształcenia, cech społecznych respondenta.

Skłonność do udzielania społecznie akceptowanych odpowiedzi

Skłonność do udzielania społecznie akceptowanych odpowiedzi „związana jest z błędem pomiaru w badaniach surveyowych poprzez niechęć ludzi do ujawniania, że posiadają społecznie niepożądane cechy. Zakłada się, że jeśli wpływ innych czynników jest stały, ludzie wolą prezentować innym pozytywny, silnie wartościowany obraz siebie” (Groves 1989, s. 437).

Na ryzyko związanych z tym zniekształceń uzyskiwanych wyników zwrócił uwagę Edwards (Edwards i Kenney 1946; Edwards 1957), analizując wyniki testów psychologicznych. Respondenci zgadzali się z tymi stwierdzeniami, które były społecznie akceptowane, nie zgadzali zaś ze społecznie nieakceptowanymi. W rezultacie uznał on, że każde stwierdzenie dotyczące osoby może być scharakteryzowane ze względu na stopień społecznej akceptacji. Poszczególne grupy mają właściwe sobie standardy cech fizycznych, postaw, zachowań itp., które są uznawane za pożądane lub niepożądane. Respondenci mają skłonność do udzielania odpowiedzi, które są zgodne z tymi standardami, co w rezultacie prowadzi do wystąpienia w nich błędu.

W obszernej literaturze na temat skłonności do udzielania społecznie akceptowanych odpowiedzi nie ma zgodności, jeżeli chodzi o przyczyny tego zjawiska. W psychologii jest ono często związane z posiadaniem cechy osobowościowej, określanej jako „potrzeba społecznej akceptacji” (Crowne i Marlowe 1964). Natomiast socjologowie jego występowanie łączą raczej z problematyką pytań oraz społecznymi aspektami wywiadu, a zwłaszcza obecnością ankietera (zwłaszcza Cannell i in. 1981).

W pracach dotyczących związku treści pytania z zachowaniami respondenta wyróżnia się niekiedy pytania wzbudzające niepokój lub też pytania

„zagrożające” oraz pytania pobudzające skłonność do społecznej akceptacji. Według Sudmana i Bradburna (1974), pierwsze z nich „wymagają od respondenta myślenia o aspektach swojego życia, które wzbudzają niepokój, takich jak rozważanie problemów zdrowotnych, śmierci kogoś bliskiego, problemów zadłużenia, zachowań nielegalnych lub zachowań seksualnych”, co może być powodem, że respondent zniekształci swoją odpowiedź. W późniejszej pracy (Bradburn i Sudman 1979) dodają, że pytania takie dotyczą problemów, które zgodnie z normami społecznymi, nie nadają się do rozmowy. Dodatkowo w grę mogą wchodzić postawy, zachowania lub doświadczenia, które są uważane za stygmatyzujące, np. zdrady małżeńskie, posiadanie ultrakonserwatywnych poglądów politycznych czy też doświadczenia z używaniem narkotyków.

Z kolei pytania powodujące skłonność do odpowiedzi społecznie akceptowanych „wymagają od respondenta dostarczenia informacji o zagadnieniach, dla których istnieją silnie pożądane odpowiedzi, tzn. odpowiedzi dotyczące cech uważanych za pożądane, aktywności, w które pożądane jest angażowanie się, lub przedmioty, których posiadanie jest pożądane” (1974, s. 9). Jeśli nie ma on tych cech lub przedmiotów, występuje skłonność do zniekształcenia swojej odpowiedzi, tak aby wobec ankietera zaprezentować się jako osoba je posiadająca. Pierwszy rodzaj pytań dotyczy zazwyczaj spraw osobistych, związanych z samooceną, drugi zaś mniej osobistych, o społecznie wartościowane postawy i zachowania.

Analogiczne rozróżnienie wprowadza DeLamater (1982). Za „wzbudzające niepokój” respondenta uznaje on pytania dotyczące zarobków, zachowań seksualnych, poglądów politycznych i religijnych, chorób, również psychicznych, oraz nielegalnych i dewiacyjnych zachowań. Jeśli badanie dotyczy takiej właśnie problematyki, respondenci mogą odmawiać udzielenia wywiadu, udzielenia odpowiedzi na poszczególne pytania lub też udzielać odpowiedzi nieprawdziwej.

Skłonność do udzielania społecznie akceptowanej odpowiedzi występuje, gdy „społeczne normy określają pewne postawy, poglądy lub cechy jako pożądane, ale znacząca liczba ludzi ma inne postawy lub nie posiada tej cechy. W takich warunkach osoby takie mogą na pytanie udzielić społecznie akceptowanej odpowiedzi” (s. 18–19). Zjawisko to występuje zwłaszcza w przypadku pytań dotyczących uprzedzeń rasowych i etnicznych.

Wydaje się, że z punktu widzenia skłonności do udzielania społecznie akceptowanych odpowiedzi, podział ten identyfikuje dwie sfery problemów, w związku z którymi zjawisko to może wystąpić. Jeśli respondent nie przyznaje się w wywiadzie do zażywania narkotyków, zdrad małżeńskich czy zadłużenia, to mechanizm powstawania takiego zniekształcenia jest podobny, jak w przypadku nieprzyznawania się do uprzedzeń rasowych: chodzi o ujawnienie zachowań, sytuacji lub poglądów, które z punktu widzenia norm społecznych są silnie wartościowane. W pierwszym i drugim przypadku uwikłany jest element pozytywnej lub negatywnej waloryzacji pewnych cech, zachowań

i poglądów. Respondent znajduje się więc w sytuacji konfliktu między normą mówienia prawdy a dążeniem do zaprezentowania się w korzystnym świetle, tzn. jako osoba mająca pozytywnie oceniane cechy i opinie. Wybierając drugą możliwość, udziela odpowiedzi nieprawdziwej, niezgodnej z rzeczywistymi przekonaniem lub stanem faktycznym.

Różnica między tymi pytaniami polega na możliwości wyboru trzeciej drogi, jaką jest uniknięcie udzielenia odpowiedzi. Jeśli pytanie dotyczy problematyki „zagrożającej”, respondent może, odwołując się do innej normy społecznej – ochrony prywatności – odmówić rozmowy na dany temat. Natomiast zachowanie takie lub odpowiedź typu „trudno powiedzieć”, w przypadku pytania o uprzedzenia rasowe lub związane z rolą kobiet w społeczeństwie, mogłoby zostać odczytane przez partnera rozmowy jako niechęć do ujawniania poglądów nie akceptowanych społecznie. Stąd też odpowiedzi takich, jak na to wskazują wyniki wcześniej cytowanych w tej książce badań nad efektem rasy, wieku czy płci ankietera, pojawia się stosunkowo niewiele. Respondenci dążący do udzielenia społecznie akceptowanej odpowiedzi czują się „zmuszeni” w takim przypadku do jej zafalszowania.

Znaczenie norm społecznych przy udzielaniu odpowiedzi na pytania „zagrożające” ilustrują wyniki badania, które zrealizowali Clark i Tiffit (1966). Respondenci odpowiadali na pytania dotyczące zachowań dewiacyjnych, a następnie uprzedzono ich, że zostaną poddani badaniu z wykorzystaniem poligrafu (wykrywacza kłamstw). Przedtem mogą jednak w warunkach pełnej dyskrecji poprawić udzielone wcześniej odpowiedzi, tak aby były one w pełni prawdziwe. Wszyscy respondenci dokonali zmiany przynajmniej jednej odpowiedzi, przy czym 3/4 zmian polegało na wskazaniu większej liczby zachowań dewiacyjnych, reszta zaś na jej zmniejszeniu.

Po przebadaniu za pomocą poligrafu, który pozwolił wykryć liczne dodatkowe zaniżenia objętych badaniami zachowań, zapytano respondentów o ich akceptację każdego z tych zachowań. 66% zachowań, do których pierwotnie nie przyznali się, a dalszy tok badań wykazał, że jednak dopuścili się ich, zostało ocenionych jako „absolutnie niedopuszczalne” z punktu widzenia standardów swojej grupy odniesienia. W podsumowaniu uzyskanych wyników autorzy stwierdzają, że błędy w odpowiedziach są bezpośrednio związane z rozbieżnością między rzeczywistymi zachowaniami a normami osobistymi i grupowymi.

Najbardziej znanym badaniem dotyczącym błędów w odpowiedziach respondentów na pytania „zagrożające” jest Denver Validity Survey (Parry i Crossley 1950; Cahalan 1969). Zostało ono przeprowadzone w roku 1949 w Stanach Zjednoczonych specjalnie w celu porównania uzyskanych z wywiadu danych z danymi „oficjalnymi”, pochodzącymi z dokumentów. Ograniczało się więc do danych faktualnych. W pytaniach dotyczących rejestracji oraz głosowania w sześciu różnych wyborach (prezydenckich, do kongresu itp.)

tylko 33% respondentów udzieliło zgodnej z danymi dokumentalnymi odpowiedzi, 42% – zawyżyło swój udział, a 4% – zaniżyło. Deklaracje zawyżające udział w poszczególnych wyborach wahały się od 13 do 28% respondentów. Informacje o dawaniu składek na cele lokalne okazały się zawyżone w 34% przypadków, o posiadaniu karty bibliotecznej – w 9%, posiadaniu prawa jazdy – w 10%, samochodu – w 3%, domu – w 3%, telefonu – w 1%. W przypadku trzech ostatnich pytań odsetek osób „zaniżających” był zbliżony do „zawyżających”, w pozostałych zaś wyraźnie niższy.

Analiza zależności od podstawowych cech społecznych respondentów wykazała, że kobiety nieco częściej udzielały odpowiedzi zgodnych ze stanem faktycznym niż mężczyźni, ludzie młodzi – częściej niż starsi (z wyjątkiem posiadania prawa jazdy i składek na potrzeby lokale), wpływ statusu zaś nie był jednoznaczny.

Cahalan (1969) zastanawiając się nad przyczynami wystąpienia tych błędów wymienia skłonność respondenta do zaprezentowania siebie w pozytywnym świetle jedną z pięciu możliwych interpretacji. Podkreśla on zwłaszcza tendencję do zawyżania udziału w wyborach i dawania składek na cele lokalne zmierzającą do przedstawienia siebie jako „dobrego obywatela”. Prowadzone w późniejszych latach badania potwierdziły występowanie zawyżania udziału w wyborach, a interpretacja odwołująca się do społecznej oceny tego zachowania stała się dominująca. Bradburn i Sudman (1979) stwierdzili zawyżanie udziału w wyborach przez 39% respondentów, rejestracji wyborczej – przez 15%, a posiadania karty bibliotecznej – przez 19% respondentów. W badaniach Katosha i Traugotta (1981) różnica między danymi z wywiadu a danymi dokumentalnymi wyniosła od 11 do 12 punktów procentowych. Silver i in. (1986) analizując odpowiedzi osób, które nie uczestniczyły w wyborach, stwierdzili, że większa skłonność do zawyżania udziału w nich występuje wśród ludzi bardziej wykształconych, którzy silniej odczuwają nacisk norm społecznych.

Cannell (1977) relacjonuje wyniki badań, w których uzyskane podczas wywiadu informacje o pobycie w szpitalu i chorobach porównywano z danymi dokumentalnymi. Stwierdzono, że respondenci cierpiący na poważne choroby częściej nie przyznawali się do pobytu w szpitalu niż osoby o schorzeniach lekkich (różnica wynosiła 11 punktów procentowych) i podawali nieprawdziwe diagnozy. Najczęściej nie przyznawano się do zaburzeń psychicznych i zaburzeń osobowości (zaniżenie wśród 67% respondentów), schorzeń systemu nerwowego (45%) i, w przypadku kobiet, schorzeń piersi oraz narządów płciowych (44%). Natomiast dane zawyżone uzyskano dla schorzeń łżejszych: łagodnych i nieokreślonych nowotworów (zawyżenia wśród 51% respondentów) oraz infekcji i chorób pasożytniczych (45%). Autor wyniki te interpretuje odwołując się do norm grupowych oraz przedstawiania pozytywnego obrazu własnej osoby.

Analiza błędnych odpowiedzi w zależności od cech społecznych respondentów wykazała, że bardziej wiarygodnych informacji udzielali ludzie młodsi niż starsi, mający ukończony college lub studia wyższe w porównaniu z tymi, którzy nie ukończyli studiów, o wyższych dochodach i biali w porównaniu z respondentami innej rasy. Nie wystąpiła natomiast zależność od płci respondenta, choć zakładano, że przyznanie się do choroby jest bardziej zagrażające dla pozytywnego obrazu mężczyzny, co może prowadzić do częstszych niż wśród kobiet błędów.

Tendencję do udzielania społecznie akceptowanych odpowiedzi potwierdzono empirycznie również w odniesieniu do innych dziedzin życia: respondenci nie przyznawali się do zatrzymania przez policję za jazdę w stanie nietrzeźwym i do bankructwa w przeszłości (Bradburn i Sudman 1979), do dokonanych w przeszłości wykroczeń i przestępstw (Gould 1969; Ball 1967), zażywania narkotyków (Ball 1967), niepowodzeń dzieci w szkole (Weiss 1969).

Prowadzone w Polsce badania zmierzające do oceny wartości odpowiedzi na pytania „zagrażające” dotyczyły dwóch grup tematycznych: uczestnictwa w kulturze i podstawowych danych osobowych. Stefanowska (1988) porównywała dane z wywiadu dotyczące uczestnictwa w kulturze z danymi dostarczonymi przez obserwatora. Obserwatorem był pozyskany do współpracy student-członek gospodarstwa domowego respondenta. Jego zadanie polegało na notowaniu przez okres miesiąca częstotliwości czytelnictwa książek, czasopism, chodzenia do kina i do teatru osoby, z którą planowane było przeprowadzenie wywiadu. Zawarte w kwestionariuszu pytania dotyczyły informacji porównywalnych z dostarczonymi przez obserwatora, tzn. pytano o te same zachowania i ten sam okres czasu. Dodatkowo, w następnym wywiadzie z tym samym respondentem, zadawano pytania zmierzające do ustalenia, co respondent uważa za społecznie akceptowaną dla siebie normę w zakresie tych zachowań. Porównując rzeczywistą częstotliwość czytelnictwa, chodzenia do kina i teatru z deklarowaną normą, autorka określała występowanie lub brak poczucia „nieadekwatności kulturalnej”.

Analiza uzyskanych danych wykazała, że choć w odpowiedziach uzyskanych podczas pierwszego wywiadu występują zarówno zawyżenia, jak i zaniżenia uczestnictwa w kulturze, to znacznie częściej występowały błędy pierwszego rodzaju. Były one najczęstsze wśród respondentów-pracowników umysłowych, a znacznie rzadsze wśród pracowników fizycznych.

Znacznie jednak silniej niż rodzaj wykonywanej pracy tendencję do zawyżeń różnicowało występowanie lub brak poczucia nieadekwatności kulturalnej. Zgodnie z oczekiwaniami, respondenci, którzy odczuwali, że zgodnie z normami społecznymi powinni więcej czytać, częściej chodzić do kina i teatru, w wywiadzie udzielali takiej odpowiedzi, którą uznawali za „właściwą”,

odpowiadającą tym normom. Wydaje się więc, że to poczucie nieadekwatności kulturalnej, które częściej występuje wśród pracowników umysłowych, było bezpośrednią przyczyną błędnych odpowiedzi respondentów.

Warto dodać, że tendencja do zawyżeń nie wystąpiła w związku z pytaniami dotyczącymi czytelnictwa czasopism. Jest to zapewne najmniej „prestizowy” rodzaj uczestnictwa w kulturze spośród uwzględnionych w badaniu, stąd też poczucie nieadekwatności kulturalnej w tym zakresie nie generuje jednokierunkowych błędów.

Przytoczona interpretacja pozwala również wyjaśnić wspomnianą wcześniej tendencję do „zawyżania” posiadania karty bibliotecznej. A zatem mechanizm powstawania zniekształceń odpowiedzi dotyczących uczestnictwa w kulturze w Polsce i w Stanach Zjednoczonych wydaje się zbliżony.

W badaniach Daniłowicza i Sztabińskiego (1986) wartość pochodzących z wywiadu informacji o podstawowych cechach społecznych porównywano z danymi dokumentalnymi. Błędne informacje o własnym wykształceniu podała ponad 1/4 respondentów. Zdecydowaną ich większość stanowiły zawyżenia (blisko 70% ogółu błędów), których wielkość wynosiła od jednego poziomu wykształcenia (66%) do trzech (5%). Współczynnik korelacji między danymi z wywiadu a danymi dokumentalnymi był jednak wysoki: 0,81.

W informacjach o wieku i zawodzie respondenta błędnych odpowiedzi było niewiele lub też były one nieznaczące.

Obarczone znacznym błędem były natomiast, zgodnie z oczekiwaniami, informacje o zarobkach respondenta i dochodach jego gospodarstwa domowego. Przy przyjęciu założenia, że może się on pomylić o kwotę równą 4% zarobków (dochodów), odsetek błędnych odpowiedzi wyniósł ponad 80%. Zdecydowaną większość spośród nich stanowiły zaniżenia deklarowanych kwot (około 2/3 ogółu błędów), a ich wysokość wyraźnie przekraczała wysokość zawyżeń. Pomimo tych błędów struktura zarobków i dochodów ustalonych w wywiadzie pokrywała się z faktyczną: wartości współczynników korelacji wyniosły odpowiednio 0,88 i 0,90. Wyniki te zasadniczo pokrywają się z rezultatami przeprowadzonych wcześniej badań Lutyńskiej (1975), w których również sprawdzano wartość informacji o zarobkach respondenta. Pozwala to wysunąć tezę o występowaniu, przynajmniej w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, względnie stałych tendencji w tym zakresie.

W omawianych badaniach sprawdzeniu poddano również deklaracje respondentów dotyczące powierzchni zajmowanego mieszkania oraz posiadania pojazdu mechanicznego (samochodu, motocykla i motoroweru). Jeżeli chodzi o pierwszą z tych informacji, to błędy popełniło blisko 36% respondentów, nieco częściej zaniżając powierzchnię mieszkania niż zawyżając ją. Zaskakujący jest udział bardzo dużych błędów: aż 40% stanowią pomyłki przekraczające

10 m². W rezultacie współczynnik korelacji między danymi z wywiadu a danymi dokumentalnymi jest, w porównaniu z omawianymi wcześniej charakterystykami, stosunkowo niski: 0,68.

Błąd w informacji o posiadaniu pojazdów wystąpił wśród 12% respondentów, co przy ówczesnej stopie motoryzacji (badania przeprowadzono w roku 1976) wydaje się odsetkiem znaczącym. Deklaracji o posiadaniu pojazdu przez osoby nie posiadające go było ponaddwukrotnie więcej niż sytuacji odwrotnych, tzn. zaniżeń stanu posiadania. Ponadto, o ile respondenci z równą częstotliwością nie przyznawali się do posiadania samochodu, motocykla i motoroweru, o tyle „zawyżenia” dotyczyły znacznie częściej dwóch pierwszych pojazdów, które są droższe i tym samym bardziej prestiżowe.

Choć analizowane charakterystyki respondenta zaliczane są w literaturze zachodniej do tematów „zagrożających”, to może rodzić się wątpliwość, czy taka interpretacja występujących błędów jest uprawniona w odniesieniu do Polski okresu realnego socjalizmu. Nie budzi to większych wątpliwości, gdy chodzi o wykształcenie. Było ono wartością społecznie pożądaną i tendencja do jego zawyżania zmierzała niewątpliwie do zaprezentowania pozytywnego obrazu własnej osoby. Trudno jest natomiast wyjaśnić w tych kategoriach fakt, że niemal 1/3 respondentów popełniających błąd zaniżyła poziom swojego wykształcenia.

Jeżeli chodzi o błędy w danych o zarobkach, dochodach, warunkach mieszkaniowych i posiadaniu pojazdu, to wydaje się, że w okresie, w którym zrealizowano badania, równoległe występowały dwie oficjalne ideologie. Zgodnie z pierwszą z nich, wywodzącą się z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, negatywnie wartościowana była zamożność, kojarzona z niesprawiedliwością społeczną i wrogami klasowymi, pozytywnie zaś – skromne warunki materialne. Z początkiem lat siedemdziesiątych pojawiła się jednak inna ideologia, dowartościowująca dobra konsumpcyjne. Wydaje się więc, że część respondentów udzielała odpowiedzi społecznie akceptowanych w ramach pierwszej z nich i zaniżyła zarobki, powierzchnię mieszkania i stan posiadania, inni zaś, pozostający pod wpływem drugiej ideologii, pozytywny obraz własnej osoby łączyli z zaprezentowaniem siebie jako ludzi zamożnych. Tendencje takie zdaje się potwierdzać analiza zależności między wysokością zarobków i dochodów a rodzajem błędu w odpowiedziach dotyczących tych charakterystyk. Osoby mające wyższe zarobki i dochody raczej zawyżyły ich wysokość, podczas gdy respondenci o niskich zarobkach i dochodach podawali zaniżone kwoty. Jeśli interpretacja ta jest trafna, to wskazuje ona, że jako społecznie akceptowane respondenci mogą uznawać różne odpowiedzi na ten sam temat.

W omawianych badaniach analizowano również związek popełnianych przez respondentów błędów z ich cechami społeczno-demograficznymi. Poza wspomnianą zależnością między rodzajem błędu w zarobkach i dochodach

a ich wysokością nie wystąpiły silniejsze związki, pozwalające orzekać o podatności poszczególnych kategorii respondentów na udzielanie określonego rodzaju odpowiedzi.

Przedstawione dotąd wyniki badań wskazują na występowanie błędu związanego z „zagrożającym” charakterem pytania oraz że błąd ten związany jest z dążeniem respondenta do przedstawienia się w korzystnym świetle z punktu widzenia norm społecznych. Trudno natomiast pokusić się o uogólnienie, jakie kategorie respondentów są bardziej czy mniej podatne na jego występowanie. Wprawdzie analizy przeprowadzone przez Sudmana i Bradburna (1974) wskazują, że bardziej podatni są ludzie młodzi i studenci, natomiast nie występują różnice ze względu na płeć, ale jest to częściowo sprzeczne z prezentowanymi powyżej wynikami. Wydaje się, że podstawowe znaczenie ma konkretny problem, którego dotyczy pytanie. Warto w związku z tym powrócić do badań omawianych przez Cannella (1977). O ile na pytanie o pobyty w szpitalu fałszywych informacji udzielali rzadziej, jak wspomniano, ludzie młodzi, to gdy chodzi o choroby przewlekłe najmniej błędów popełnili respondenci starsi, mający 65 i więcej lat. Podobne zależności wystąpiły również w przypadku dochodów: zamożniejsi respondenci byli bardziej rzetelni w przypadku pobyków w szpitalu, natomiast mniej rzetelni, gdy chodzi o choroby przewlekłe. Oczywiście można *ex post* zinterpretować występujące odmienności, ale skoro dla tak bliskich sobie zagadnień dotyczących spraw zdrowotnych występują, jeżeli chodzi o cechy respondentów, sprzeczne zależności, to wypowiadając się o ogólnych prawidłowościach w reakcjach na pytania „zagrożające” trzeba być tym bardziej ostrożnym. Truizmem jest stwierdzenie, że pozytywny obraz własnej osoby ma inną treść w przypadku ludzi młodych i starszych czy wykształconych i niewykształconych.

Równie trudno sformułować jednoznaczne wnioski dotyczące wpływu cech ankietera na występowanie u respondentów tendencji do prezentowania pozytywnego obrazu siebie. Sudman i Bradburn (1974) wskazują wprawdzie, że wpływ taki jest najsilniejszy, gdy ankieterami są ludzie młodzi, ale wniosek ten wydaje się mieć ograniczony charakter. W zestawieniu z wcześniej cytowanym rezultatem swoich analiz, dotyczącym podatności młodych respondentów na występowanie tego rodzaju błędu, formułują ostrzeżenie przed uogólnianiem wyników badań prowadzonych przez studentów wśród swoich kolegów na populację ogólnokrajową w odniesieniu do pytań „zagrożających”. Cahalan (1969), który analizował wpływ relacji statusu ankietera i respondenta, wykształcenia ankietera, jego umiejętności i doświadczenia oraz atmosfery wywiadu na wartość odpowiedzi na takie pytania, nie stwierdził występowania istotnych zależności. Podobny rezultat uzyskali Mangione i in. (1992), analizując związek między zagrożającym charakterem pytań a wariancją wyników uzyskanych przez ankieterów. Pytania dotyczyły m.in. zgody na aborcję, gdyby dziecko respondenta miało urodzić się z poważnymi wadami, picia alkoholu,

występowania stanów depresji, palenia marihuany itp. zagadnień. Bardzo słaby był również związek cech ankieterów z błędami w relacjach respondentów o swoich cechach społecznych w badaniach Danilowicza i Sztabińskiego (1986).

Jednakże nie można ignorować wyników wspomnianych wcześniej badań, w których młodzi robotnicy z Włocławka w wywiadach prowadzonych przez studentów zawyżali wysokość swoich zarobków (Koniarek 1975), a Murzyni w wywiadach z białymi ankieterami częściej nie przyznawali się do czytelnictwa prasy adresowanej do Murzynów, posiadania samochodu itp. (Hyman 1954). Wydaje się więc, że w szczególnych warunkach, jeśli cechy ankietera są silnie waloryzowane, jego wpływ może wystąpić. Waloryzacja ta nie musi zresztą dotyczyć tylko cech ankietera. Cytowane już wyniki analiz Sułka (1990), w których respondenci nie przyznawali się do udziału w referendum w badaniach uniwersyteckich, wskazują, że w tak samo może oddziaływać sposób postrzegania ośrodka badawczego.

Cechy ankietera mają natomiast podstawowe znaczenie w przypadku drugiej z wyróżnionych grup pytań skłaniających respondentów do przedstawiania się w korzystnym świetle, dotyczących przede wszystkim opinii waloryzowanych w społeczeństwie. Chodzi o „efekt rasy ankietera”, jego płeć, wieku itp. Jeśli na określone pytania respondenci wygłaszają inne poglądy wobec kobiet i mężczyzn, ankieterów-Murzynów i białych, o wysokim i niskim statusie itd., to, jak wspomniano, każdorazowo chodzi o odpowiedź, której oczekuje ankieter. Odpowiedź społecznie akceptowana oznacza więc w tym przypadku taką, która jest zgodna z antycypowanymi przekonaniem ankietera.

Owe antycypowane przekonania ankietera mogą być związane zarówno z jego cechami społecznymi, pozaspołecznymi, jak i postrzeganiem przez respondenta celów badań. Jeśli postrzegają je jako przedsięwzięcie „władz”, to cechy ankietera mają znaczenie drugoplanowe; będzie on identyfikowany z tymi władzami, a kryterium społecznej akceptacji będzie odnoszone do oficjalnej propagandy. W takiej sytuacji skłonność do udzielania społecznie akceptowanych odpowiedzi można wykryć, jak to wynika z analiz Sułka (1990), porównując wyniki badań zrealizowanych przez różne ze względu na postrzegane afiliacje instytucje i to tylko w szczególnych warunkach.

Podsumowując przegląd badań dotyczących skłonności respondentów do przedstawiania się w korzystnym świetle, należy podkreślić, że społecznie akceptowana odpowiedź, która pozwala ten cel osiągnąć, nie musi odnosić się do norm ogólnospołecznych. Może również chodzić o normy obowiązujące w grupie odniesienia respondenta oraz antycypowane normy ankietera związane z jego cechami lub też postrzeganiem sponsora badań. Mogą być one zresztą sprzeczne. Jak wspomniano, w związku z pytaniami dotyczącymi spraw rasowych respondenci, niezależnie od rasy, mogą zniekształcać swoje od-

powiedzi w kierunku „społecznej akceptacji” zarówno podczas wywiadu z ankieterem-Murzynem, jak i białym. Jeżeli chodzi o badania nad zachowaniami dewiacyjnymi, takimi jak przestępczość, używanie narkotyków czy pewne zachowania seksualne, normy ogólnospołeczne skłaniają do nieprzyznawania się do nich, podczas gdy młodzież może mieć tendencję do „zawyżania” swoich doświadczeń w tym zakresie. W rezultacie wydaje się, że błąd związany ze skłonnością do udzielania społecznie akceptowanych odpowiedzi może występować dość często, lecz w wielu przypadkach jest on bardzo trudny lub niemożliwy do wykrycia.

BŁĘDY ZWIĄZANE Z DYNAMIKĄ WYWIADU

Omawiane dotąd błędy ankietera i respondenta rozpatrywane były w sposób statyczny, tzn. przy założeniu, że ich cechy „psychologiczne” i obserwowalne oddziałują na uzyskiwane informacje w sposób stały, niezależnie od miejsca pytania w kwestionariuszu. Tymczasem jest oczywistością, że wywiad ma swoistą dynamikę, co nie pozostaje bez wpływu na popełniane błędy. Te same źródła błędów mogą odgrywać większą lub mniejszą rolę w zależności od tego, czy pytanie znajduje się na początku czy pod koniec kwestionariusza. Respondent przed wywiadem ma, jak wspomniano, pewne wyobrażenia dotyczące badań i ośrodków badawczych, ale zazwyczaj również pewne wątpliwości, związane np. z doбором próby, poczuciem anonimowości itp. W wyniku aranżacji, a następnie podczas trwania wywiadu wyobrażenia i wątpliwości mogą ulegać zmianie.

Wydaje się, że ważną, choć niedocenianą w literaturze rolę odgrywa w tym zakresie aranżacja wywiadu. Cannell i in. (1981) przytaczają wyniki badań, w których część respondentów poinformowano przed wywiadem, że autorom badań zależy na dokładnych informacjach, w związku z czym powinni zastanowić się każdorazowo przed udzieleniem odpowiedzi, ewentualnie skorzystać z dostępnych dokumentów itp. Pozostałym respondentom, traktowanym jako grupa kontrolna, nie udzielono takiej instrukcji. Badania dotyczyły korzystania z opieki zdrowotnej, sposobu odżywiania się, dolegliwości zdrowotnych itp. Porównanie wyników uzyskanych od dwóch grup wykazało, że tam, gdzie zastosowano specjalną aranżację, uzyskano więcej informacji i były one dokładniejsze, także w odniesieniu do pytań „zagrożających”, o dolegliwości, do których respondenci niechętnie przyznają się. Tendencja taka była bardziej wyraźna wśród osób bardziej wykształconych. Przykład ten dobrze ilustruje, jak pierwotne wyobrażenia respondentów o pożądanej dokładności relacji w wywiadzie uległy zmianie pod wpływem aranżacji.

W toku wywiadu zmianie może ulec również znaczenie cech społecznych ankietera i respondenta oraz ich wyobrażenia o ludziach posiadających te

cechy. Uczestnicy rozmowy, którzy początkowo postrzegają się wzajemnie przede wszystkim ze względu na cechy społeczne, mogą więc zacząć zwracać większą uwagę na takie cechy, jak stosunek do pracy czy stosunek do innych. Z kolei sposób zachowania ankietera może spowodować, że skłonność respondenta do udzielania społecznie akceptowanych odpowiedzi wzmacni się lub osłabnie. Również błąd ankietera, polegający na wpływie wyobrażeń o przekonaniach poszczególnych kategorii ludzi na zanotowane odpowiedzi, może zwiększać się lub zmniejszać w zależności od tego, czy respondent na początku wywiadu udziela odpowiedzi zgodnych z tymi wyobrażeniami. Na ryzyko zwiększania się takiego błędu zwraca uwagę Hyman (1954), pisząc o jego spiralnym oddziaływaniu.

Niezależnie od zmian w oddziaływaniu omówionych dotąd źródeł błędów, w literaturze wymienia się dwa inne ich rodzaje, związane wyłącznie z dynamiką wywiadu. Pierwszy z nich jest pochodną miejsca pytania w kwestionariuszu, drugi zaś – wyobrażeń ankietera o poglądach respondenta na podstawie jego wcześniejszych odpowiedzi.

Wielkość błędu może, jak się zakłada, zależeć od tego, czy pytanie jest zadawane na początku czy też pod koniec wywiadu. Jak podkreśla Groves (1989), nie ma jednak zgodności, kiedy jest on większy. Można argumentować, że większe ryzyko stwarza zamieszczenie pytania na początku. Przeważająca część respondentów nie wie na czym polega wywiad i w początkowej jego fazie uczy się dopiero swojej roli oraz pozbywa ewentualnych obaw związanych z uczestnictwem w nim. Wówczas również ankieter i respondent nawiązują niezbędny kontakt. Prawdopodobieństwo błędu w tej fazie jest największe w przypadku zagadnień trudnych lub skomplikowanych.

Na początku wywiadu jednak respondent ma większą motywację do udzielania odpowiedzi niż pod jego koniec. W rezultacie pod koniec wywiadu wzrasta prawdopodobieństwo błędów, co związane jest z niechęcią do podejmowania wysiłku udzielania odpowiedzi na trudniejsze pytania i ogólnym zmęczeniem.

Wbrew tym oczekiwaniom, analizy przeprowadzone przez Sudmana i Bradburna (1974) nie potwierdziły wpływu miejsca pytania w kwestionariuszu (na początku, w środku i w końcowej części) na uzyskiwane odpowiedzi. Podobny rezultat uzyskali Clancy i Wachslar (1971), analizując skłonność respondentów do „zgadzania się” oraz udzielania społecznie akceptowanych odpowiedzi w wywiadzie telefonicznym.

Ubóstwo literatury dotyczącej tej problematyki sprawia, że na podstawie przytoczonych wyników nie można jednoznacznie stwierdzić braku lub występowania „efektu miejsca pytania”. Jest to jednak sprzeczne z relacjami ankieterskimi i wynikami kierowanych przez autora tej książki badań pilotażowych, w których efekt taki wielokrotnie zaobserwowano. Ponadto w przytoczonych powyżej uzasadnieniach zakłada się, że błąd tego rodzaju może być

zawiniony wyłącznie przez respondenta. W rzeczywistości do jego powstania może przyczynić się również ankieter. W końcowej części wywiadu, wskutek zmęczenia lub nawiązania „zbyt dobrego” kontaktu z respondentem, może on częściej zadawać pytania w sposób sugerujący, stosować sugerujące sondażowanie odpowiedzi itp., respondent zaś z tych samych przyczyn może częściej podporządkowywać się takiej sugestii. Występowanie tego rodzaju błędów w pracy ankietera dowodzą badania van der Zouwena i in. (1991). Na podstawie analizy nagrań magnetofonowych stwierdzono, że ankieterzy częściej stosowali sugerujący sondaż na pytania zamieszczone w środku kwestionariusza niż na początku.

Drugim rodzajem błędu, który zaobserwować można wyłącznie w związku z dynamiką wywiadu, nie zaś analizując w sposób izolowany jedno pytanie, są oczekiwania ankietera dotyczące struktury postaw respondenta. Jego występowanie wykrył Hyman (1954), ale w późniejszym okresie nie podejmowano nad nim badań (Hagenaars i Heinen 1982). Przyczyną takiego błędu jest przekonanie, że poglądy ludzi są ustrukturyzowane. Stąd też na podstawie odpowiedzi respondenta na wcześniejsze pytania kwestionariusza ankieter wyrabia sobie pogląd, jakie odpowiedzi uzyska na dalsze pytania. W rezultacie występuje tendencja do słuchania ich w sposób selektywny i „dointerpretowywania” zgodnie z powstałym przekonaniem.

Badania, które dowiodły występowania tego rodzaju błędu, zostały przeprowadzone w warunkach laboratoryjnych. Ankieterzy mieli obowiązek notować nagrane na taśmę odpowiedzi w specjalnie przygotowanym kwestionariuszu, zawierającym pytania otwarte i zamknięte. Dotyczyły one spraw ówczesnie aktualnych i ważnych, związanych z kwestią zaangażowania się Stanów Zjednoczonych w Europie po II wojnie światowej. Odpowiedzi były udzielane przez dwóch respondentów. Na początkowe pytania kwestionariusza pierwszy z nich, „izolacjonista”, opowiadał się wyraźnie przeciw temu zaangażowaniu, drugi zaś – „interwencjonista” – za włączeniem się do spraw europejskich. Miało to na celu wytworzenie u ankieterów przekonań dotyczących postaw każdego z respondentów. Na dalsze pytania, które również dotyczyły tej problematyki, udzielali oni odpowiedzi mniej jasnych, choć według specjalnych sędziów, jednoznacznych. Wśród ankieterów wystąpiła silna tendencja do interpretowania i notowania tych odpowiedzi zgodnie z ukształtowanymi wcześniej przekonaniem o postawach respondentów i to niezależnie od tego, czy chodziło o „izolacjonistę” czy „interwencjonistę”.

Błąd tego rodzaju jest związany z tematyką pytań; wystąpi on wówczas, gdy dotyczą one spraw kontrowersyjnych i silnie waloryzowanych. Ponieważ w przypadku takich właśnie zagadnień większość ankieterów w podobny sposób identyfikuje określone postawy, błąd ten będzie miał charakter jednokierunkowy, a więc spowoduje wypaczenie wyniku badania.

Warto dodać, że część ankieterów biorących udział w tym eksperymencie uczestniczyła również we wspomnianych wcześniej badaniach walidacyjnych przeprowadzonych w Denver w 1949 roku. Przypomnijmy, że sprawdzano w nich prawdziwość odpowiedzi respondentów na podstawie danych dokumentalnych. Porównanie informacji uzyskanych przez ankieterów podatnych i niepodatnych na „efekt oczekiwania” wykazało, że wskaźnik „prawdziwości” odpowiedzi pierwszej grupy był znacznie niższy. Nie można na tej podstawie twierdzić, że uzyskiwanie błędnych informacji jest pochodną omawianego rodzaju efektu, gdyż jego występowanie może być skorelowane ze skłonnością do popełniania przez ankieterów innych rodzajów błędów. Jednakże rezultat ten wskazuje, że wykryta w eksperymencie Hymana tendencja identyfikuje ważny w skutkach rodzaj błędu.

PODSUMOWANIE

Przedstawione wyniki badań nad błędami spowodowanymi przez ankietera oraz omawianymi w związku z nimi błędami respondenta pozwalają na sformułowanie kilku wniosków. Po pierwsze, wyróżnione w zamieszczonym na początku tego rozdziału schemacie ich charakterystyki, obserwowalne i „psychologiczne” mogą być przyczyną błędu pomiaru. A zatem błąd, który można przypisać ankieterowi, jest zjawiskiem złożonym, mającym wiele źródeł. Większość z nich jest bezpośrednio związana z interakcją między ankieterem a respondentem, a więc reakcją na określone cechy i zachowania partnera rozmowy. Obok nich występują jednak takie źródła błędu, które są niezależne od tej interakcji. Należą do nich wyobrażenia ankietera o rozkładach odpowiedzi w badanej próbie oraz stosunek ankietera do swojej pracy, badań i ośrodka badawczego.

Błąd spowodowany przez ankietera nie ma jednak charakteru generalnego. Występuje on jedynie w pewnych warunkach, tzn. w związku z określoną tematyką lub rodzajem pytań, w określonych warunkach społecznych i politycznych czy też wśród pewnych tylko kategorii respondentów. Szczególne znaczenie wydaje się mieć tematyka pytań oraz cechy respondentów, choć z drugiej strony, nie można mieć pewności, że uwzględnienie w kwestionariuszu danej problematyki zawsze spowoduje określonej wielkości błąd.

Po drugie, błąd ma często charakter jednokierunkowy, tzn. powoduje zniekształcenie uzyskanych wyników. W przytoczonych badaniach był to niemal z reguły błąd tego właśnie rodzaju. W innych przypadkach mógł jednak wystąpić błąd zmienny (wariancja), np. gdy wyobrażenia ankieterów o odpowiedziach danej kategorii respondentów znacznie różniły się między sobą lub gdy respondenci jako akceptowane przez ankietera uznawali różne odpowiedzi.

Niezależnie od stwierdzonych różnic między odpowiedziami uzyskanymi przez różne kategorie ankierów mogą jednak wystąpić również zniekształcenia, których przy przyjętym sposobie analizy nie sposób wykryć. Hyman (1954) wymienia dwa ich rodzaje. Pierwszy jest rezultatem względnej homogeniczności sieci ankierskich ze względu na niektóre podstawowe cechy społeczne. Chodzi przede wszystkim o cechy statusowe, jak wykształcenie i sytuacja materialna, ale także wiek. Jeśli stanowią one w danych warunkach źródło zniekształcenia uzyskiwanych wyników, to będzie ono podobne ze względu na wielkość i kierunek u wszystkich ankierów. Tym samym porównywanie odpowiedzi uzyskiwanych przez różne ich kategorie nie wykaże znaczących różnic.

Drugi rodzaj tego rodzaju zniekształceń związany jest z występowaniem wśród respondentów poczucia zagrożenia związanego z uczestnictwem w wywiadzie. Jeśli w okresie komunizmu w Polsce znaczna część respondentów postrzegala ankierów jako pracowników służby bezpieczeństwa, w Stanach Zjednoczonych zaś we wczesnych latach pięćdziesiątych – jako pracowników FBI lub agentów komunistycznych, co skłaniało do udzielania „patriotycznych” odpowiedzi, to zniekształcenie takie było również niemożliwe do wykrycia.

Po trzecie, poszczególne błędy związane z ankierem nie wydają się duże. Nie dotyczy to jednak efektu rasy, którego pominięcie w interpretacji wyników może prowadzić do mylnych interpretacji i błędnych prognoz, np. przedwyborczych. Pozostałe źródła błędu ankierskiego prowadzą raczej do niewielkich zniekształceń.

W związku z tym wnioskiem należy jednak zwrócić uwagę na dwie sprawy. W przytoczonych badaniach przedmiotem analizy były poszczególne źródła błędów ankierskich, nie zaś całkowity błąd pomiaru spowodowany przez ankierów. Nie można więc wykluczyć, że błąd całkowity, uwzględniający wszystkie wymienione źródła łącznie, mógłby się okazać znaczący, przynajmniej w określonych warunkach, np. w związku z pewną tematyką pytań.

Druga uwaga dotyczy wielkości błędu ankiera w porównaniu z błędem spowodowanym innymi czynnikami, w szczególności związanym ze sposobem sformułowania pytania i jego miejscem w strukturze kwestionariusza. Wielkości tych błędów są często zbliżone (por. przykładowo przytoczone powyżej wyniki z zawartymi w pracach Schumana i Pressera 1981; Gremy’ego 1995 i in.). A zatem wbrew wspomnianym wcześniej opiniom o relatywnie małym znaczeniu błędów ankiera w porównaniu z błędami pytań, zasługują one na podobną uwagę.

W związku z pierwszym z przedstawionych wniosków, dotyczącym występowania błędów jedynie w określonych warunkach, należałoby obecnie wskazać ogólne prawidłowości pojawiania się poszczególnych rodzajów efektu ankierskiego. Istniejąca literatura nie upoważnia jednak do takich wniosków.

Co najwyżej i to jedynie w odniesieniu do niektórych tylko źródeł błędu można stwierdzić, że w określonych warunkach istnieje większe lub mniejsze prawdopodobieństwo ich wystąpienia. Wynika to z kilku przyczyn.

1. Choć ogólna liczba badań nad błędami spowodowanymi przez ankietera jest duża, to jednak wielość ich źródeł powoduje, że stanowią one zbyt szczupłą bazę materiałową do formułowania wniosków o prawidłowościach w odniesieniu do każdego z nich. W przypadku niektórych źródeł udało się w literaturze odnaleźć tylko jedno badanie. W książce Sudmana i Bradburna (1974), którzy podjęli próbę syntezy wyników badań na ten temat, zwraca uwagę bardzo wątpliwa podstawa materiałowa części spośród formułowanych wniosków, co konstatają zresztą również sami autorzy. Stosunkowo najwięcej badań dotyczy „efektu rasy” ankietera, stąd też warunki jego wystąpienia zostały dość precyzyjnie określone. Nawet jednak i w tym przypadku istnieje szereg wątpliwości. Nie jest więc jasna sprawa jego występowania np. w związku z pytaniami faktualnymi czy miejscem zamieszkania respondenta (północ czy południe Stanów Zjednoczonych).

2. Dostępne wyniki badań pochodzą z różnych okresów. Tymczasem wydaje się oczywiste, że sposób i siła oddziaływania poszczególnych źródeł błędu mogą ulec zmianie. Zmiany te mogą dotyczyć wyrazistości i jednolitości wyobrażeń ankieterów i respondentów o poszczególnych kategoriach społecznych (ludziach określonej rasy, płci, wieku), badaniach i ośrodkach badawczych itp., co jest warunkiem wystąpienia ich zniekształcającego wpływu. Mogą one jednak dotyczyć również innych źródeł błędów. Jeśli Cannell i in. (1981) stwierdzają, że w wyniku zmian w systemie szkolenia ankieterów obecnie nie występuje wpływ własnych opinii ankietera na uzyskiwane odpowiedzi, to w istocie oznacza to, że porównywanie ustalonego na podstawie badań prowadzonych w latach pięćdziesiątych i obecnie wpływu czasu szkolenia ankieterów na występowanie błędów jest, ściśle biorąc, nieuprawnione.

Należy wziąć również pod uwagę, że część przytoczonych badań realizowana była w specyficznym okresie, np. w czasie II wojny oraz tuż po wojnie czy też w okresie nasilenia niepokojów społecznych w Polsce w roku 1981. Choć ich autorzy zwracają zazwyczaj uwagę na możliwy wpływ specyfiki okresu badań, to jednak trudno jest oszacować jego rzeczywiste znaczenie dla uzyskanego wyniku.

3. Choć przytoczone wyniki badań pochodzą w większości z literatury amerykańskiej, to jednak ich część została zaczerpnięta z prac autorów europejskich. Nie ulega wątpliwości, że ze względu na odrębność kulturową niektóre źródła błędów występujące w Stanach Zjednoczonych mogą nie występować w krajach europejskich lub też mogą mieć nieco inny charakter. Przykładem może być wpływ rasy ankietera, który w niektórych krajach Europy Zachodniej nie musi dotyczyć Murzynów, lecz np. Arabów. Chodzi jednak również o stopień akulturacji badań w społeczeństwie i związany z tym sposób postrzegania przez respondentów ich celów oraz osoby ankietera, co

może wpływać na skłonność respondentów do zgadzania się z jego rzeczywistymi lub antycypowanymi poglądami, wspomniane już odmienności w sposobach szkolenia ankierów, wyrazistość wyobrażeń dotyczących poszczególnych kategorii społecznych (np. kobiet w krajach, w których ruch feministyczny jest bardziej lub mniej aktywny) itp.

4. Badania te były realizowane na różnych, nieporównywalnych próbach. Próby te różniły się sposobem losowania respondentów, a niekiedy nawet miały charakter udziałowy i pochodziły z różnych populacji, np. mieszkańców określonego miasta, regionu, określonej kategorii społecznej (kobiet, młodzieży itp.). Znamienne, że nawet w przypadku tak ważnego i, zdawałoby się, dobrze rozpoznanego efektu rasy ankiera brak było do niedawna w Stanach Zjednoczonych analiz prowadzonych na próbach ogólnokrajowych (Schaeffer 1980). Biorąc pod uwagę sygnalizowany wielokrotnie wpływ cech respondenta na wystąpienie błędu ankiera nietrudno zrozumieć niespójności uzyskiwanych wyników analiz.

Ograniczony terytorialnie zasięg prób w przytaczanych badaniach związany jest z wymogiem losowego rozdziału adresów między biorących udział w badaniu ankierów, stanowiącym warunek formułowania uprawnionych wniosków. Przykładowo, jeśli kobiety realizowałyby wywiady przede wszystkim w miastach, a mężczyźni na wsi, to stwierdzony efekt płci ankiera mógłby mieć charakter pozorny i w rzeczywistości wynikać z różnic w cechach badanych respondentów. Wprawdzie przy obecnym stopniu zaawansowania analiz statystycznych, w których można kontrolować jednocześnie wiele cech ankiera i respondenta, wymóg ten wydaje się mieć mniejsze znaczenie, to jednak nie można go ignorować całkowicie. Przyczyną błędnych wniosków o występowaniu efektu ankierskiego mogą być cechy respondentów, których nie sposób poddać kontroli w analizach. Jest jednak oczywiste, że losowy przydział adresów ankierom w badaniach ogólnokrajowych nie jest w praktyce możliwy, przede wszystkim ze względu na koszty dojazdów.

Z drugiej jednak strony należy mieć świadomość, że zakres uprawnionych uogólnień z badań prowadzonych na próbach innych niż ogólnokrajowe jest ograniczony. Dlatego też w praktyce często rezygnuje się z wymogu losowości przydziału adresów. Wydaje się więc, że nie istnieje w tym zakresie zadowalające rozwiązanie.

5. Kolejną przyczyną utrudniającą sformułowanie wniosków dotyczących prawidłowości występowania poszczególnych rodzajów efektu ankierskiego jest zróżnicowany stopień zaawansowania analiz statystycznych wyników. W znacznej części prac poprzestaje się na prezentacji rozkładów procentowych lub też wyników najprostszyc testów istotności. Przy ogólnie słabym oddziaływaniu ankiera na wyniki badań nie można wykluczyć, że stwierdzone zależności będą miały charakter pozorny. Nikłyby one, gdyby w analizach kontrolowano wpływ podstawowych charakterystyk respondenta i ankiera.

Należy wziąć również pod uwagę, że poszczególni autorzy przyjmowali różny poziom istotności statystycznej przy interpretacji wyników. Niekiedy wynosił on 0,01, ale często 0,05, a niekiedy nawet 0,10. Formułowano więc wnioski o prawidłowościach w występowaniu danego źródła błędu na podstawie wyników analiz, które wskazywały jedynie śladową, budzącą wątpliwość jego obecność. Jest oczywiste, że wnioski również mogą budzić wątpliwości.

6. Ostatnia z przyczyn powodujących, że wnioski o prawidłowościach są niemożliwe do sformułowania, związana jest ze złożonym charakterem poszczególnych rodzajów efektu ankietarskiego. Wielokrotnie podkreślałem, że są one wzajemnie powiązane i mogą występować jednocześnie. W celu określenia wpływu warunków, w jakich każdy z nich występuje, należałoby więc wielokrotnie powtarzać to samo badanie zmieniając jedynie jeden element narzędzia badawczego w szerokim, wyróżnionym w pierwszym rozdziale książki, jego rozumieniu. Oczywiście nie sposób kontrolować wszystkie warunki badania, w tym również poszczególne źródła błędu ankietera. W rezultacie jeśli w jednych badaniach stwierdzono wpływ opinii ankietera na uzyskane odpowiedzi, w innych zaś wpływ taki nie wystąpił i wyniki analizowano wyłącznie w związku z umiejętnościami ankietarskimi, to różnica ta może być związana z innymi cechami ankietera czy też miejscem pytania w kwestionariuszu, które powodują, że sugestia ze strony ankietera była przyjmowana lub odrzucana przez respondentów. Inną przyczyną mogą być wspomniane różnice w systemie szkolenia ankietarów. Każdorazowo zakłócają one jednak porównywalność wyników tych badań.

Obecnie należałoby podjąć próbę odpowiedzi na podstawowe pytanie: czy na podstawie rezultatów przytoczonych badań można wnioskować o występowaniu efektu ankietarskiego obecnie w Polsce? Niewątpliwie wskazują one potencjalne źródła błędów ankietarskich. Jeśli natomiast chodzi o ich rzeczywiste występowanie, to odpowiedź nie jest możliwa. Zdecydowana większość tych badań została zrealizowana w Stanach Zjednoczonych oraz w krajach Europy Zachodniej i przenoszenie wynikających z nich wniosków na warunki polskie nie jest uprawnione. Nawet przyjmując, że niektóre błędy związane są z generalnymi właściwościami psychologicznymi ludzi, np. uzyskiwanie w określonych warunkach odpowiedzi społecznie akceptowanych, nie można zakładać, że w krajach o odmiennych kulturach warunki te będą identyczne, a dążenie do zaprezentowania się w korzystnym świetle manifestować się będzie w związku z tą samą problematyką pytań.

Jeśli natomiast chodzi o wyniki badań zrealizowanych w Polsce, to dotyczą ich, i to w znacznie większym stopniu wszystkie, przedstawione powyżej zastrzeżenia. Jest ich więc bardzo niewiele, realizowane były w różnych okresach, przez różne ośrodki, na nieporównywalnych próbach itd. Ponadto, z jednym tylko wyjątkiem, odnoszą się one do okresu przed 1989 rokiem. Tymczasem zmiany zachodzące od tamtego czasu w Polsce wpłynęły w istotny

sposób również na wyobrażenia oraz motywacje ankierów i respondentów, a w konsekwencji na przebieg interakcji między nimi (Sztabiński i Sztabiński 1994). Można więc oczekiwać, że wpłynęły one również na występowanie efektu ankierskiego. Chodzi w szczególności o takie zjawiska, jak wzrost podmiotowości respondentów i zanik obaw związanych z uczestnictwem w badaniach, które mogą powodować ograniczenie skłonności do podporządkowywania się sugerowanym lub antycypowanym poglądom ankierów, ale również oddziaływanie wielu, często sprzecznych źródeł opinii, co może powodować poczucie braku pewności własnych poglądów i w konsekwencji skłonność do ulegania sugestii.

Jeżeli chodzi o ankierów, to ich profesjonalizacja związana jest zapewne ze wzrostem umiejętności prowadzenia wywiadu, co powinno sprzyjać zmniejszeniu występowania przynajmniej niektórych rodzajów błędów. Z drugiej jednak strony realizacja dużej liczby wywiadów przez ankiera może, przy braku odpowiedniego nadzoru ze strony ośrodka badawczego, prowadzić do pospiesznej i niestarannej pracy, sprzyjającej wystąpieniu błędów.

Trudno więc wysuwać jakieś hipotezy dotyczące występowania obecnie w Polsce efektu ankierskiego. Rozstrzygnięcia mogą dostarczyć jedynie wyniki badań.

ROZDZIAŁ III

Problematyka i przebieg badań

PROBLEMATYKA BADAŃ

Specjalne badania metodologiczne, których celem było rozpoznanie problematyki efektu ankieterskiego w połowie lat dziewięćdziesiątych w Polsce, miało odpowiedzieć na trzy zasadnicze pytania:

1. Czy efekt ankieterski występuje? Jeśli tak, to:
2. W jakim kontekście występuje?
3. Jakie są konsekwencje posługiwania się danymi obarczonymi błędem ankieterskim dla wniosków formułowanych na podstawie badań?

Pierwsze z tych pytań ma, jak wspomniano w rozdziale I, podstawowe znaczenie z punktu widzenia wartości pomiaru w badaniach surveyowych. Jeśli ankieter jest „najsłabszym ogniwem procesu badawczego”, to spowodowany przez niego błąd może mieć istotne znaczenie dla wyników badań. Tymczasem, jak to wynika z dokonanego przeglądu literatury, w Polsce badania efektu ankieterskiego przeprowadza się bardzo rzadko. Większość ośrodków badawczych ocenia wprawdzie pracę ankieterów na podstawie wypełnionych kwestionariuszy, ale metoda taka, jak wynika z analiz Willcocka (1952), pozwala wykryć jedynie ok. 12% popełnionych błędów. Co więcej, są to niemal wyłącznie błędy w drugim z wyróżnionych sensów, mające charakter formalny i polegające na odstępstwie od zasad prowadzenia wywiadu, np. opuszczenie pytania, braki w sondowaniu odpowiedzi na pytania otwarte, niezgodny z instrukcją zapis odpowiedzi. Prowadzą one, ogólnie biorąc, do strat informacji w uzyskanych z badań danych. Poza kontrolą pozostaje natomiast większość błędów mających swoje źródło w omawianych cechach obserwowalnych i „psychologicznych” ankietera i respondenta, które powodują zniekształcenia uzyskiwanych informacji. Próba oszacowania wielkości tego rodzaju błędów wydaje się więc sprawą istotną.

Oszacowanie wielkości błędu ankietera ze wszystkich źródeł nie jest oczywiście możliwe. Związane jest to nie tylko z ich wielością, ale również brakiem odpowiednich narzędzi pomiaru właściwości i wyobrażeń ankieterów

(np. w przypadku cech osobowościowych czy wyobrażeń ankierów o badaniach i ośrodku) oraz faktem, że oddziaływanie niektórych spośród nich można zaobserwować jedynie w warunkach laboratoryjnych (np. wyobrażenia o strukturze opinii respondenta). Dlatego też w omawianych badaniach zdecydowano się na analizę trzech źródeł błędu: wpływu opinii ankiera w sprawach poruszanych w wywiadzie na uzyskiwane i zanotowane odpowiedzi, wpływu cech społecznych ankiera oraz wpływu jego cech „pozaspołecznych”.

Wybór tych właśnie źródeł błędu związany był z próbą odpowiedzi na pytanie natury bardziej ogólnej: czy zniekształcenia uzyskiwanych w wywiadzie informacji są przede wszystkim rezultatem braków w wyszkoleniu ankierów, czy też niezależnego od nich wpływu ich cech obserwowalnych. Dobrze przeszkolony ankier powinien, jak wspomniano, nie tylko umieć zadawać w sposób nie sugerujący pytania, stosować nie sugerujący sondaż itp., ale także być odporny na oddziaływanie cech i zachowań respondenta. Z kolei oddziaływania własnych cech na odpowiedzi udzielane przez respondenta ankier nie jest zasadniczo w stanie kontrolować. O wątpliwościach, jakie budzi zalecany w niektórych pracach dobór ankierów w zależności od cech społecznych respondentów (np. realizacja wywiadów z kobietami przez kobiety), pisałem już wcześniej.

W związku z tym pytaniem może powstać wątpliwość, czemu w badaniach nie uwzględniono wprost wpływu umiejętności ankierskich na występowanie błędu. Otóż, jak była o tym mowa w poprzednim rozdziale, umiejętności te bywają operacjonalizowane w badaniach na dwa sposoby: jako liczba badań, w których ankier uczestniczył, oraz wpływ szkoleń. Pierwszy ze sposobów w oderwaniu od sposobu szkolenia ankierów musi prowadzić do wyników raczej przypadkowych. Ten sam ankier, w zależności od długości i problematyki szkoleń, w jakich uczestniczył, może po upływie określonego czasu powodować różne błędy. Z kolei ocena wpływu szkoleń wymagałaby opracowania specjalnego ich programu i zrealizowania go wśród ankierów, którzy wcześniej nie uczestniczyli w badaniach. Zadanie takie przekraczało od strony organizacyjnej możliwości autora tej książki.

Choć przedmiotem prezentowanych badań były trzy wymienione źródła efektu ankierskiego, to należy mieć na uwadze, że w rzeczywistości nie sposób określić „czysty” wpływ każdego z nich. Jak już wielokrotnie wspominałem, poszczególne źródła są wzajemnie powiązane. Wpływ opinii ankiera w sprawach poruszanych w wywiadzie jest, jak można założyć, skorelowany nie tylko z umiejętnościami ankierskimi, ale także z jego wyobrazeniami o pracy, badaniach i ośrodku badawczym, z ogólnym poziomem motywacji, a zapewne także z innymi czynnikami, np. osobowościowymi. Podobne czynniki, choć niekoniecznie w taki sam sposób, mogą oddziaływać na sposób postrzegania respondenta. Wydaje się, że w tym przypadku wzrasta znaczenie czynników osobowościowych, w szczególności wspomnianej skłonności do stereotypizacji.

Cechy społeczne i „pozaspołeczne” ankierów są, o czym również była mowa, skorelowane z częścią cech „psychologicznych” i ich oddzielenie w praktyce nie jest możliwe.

Ponieważ o większości tych dodatkowych czynników nie posiadamy informacji, nie sposób oczywiście kontrolować ich wpływu na etapie analiz. Niemniej jednak z ich możliwego oddziaływania należy zdawać sobie sprawę, gdyż powodują one ograniczenie prawomocności wniosków z badań.

Drugie pytanie, dotyczące warunków występowania poszczególnych rodzajów efektu ankierskiego, jest ważne z punktu widzenia praktyki badawczej. Podsumowując w poprzednim rozdziale wyniki omawianych tam badań wspomniałem, że błędy związane z oddziaływaniem ankiera nie mają charakteru generalnego, tzn. występują tylko w pewnych okolicznościach. Zarówno na etapie przygotowania kwestionariusza, jak i oceny wartości pomiaru w badaniach istotną rolę odgrywa wiedza o tym, czy uzyskany materiał jest narażony na błędy ankiera.

W przeprowadzonym badaniu, dążąc do określenia tych warunków, wziąłem pod uwagę 4 czynniki: strukturę formalną pytań, ich tematykę, cechy respondentów oraz miejsce pytania w kwestionariuszu.

Układając pytania kwestionariuszowe często zastanawiamy się, jaki rodzaj pytania będzie najlepszy: czy ma to być pytanie dychotomiczne, czy zawierające skalę, a jeśli skalę, to jaką? Decyzja w tej sprawie zależy zasadniczo od zapotrzebowania badawczego i planowanego rodzaju analiz. Jeśli jednak pewne rodzaje pytań byłyby znacznie bardziej narażone na występowanie efektu ankierskiego, należałoby to wziąć również pod uwagę przy podejmowaniu decyzji dotyczącej ich kształtu.

Tematyka pytań jest oczywiście zdeterminowana problematyką badań i nie może ulec zmianie. Jednakże warto mieć świadomość, że uzyskane z wywiadu informacje dotyczące pewnych spraw mogą być obciążone błędem. Pozwala to na zachowanie ostrożności we wnioskach, a w skrajnych przypadkach nawet rezygnację z pytania. W podobny sposób wykorzystać można wiedzę o kategoriach respondentów szczególnie podatnych na występowanie poszczególnych rodzajów błędów. Jeśli przykładowo ludzie o niższym poziomie wykształcenia są bardziej podatni na występowanie efektu ankierskiego, to należy ten fakt wziąć pod uwagę interpretując wyniki analiz korelacyjnych, w których uwzględnia się zmienną „wykształcenie”.

Miejsce pytania w kwestionariuszu ma najbardziej bezpośredni związek z praktyką badawczą. Gdyby potwierdziła się wysunięta wcześniej teza o wzroście zagrożenia efektem ankierskim w zależności od miejsca pytania w kwestionariuszu, byłby to dodatkowy element, który należałoby brać pod uwagę przy podejmowaniu decyzji o strukturze przygotowywanego narzędzia.

Trzeci z uwzględnionych problemów jest bardzo rzadko podejmowany w literaturze. Autorzy opracowań na ogół porzyskają na wykazaniu wy-

stąpienia błędu danego rodzaju. Niekiedy tylko jego wielkość jest porównywana z innymi rodzajami błędu ankietera. W przeprowadzonych badaniach podjęto analizy zmierzające do oszacowania wielkości błędu ankietera pochodzącego ze wszystkich trzech wymienionych wcześniej źródeł łącznie oraz zbadania, na ile błędy te mogą „zanieczyszczać” wyniki analiz statystycznych.

Twierdzenie, że błąd spowodowany przez ankietera jest znaczący lub też nie nabiera właściwego znaczenia na tle „wyjaśniającej” siły cech respondenta. Jeśli przy danym pytaniu te ostatnie wyjaśniają 10% zróżnicowania odpowiedzi, a błąd ankietera stanowi 3%, to jego znaczenie jest nieporównywalnie większe niż wówczas, gdy cechy respondenta wyjaśniają 40% zróżnicowania. Tego rodzaju „zakotwiczenie” błędu ankieterskiego pozwoli więc ocenić jego rzeczywisty wpływ na wnioski z badań kwestionariuszowych.

Drugie ze wskazanych zagadnień dotyczy bezpośrednio wpływu błędu ankietera na wyniki analiz. Podejmując próbę odpowiedzi na pytanie, czy fakt, że analizując materiały z badań socjologicznych nie kontroluje się zniekształcającego wpływu ankietera na uzyskiwane odpowiedzi, może oddziaływać na uzyskiwane wyniki. Nawiązuje ono do tezy Phillipsa (1971), zgodnie z którą „zanieczyszczenie” pomiaru na etapie uzyskiwania danych jest przyczyną ogólnie słabych zależności stwierdzanych w naukach społecznych. Odpowiedź na to pytanie ma istotne znaczenie, gdyż nie tylko pozwala ocenić wartość wniosków formułowanych na podstawie badań, ale również stanowi element oceny technik badawczych, w których informacje uzyskiwane są za pośrednictwem ankietera.

Przeprowadzone badania miały na celu, jak wynika z ich problematyki, przede wszystkim diagnozę dotyczącą występowania i znaczenia błędu ankieterskiego. Nie analizuje się w nich, o czym wspomniałem we Wstępie, błędów w pracy ankietera, a więc konkretnych dróg jego oddziaływania ankietera na uzyskiwane i zanotowane odpowiedzi. Jednak przy obecnym stanie wiedzy na temat wpływu ankietera na wyniki, takie zorientowanie problematyki badań wydaje się uzasadnione. Aby podjąć szczegółowe badania nad popełnianymi przez ankieterów błędami, należy najpierw ustalić ich znaczenie jako czynnika, który ewentualnie może powodować zniekształcenie uzyskiwanych w badaniach kwestionariuszowych danych. Z drugiej strony rozstrzygnięcie, czy błąd ankietera jest na tyle istotny, że należy brać go pod uwagę oraz czy związany jest z brakiem umiejętności, stanowi istotną wskazówkę dotyczącą systemu szkoleń i oceny ich pracy.

PRZEBIEG BADAŃ

Badania metodologiczne zmierzające do odpowiedzi na postawione pytania zostały przeprowadzone, jak wspomniałem wcześniej, w związku z badaniami Polski Generalny Sondaż Społeczny' 94. PGSS' 94 zrealizowany został w maju

1994 roku na ogólnopolskiej próbie adresowej liczącej 2000 jednostek. Ogółem zebrano 1609 wywiadów. Wybór tych właśnie badań podyktowany został dwoma podstawowymi względami.

Po pierwsze, PGSS jest badaniem wielotematycznym. Kwestionariusz zawiera pytania często występujące w badaniach naukowych, w szczególności dotyczących struktury społecznej, ale również w typowych badaniach opinii publicznej. Pozwala to na formułowanie opartych na bogatej bazie empirycznej wniosków dotyczących wpływu tematyki pytań na występowanie efektu ankieterskiego. Racja ta wydawała się ważna, gdyż, jak wynika z badań przedstawionych w poprzednim rozdziale, występowanie efektu ankieterskiego związane jest przede wszystkim z określoną tematyką pytań.

Pewną niedogodnością PGSS jest brak w nim pytań otwartych. Jednak analiza błędu ankieterskiego (w przeciwieństwie do błędów w pracy ankietera) w odpowiedziach na takie pytania zakłada wcześniejsze ich zakodowanie. W rezultacie błąd ankietera jest trudny do oddzielenia od błędu kodera.

Po drugie, PGSS jest realizowany na próbie ogólnopolskiej. Umożliwia to uchwycenie ogólniejszych prawidłowości związanych z efektem ankieterskim. Ponadto, co oczywiste, istotne znaczenie ma możliwość uogólnień wniosków na populację ogólnopolską.

Decyzja o realizacji badania z wykorzystaniem próby ogólnokrajowej w praktyce oznaczała rezygnację z losowego przydziału adresów ankieterom, co często uznaje się za warunek poprawności analiz efektu ankieterskiego. Jak wspomniałem, biorąc pod uwagę koszty przejazdów i opłacalność pracy ankieterów, realizacja tego warunku na próbach ogólnokrajowych nie jest możliwa. W rezultacie podejmując tego rodzaju analizy stajemy przed dylematem: realizacja badania na próbie ogólnej przy niedopełnieniu warunku losowości przydziału lub badanie na próbie ograniczonej terytorialnie, a więc zawężającej zakres wniosków przy zachowaniu tego warunku. W większości badań, których celem jest jedynie wykazanie, że określony rodzaj błędu ankieterskiego występuje, przyjmuje się drugie ze wskazanych rozwiązań, choć uzyskany wynik obwarowuje się licznymi zastrzeżeniami.

Z kolei w omawianych badaniach, na podstawie których podejmuję próbę sformułowania wniosków bardziej ogólnych, celowe wydawało się przyjęcie pierwszego z nich. Związane jest z tym jednak niebezpieczeństwo tendencyjnego wpływu pewnych trudnych do kontroli cech respondentów na wyniki prowadzonych analiz. Dlatego też nielosowy przydział adresów stanowi istotne ograniczenie przeprowadzonych badań.

Badanie PGSS'94 zostało zrealizowane w maju 1994 roku przez Ogólnopolską Sieć Ankieterską Ośrodka Realizacji Badań Socjologicznych Instytutu Filozofii i Socjologii PAN pod kierunkiem H. Domańskiego, F. Sztabińskiego i autora tej książki. Brało w nim udział 173 ankieterów. Ich skład ze względu na podstawowe cechy społeczno-demograficzne był następujący: odsetek męż-

czyn (54,9%) trochę przewyższał odsetek kobiet; najliczniejszą kategorię stanowiły osoby z wykształceniem wyższym (56,1%), drugą w kolejności – z niepełnym wyższym (26,6%), osoby z wykształceniem średnim lub pomaturalnym stanowiły zaś jedynie 17,3%. Blisko połowa ankierów pracuje zarobkowo (49,3%), a pozostali są studentami (28,9%), rencistami lub emerytami (9,2%) lub też znajdują się w innej sytuacji, np. są bezrobotni, zajmują się domem itp. (12,6%). Mieszkańcy wsi lub małych miast, do 25 tys. mieszkańców, stanowili 14,5%, miast od 25 do 100 tys. mieszkańców – 16,8%, od 100 do 500 tys. – 38,7%, a mieszkańcy największych miast – 30,0%. Zdecydowaną większość stanowili ludzie młodzi, do 30 lat (41,6%) i w średnim wieku (42,8%). Jeżeli chodzi o doświadczenie ankierskie, mierzone czasem współpracy z ORBS IFiS PAN, to, jak wynika z badań A. Dukaczewskiej, dla 23,2% wynosi ono powyżej 3 lat, dla 32,5% – od roku do 3 lat, dla 39,0% – 1 rok i dla 5,3% – poniżej 1 roku.

Dane o cechach społecznych ankierów realizujących PGSS przytoczyłem jedynie ze względów porządkowych. O wiele ważniejsze jest zwrócenie uwagi na specyfikę polskich sieci ankierskich w porównaniu z sieciami w krajach zachodnich oraz specyfikę sieci ORBS IFiS PAN w zestawieniu z innymi sieciami ankierskimi w Polsce. Chodzi, z jednej strony, o porównywalność omawianych dalej wyników analiz empirycznych z rezultatami badań w krajach zachodnich oraz z drugiej – o to, na ile uprawnione jest przenoszenie sformułowanych tutaj wniosków na inne sieci ankierskie w Polsce.

Pierwsza z tych odmienności polega na większej homogeniczności sieci w krajach zachodnich w porównaniu z polskimi. W większości tych krajów sieci ankierskie są silnie sfeminizowane i bardziej homogeniczne pod względem statusu. W Polsce proporcje płci są bardziej wyrównane, a ponadto większy odsetek ankierów stanowią studenci, w szczególności socjologii i innych nauk społecznych, oraz absolwenci tych kierunków.

Sieć ankierska ORBS IFiS PAN jest, jako jedyna w Polsce, wyspecjalizowana w realizacji badań o charakterze naukowym. Ponieważ badania takie są z reguły trudniejsze dla ankierów niż badania opinii publicznej i marketingowe, przynajmniej jeśli chodzi o prowadzenie wywiadu, a także stawia się im szczególnie wysokie wymagania pod względem rzetelności realizacji, znajduje to odzwierciedlenie w systemie szkolenia i nadzoru pracy ankierów. Ankierzy oraz osoby koordynujące ich pracę w terenie są systematycznie szkoleni w zakresie poszczególnych elementów prowadzenia wywiadu. Dodatkowo przed rozpoczęciem realizacji każdego badania uczestniczą oni w specjalnym szkoleniu, w którym omawiane są, obok spraw technicznych związanych z prowadzeniem danego wywiadu, również założenia konceptualne badania oraz wyjaśniane związki między koncepcją a zawartymi w kwestionariuszu pytaniami.

Funkcję koordynatorów pełnią osoby z długoletnim doświadczeniem, w większości socjologowie, do których obowiązków należy m.in. sprawdzanie wywiadów i przekazywanie na bieżąco ankieterom uwag dotyczących popełnianych błędów. Rzetelności pracy ankieterów sprzyja również długi czas przeznaczony na realizację badania, wynoszący 3-4 tygodnie, oraz systematyczna kontrola terenowa ich pracy. Kontrola takiej poddawane jest 20% ogółu zrealizowanych wywiadów, a jej wyniki omawiane są podczas szkoleń.

W sumie więc poziom umiejętności ogólnych ankieterów ORBS i ich przygotowania do realizacji konkretnych badań jest, gdy chodzi o badania naukowe, do których należy PGSS, wyższy od przeciętnego. Mają oni również wysoką motywację do pracy, czemu sprzyja nie tylko system kontroli, ale również fakt współpracy z liczącym się ośrodkiem naukowym oraz staranne przygotowanie narzędzi badawczych: kwestionariuszy, instrukcji do badań oraz innych materiałów pomocniczych. Biorąc pod uwagę wyniki omawianych w poprzednim rozdziale badań, efekt ankieterski, przynajmniej w części związanej z wymienionymi tutaj źródłami, powinien więc być mniejszy niż w przypadku ankieterów większości innych polskich sieci.

Realizacja założonych celów badań nad efektem ankieterskim wymagała zebrania dodatkowych materiałów. Chodziło o uzyskanie informacji o opiniach ankieterów w sprawach, których dotyczył wywiad, oraz o ich cechach społecznych, a także sposobie postrzegania ankieterów przez respondentów (cechach „pozaspołecznych”). Informacje te uzyskano w specjalnych badaniach metodologicznych, obejmujących kilka etapów.

W celu zdobycia informacji o opiniach ankieterów, przed przystąpieniem do pracy w terenie, ale po zapoznaniu się z kwestionariuszem podczas szkolenia do badań, każdy z nich zobowiązany był przeprowadzić wywiad PGSS z samym sobą. Ponieważ znaczną część ankieterów stanowią socjologowie i przedstawiciele dyscyplin pokrewnych, a ponadto źródłem efektu ankieterskiego poświęcone było jedno ze szkoleń ogólnych, istniało ryzyko, że domyślą się oni prawdziwego celu wywiadu ze sobą, co mogłoby wpłynąć na ich pracę w terenie. Dlatego też zastosowano specjalną instrukcję, której celem było zamaskowanie rzeczywistego celu tego wywiadu. W piśmie, które otrzymywał ankieter wraz z kwestionariuszem, wyjaśniano, że prowadzone są specjalne badania metodologiczne, których celem jest ocena wywiadu z samym sobą jako metody przygotowania się do realizacji badań w terenie i związana z tym prośba o udzielanie szczerych odpowiedzi. Proszono w nim również w odniesieniu do wybranych pytań kwestionariusza o ocenę na 4-punktowej skali, na ile ważna lub nieważna jest dla nich opinia wyrażona w udzielonej na nie odpowiedzi. Pismo podpisane było przez autora tej książki, pracownika ORBS IFiS PAN, znanego ankieterom z wcześniejszych szkoleń i przeprowadzanych wśród nich badań metodologicznych.

Ponieważ istniało jednak pewne prawdopodobieństwo, że ankieterzy będą wpisywać do kwestionariusza fikcyjne odpowiedzi, porównano podane w nim informacje o płci, wieku, wykształceniu, zawodzie i miejscowości zamieszkiwania każdego z nich z informacjami zawartymi w bazie danych o ankieterach ORBS IFiS PAN. Jedyne występujące różnice dotyczyły wykształcenia i zawodu i związane były z częściową dezaktualizacją informacji zawartych w bazie danych. Jeśli więc uzyskane w wywiadzie ze sobą odpowiedzi o cechach społecznych ankieterów były zgodne z rzeczywistością, można założyć, że również odpowiedzi na pozostałe pytania trafnie odzwierciedlają ich rzeczywiste poglądy i zachowania.

Następny etap badań polegał na wysłaniu do respondentów PGSS specjalnej ankiety pocztowej. Zawierała ona m.in. pytania dotyczące postrzegania celów realizowanych badań, ankietera oraz ważności dla respondenta opinii wyrażonych w odpowiedziach na niektóre pytania w wywiadzie PGSS.

Pytania dotyczące sposobu postrzegania ankietera miały na celu zbadanie, czy posiadanie przez niego cech, które w literaturze uznawane są jako pożądane, wpływa na występowanie efektu ankieterskiego. Ponieważ jednak, jak to wynika z przedstawionego jej przeglądu, poszczególni autorzy wskazują różne takie cechy, wykorzystano sporządzone przez Kistelskiego (1985) zestawienie cech najczęściej wymienianych. Uwzględnione w pytaniach cechy, to przyjazny stosunek do respondenta, staranność w pracy, opanowanie, nienarzucanie własnego zdania, budzenie u rozmówcy sympatii. Dodatkowo pytano o to, czy ankieter był przystojny oraz o ocenę jego pozycji w społeczeństwie.

Wybór ankiety jako techniki uzyskania informacji na ten temat podyktowany został racjami merytorycznymi. Jak wspomniano, daje ona respondentom większe poczucie anonimowości w porównaniu z wywiadem. Biorąc pod uwagę, że pytania o ocenę ankietera i ważność opinii mogły skłaniać do udzielania społecznie akceptowanych odpowiedzi (pozytywnie oceniających ankietera i podkreślających ważność wszystkich opinii), mniejsze ryzyko tego rodzaju błędów stwarzała ankieta.

Ankiety wysłano do 1453 respondentów – wyłącznie tych, którzy po zakończeniu wywiadu PGSS zgodzili się podać swoje nazwisko i adres. W obawie, że cechy ankietera mogą ulec zatarciu w pamięci respondenta, była ona wysyłana sukcesywnie, w ciągu 2–3 tygodni od daty realizacji wywiadu. Przy zastosowaniu 2 monitów uzyskano 1069 zwrotów, co stanowi 73,6%. Ponieważ część ankiet była wypełniona w sposób niekompletny lub niezgodny z instrukcją, do opracowania zakwalifikowano 1025. Porównanie struktury społeczno-demograficznej osób, które odpowiedziały na ankietę, ze strukturą próby zrealizowanej w PGSS'94 wykazało, że nie istnieją między nimi istotne różnice (Sztabiński i Sztabiński 1994).

Oczywiście podobieństwo struktury społeczno-demograficznej osób biorących udział w badaniu PGSS i ankiecie pocztowej nie przesądza o braku

między nimi innych różnic, które mogły stać się źródłem odmiennych odpowiedzi i odmiennych zależności. Występowanie tych różnic można stwierdzić poprzez porównanie korelacji wybranych cech. W celu stwierdzenia, czy różnice tego rodzaju rzeczywiście nie występują, przeprowadzono więc takie analizy. Dla wybranych w opisany dalej sposób 57 pytań obliczono metryczne współczynniki regresji między 7 cechami społeczno-demograficznymi respondentów a ich odpowiedziami w wywiadzie PGSS. Uwzględniono następujące cechy respondentów: płeć, wiek, wykształcenie, zajmowanie stanowiska kierowniczego, dochody gospodarstwa domowego, wielkość miejscowości zamieszkania i wykształcenie ojca. Obliczenia takie wykonano dwukrotnie: dla wszystkich respondentów biorących udział w PGSS'94 oraz dla tych, którzy odpowiedzieli na ankietę pocztową. Porównanie uzyskanych zależności wykazało, że różnice między nimi dla tych prób występują bardzo rzadko i są niewielkie, nieistotne statystycznie. Zakres uogólnień formułowany na podstawie danych pochodzących z obydwóch badań jest zatem identyczny, jeśli pominąć wielkość tych prób (Sztabiński 1997).

DOBÓR PYTAŃ DO ANALIZY

Z kwestionariusza PGSS do analizy wytypowano 55 pytań „merytorycznych” oraz dodatkowo 2 pytania „metryczkowe”, o wysokości dochodów gospodarstwa domowego oraz wykształceniu respondenta. Wszystkie te pytania są zamieszczone w Aneksie I. Sposób doboru pytań „merytorycznych” był związany z dążeniem do określenia warunków występowania efektu ankieterskiego. Jak już wspomniano, jego występowanie związane jest ze strukturą pytań, ich treścią oraz ich miejscem w kwestionariuszu.

Biorąc pod uwagę strukturę formalną, uwzględniono następujące rodzaje pytań:

1. Dychotomiczne – pytanie 5, 6, 40, 41, 63, 65a, 65b, 65c, 65d, 65e, 65f, 65g, 66, 78, 79A, 80, 84, 91, 95a, 95d, 96, 96A.
2. Zawierające krótką skalę słowną (do 4 punktów) – pytanie 3, 7a, 7b, 7c, 7d, 42c, 42f, 47, 48, 58, 61, 67, 68, 70, 73.
3. Zawierające długą skalę słowną (powyżej 4 punktów) – pytanie 49, 50Aa, 50Ab, 50Ac, 51i, 55Zk, 55Zl, 72, 74, 77, 85, 94.
4. Zawierające skalę graficzną – pytanie 39f, 39g, 43, 71Z, 76.
5. Pytania prekategoryzowane – pytanie 62.

Jeżeli chodzi o inne rodzaje pytań, to albo kwestionariusz PGSS ich nie zawierał (np. pytania otwarte), albo też ich analiza za pomocą wykorzystywanego w prowadzonych tutaj analizach programu SPSS jest bardzo utrudniona (pytania kafeteryjne, w których respondent spośród przedstawionych odpowiedzi wybiera jedną lub więcej).

O ile podział pytań ze względu na ich strukturę formalną jest przyjmowany w socjologii powszechnie i nie budzi większych wątpliwości, o tyle zastosowany podział ze względu na tematykę w znacznym stopniu wpływa na formułowane wnioski. Dlatego też w literaturze metodologicznej przyjmuje się różne ich podziały w zależności od badanej problematyki. Niezależnie od występujących różnic rozdziela się zazwyczaj pytania o fakty i pytania o opinie.

Dla potrzeb prowadzonych analiz wybrano pytania dotyczące różnicowanej problematyki. Chodziło o to, aby w stosunku do możliwie szerokiego wachlarza tematów określić, czy są one zagrożone występowaniem efektu ankierskiego. Uwzględniono więc zarówno pytania o charakterze faktualnym, jak i pytania o opinie dotyczące zarówno spraw osobistych respondenta, jak i spraw bardziej ogólnych. Wśród uwzględnionych pytań znalazły się również takie, które na podstawie literatury można uznać za skłaniające do udzielania społecznie akceptowanych odpowiedzi ze względu na cechy społeczne ankietera.

Biorąc jednak pod uwagę, że wnioski z literatury, poza rasą ankietera, są niejednoznaczne, a ponadto dotyczą przede wszystkim krajów zachodnich, jako podstawowy przyjęto szczegółowy podział tematyczny. Problem tendencji do udzielania społecznie akceptowanych odpowiedzi uwzględniono natomiast w interpretacji uzyskanych wyników. Wyodrębnione grupy tematyczne przedstawione są poniżej.

Pytania o opinie dotyczyły:

1. Polityki wewnętrznej państwa – pytanie 43, 50Aa, 50Ab, 50Ac, 72, 73, 85, 94.
2. Innych zagadnień politycznych – pytanie 3, 42c, 42f, 77.
3. Zagadnień o wyraźnym zabarwieniu etyczno-moralnym – pytanie 40, 62, 63, 65a, 65b, 65c, 65d, 65e, 65f, 65g, 66, 67, 68.
4. Spraw osobistych respondenta – pytanie 39f, 39g, 41, 47, 48, 49, 51i, 58, 61, 71Z, 74, 76.
5. Kategorii społecznych (uprzedzenia) – pytanie 5, 6, 7a, 7b, 7c, 7d.
6. Innych spraw – pytanie 55Zk, 55Zl, 70, 84.

Pytania o fakty dotyczyły:

1. Udziału w życiu politycznym (wyborach) – pytanie nr 78, 79A, 80.
2. Sytuacji respondenta lub jego gospodarstwa domowego – pytanie nr 91A, 95a, 95d, 96, 96A.

Pewne wątpliwości może budzić uznanie pewnych pytań za dotyczące opinii o zabarwieniu etyczno-moralnym. Chodzi w szczególności o pytania dotyczące liczby dzieci oraz wychowania seksualnego w szkołach podstawowych. Należy jednak wziąć pod uwagę, że w sprawach tych Kościół katolicki zajmował wyraźne stanowisko, kładąc nacisk na ich aspekt moralny, co było następnie szeroko dyskutowane w prasie laickiej i tym samym nabrało wymiaru ogólnospołecznego.

Wybór pytań do analizy ze względu na ich miejsce w kwestionariuszu wyznaczony został w dużym stopniu przez jego strukturę tematyczną. Kwe-

tionariusz PGSS '94 zawierał 99 pytań numerowanych. Pytań atomicznych było oczywiście znacznie więcej, ale niektóre z nich mogły być opuszczane na mocy reguł przejścia.

Struktura tematyczna kwestionariusza była następująca: wywiad rozpoczynał się od pytań o opinie (pyt. 1–7), a następnie zadawano obszerny blok pytań faktualnych, dotyczących miejsca wychowania respondenta i jego ówczesnej sytuacji rodzinnej, wykształcenia i zawodu matki oraz ojca, a także obecnej sytuacji zawodowej respondenta i współmałżonka (pyt. 9–34 z licznymi podpunktami). W bloku tym znajdowało się również kilka pytań o opinie dotyczące spraw związanych tematycznie ze wspomnianymi pytaniami faktualnymi. Dalsza część kwestionariusza zawierała niemal wyłącznie pytania o opinie. Jedynie końcowa jego część poświęcona była sprawom związanym z uczestnictwem w wyborach, religią, sytuacją materialną gospodarstwa domowego itp. Kwestionariusz został więc przygotowany zgodnie z wymogami psychologicznymi wywiadu. Rozpoczynał się od pytań łatwych i interesujących dla respondenta, po nim następował blok trochę nużący, następnie wracano do zróżnicowanych tematycznie pytań o opinie, na końcu zaś, kiedy respondent mógł być już zmęczony, zadawano proste pytania faktualne.

Ponieważ nie dysponowano informacją o czasie trwania poszczególnych bloków tematycznych, dla potrzeb analizy wpływu struktury tematycznej na wystąpienie efektu ankieterskiego przyjęto kryterium formalne, jakim jest objętość kwestionariusza. Tekst pytań, które należało zadać respondentowi, zajmował ogółem 40 stron. Biorąc pod uwagę możliwość wystąpienia błędu związanego z wpływem cech społecznych ankietera, które, jak zakładano, mogą odgrywać największą rolę na początku wywiadu, uwzględniono pytania znajdujące się na drugiej stronie kwestionariusza. Pominięto pytania z pierwszej strony, gdyż przy ich zadawaniu respondent uczy się dopiero swojej roli.

Ponieważ oczekiwano, że inne uwzględnione źródła błędów, związane z wpływem opinii ankietera oraz wzajemnym postrzeganiem ankietera i respondenta, ujawnią się po dłuższym okresie wzajemnej obserwacji i nawiązaniu bardziej „przyjacielskich” kontaktów, czemu nie sprzyjał obszerny blok pytań faktualnych w pierwszej części wywiadu, dla potrzeb tej analizy w kwestionariuszu wyodrębniono dwie części. Pierwsza z nich obejmowała początkowe 27 stron, druga zaś – pozostałe 13. Analizy dotyczące wpływu dynamiki wywiadu na wystąpienie tych błędów prowadzono więc traktując pytania od 3 do 61 jako znajdujące się w pierwszej części, od 62 do końca zaś – jako zawarte w części drugiej.

Dodatkowe kryterium, jakim kierowano się przy wyborze pytań, miało charakter formalny. Chodziło o łatwość oszacowań wyników. Wzięto więc pod uwagę pytania, w których rozkłady odpowiedzi respondentów były zbliżone do normalnego.

Wielość kryteriów przyjętych przy doborze pytań spowodowała, że ich liczebności w poszczególnych kategoriach są niewielkie i znacznie zróżnicowane. Dobór bardziej wyrównanych liczebności pytań utrudniał również fakt, że poszczególne rodzaje efektu ankietarskiego występują w różnych warunkach. W analizie należało więc uwzględnić pytania, które mogą być narażone na wszystkie interesujące mnie rodzaje efektu. W rezultacie jednak wnioski formułowane na podstawie tych analiz mają charakter hipotetyczny.

Nie jest to jednak jedyny powód hipotetycznego charakteru wniosków o wpływie pytań na występowanie efektu ankietarskiego. Drugi z powodów związany jest z przyjętą procedurą określania wpływu rodzaju pytania, jego tematyki i miejsca w kwestionariuszu. Każde z analizowanych pytań można jednocześnie scharakteryzować ze względu na te trzy czynniki, co uniemożliwia określenie „czystego” wpływu każdego z nich osobno. Byłoby to możliwe, gdyby zastosować procedurę polegającą na ocenie efektu ankietarskiego przy zmianie tylko jednego elementu narzędzia badawczego w szerokim sensie, mianowicie pytania. Należałoby więc porównać jego występowanie w pytaniach, które dotyczą tej samej problematyki i zamieszczone są w tym samym miejscu kwestionariusza, a różnią się jedynie strukturą formalną, w pytaniach o identycznej strukturze i zamieszczonych w tym samym miejscu, lecz różniących się tematyką itd. Wymagałoby to jednak przeprowadzenia całej serii badań, co przekraczało możliwości autora książki. Biorąc pod uwagę, że problematyka efektu ankietarskiego w Polsce jest bardzo słabo rozpoznana, zdecydowano się na procedurę umożliwiającą formułowanie wniosków mniej pewnych, ale szerszych, dotyczących różnych aspektów wpływu pytań na jego występowanie.

SPOSÓB ANALIZY MATERIAŁÓW

W analizach statystycznych występowania efektu ankietarskiego zmienną wyjaśnianą były odpowiedzi respondentów na pytanie kwestionariusza PGSS, zmiennymi wyjaśniającymi zaś wzięte pod uwagę właściwości ankierów, a więc ich poglądy w sprawie poruszanej w tym pytaniu, cechy społeczne oraz sposób, w jaki byli postrzegani przez respondentów. Analizy te zmierzały do określenia związku między zróżnicowaniem tych odpowiedzi a poszczególnymi właściwościami ankierów. Tę część zróżnicowania odpowiedzi respondentów, którą można przypisać danej właściwości ankierów (przy kontroli innych cech), traktowano jako związany z nią efekt ankietarski.

Taki sposób analizy występowania efektu ankietarskiego, który często stosowany jest w badaniach dotyczących tej problematyki, nawiązuje, jak zwraca uwagę Phillips (1971), do koncepcji „trafności dyskryminacyjnej”, wprowadzonej przez Campbella i Fiskego (1959). Zgodnie z tą koncepcją,

miar jest nietrafny, jeśli jego wynik skorelowany jest z jakąś konceptualnie prostszą zmienną niż ta, do której zgodnie z założeniami ma się odnosić. Podobne stanowisko zajmują Cannell i Kahn (1968) twierdząc, że jeśli narzędzie mierzy coś więcej lub coś mniej niż ma mierzyć, to jest ono nietrafne. A zatem analizy, zmierzające do określenia, na ile zanotowane w kwestionariuszu odpowiedzi respondenta są skorelowane z pewnymi właściwościami ankieterów, stanowią podstawę oceny trafności pomiaru przy pomocy danego narzędzia.

Zastosowany tutaj sposób analizy efektu ankietarskiego nie jest jedynym możliwym. Inne metody zostały opracowane przez Kisha (1962), Fellegiego (1964), Bailey i in. (1978) oraz innych autorów. Jednak ich omówienie i porównanie wykraczałoby poza ramy niniejszej książki.

W analizach wykorzystano istniejący zbiór danych PGSS'94 (Cichomski i Sawiński 1994) oraz specjalnie przygotowane przez firmę LUTAY H.C. zbiory z badań zrealizowanych przez autora tej książki. W zbiorze zawierającym dane z wywiadów, które ankietrzy przeprowadzili ze sobą, ich odpowiedzi zostały zwielokrotnione w zależności od tego, ile wywiadów zrealizowali oni w terenie. W rezultacie dla każdej zmiennej uzyskano identyczne liczebności przypadków w odniesieniu do ankietrzy i respondentów.

ROZDZIAŁ IV

Wpływ opinii ankietera w sprawach poruszanych w wywiadzie na uzyskiwane odpowiedzi

W dotychczasowych rozważaniach omawiany obecnie rodzaj efektu ankieterskiego określany był jako wpływ opinii ankieterów w sprawach poruszanych w wywiadzie na odpowiedzi respondenta. Określenie to jest jednak nieprecyzyjne. Błąd taki może powstać zarówno na etapie zadawania pytania, jak i notowania odpowiedzi. W każdym jednak przypadku obciąża on ankietera, gdyż związany jest z konkretnymi błędami w jego pracy. Dlatego też warto obecnie trochę miejsca poświęcić okolicznościom, w jakich do niego dochodzi podczas wywiadu. Ich wskazanie może być pomocne w szkoleniu ankieterów.

JAK ANKIETER SUGERUJE SWOJE OPINIE?

Okoliczności wystąpienia błędu związanego z wpływem opinii ankietera na etapie zapisu odpowiedzi wydają się mało zróżnicowane. Jeśli odpowiedź jest niejasna, wieloznaczna, ankieter ma tendencję do interpretowania jej zgodnie z własnymi przekonaniem. Interpretacja ta może wystąpić zarówno podczas jej wysłuchiwanie, jak i notowania w kwestionariuszu. W pierwszym przypadku ankieter może słuchać odpowiedzi w sposób selektywny, wychwytyjąc z niej tylko niektóre elementy, w drugim zaś – jeśli jest to pytanie otwarte – w sposób tendencyjny streszczać ją, a jeśli ma ono charakter zamknięty – „dointerpretowywać” zgodnie z własnymi przekonaniem.

Znacznie bardziej zróżnicowane mogą być przyczyny tego rodzaju błędów podczas zadawania pytania. Wprawdzie w każdym przypadku sprowadzają się one do zasugerowania respondentowi własnych przekonania w sprawie poruszanej w pytaniu, ale może się to odbywać w różnych okolicznościach. Warto więc poświęcić im trochę miejsca.

Podstawą przedstawionych tutaj rozważań będzie klasyfikacja zachowań ankieterskich, której autorami są Marquis i Cannell (1969, cyt. za Cannell i in.

1981), sporządzona na podstawie analizy 181 wywiadów. Wywiady te, przeprowadzane w gospodarstwach domowych, nagrywane były na taśmę magnetofonową. Klasyfikacja ta nie obejmuje etapu aranżacji wywiadu, podczas której ankieter również może zasugerować respondentowi swoje poglądy. Z innych badań jednak wiadomo, że wielość informacji podawanych respondentowi na tym etapie powoduje, iż nawet najważniejsze z nich często umykają jego uwadze (Cannell i in. 1968; Sztabiński 1995b). Niewątpliwą zaletą klasyfikacji jest natomiast to, że opracowano ją na podstawie danych empirycznych, a więc zdaje ona sprawę z rzeczywistych zachowań ankieterskich.

Wyróżnione rodzaje zachowań i ich procentowy udział w całości zachowań ankieterskich zamieszczono poniżej.

Rodzaj zachowań	Odsetek
Zachowania związane z zadawaniem pytań	37
Sondaż (włącznie z powtarzaniem pytań)	22
Wyjaśnienia i dodatkowe informacje	9
Reakcje zwrotne (<i>feedback</i>)	26
Zachowania nie związane bezpośrednio z wywiadem (rozmowy, żarty)	4
Inne	2
Razem	100

Nie ulega wątpliwości, że sugestia ze strony ankietera może wystąpić w związku z każdym z tych zachowań. W większości podręczników, zwłaszcza starszych, największą rolę przypisuje się trzem pierwszym spośród nich (Hyman 1954; Oppenheim 1968; Kahn i Cannell 1957). Podczas odczytywania pytań ankieter może sugerować swoje poglądy np. tonem głosu, robieniem wyczekujących pauz w pewnych miejscach pytania, akcentując niektóre jego fragmenty itp. Sugerujące sondowanie może polegać np. na tendencyjnym podsumowaniu niejasnej odpowiedzi, a sugerujące wyjaśnianie – na takim przekazaniu respondentowi znaczenia niejasnego określenia, który zachęca lub zniechęca go do udzielenia określonej odpowiedzi, lub też na zawężeniu jego sensu. Wyniki badań prowadzonych w ostatnich latach wskazują, że są one istotnie przyczyną błędów ankieterskich. Szczególne ryzyko ich wystąpienia związane jest z sugerującym sondowaniem lub też jego brakiem, a także z zapisem odpowiedzi respondenta. Błędy takie występują zwłaszcza w związku z pytaniami trudnymi dla respondenta, dotyczącymi opinii oraz pytaniami otwartymi (Mangione i in. 1992; por także Brenner 1982).

Wydaje się, że ważną rolę mogą pełnić również reakcje zwrotne ankieterów. Reakcji takich respondenci zazwyczaj oczekują od ankieterów (Miller i Cannell 1977), co wyjaśnia ich znaczące miejsce wśród ogółu zachowań podczas wywiadu. Ponieważ w prowadzonych w Polsce szkoleniach ankieterów nie przywiązuje się do nich większego znaczenia, warto obecnie poświęcić im trochę uwagi.

Przytoczony w powyższym zestawieniu odsetek tych reakcji jest zapewne zaniżony. Reakcją zwrotną mogą być przecież nie tylko zachowania werbalne, ale również niewerbalne, jak okazanie mimiką zdziwienia odpowiedzią respondenta lub też okazywanie znużenia podczas jej słuchania, które w tej analizie zostały pominięte. Tymczasem z literatury psychologicznej wiadomo, że podczas rozmowy większość znaczeń istotnych w sensie społecznym przekazywana jest drogą pozawerbalną (Birdwhistell 1970). Co ważniejsze, zdaniem niektórych autorów, o ile język werbalny służy przede wszystkim do przekazywania informacji i wiedzy, to język pozawerbalny wyraża przede wszystkim znaczenia związane ze sferą wzajemnych relacji podczas rozmowy (Watzlawic i in. 1967). Stąd też ich rola w analizie przebiegu wywiadu ma istotne znaczenie.

Wzory werbalnych reakcji zwrotnych ankietera oraz sytuacje, w jakich powinny się one pojawić, są w zasadzie zestandaryzowane. W każdym niemal podręczniku ankietera pisze się, że są to zachowania w rodzaju „mhm”, „to jest interesujące”, „tak”, „rozumiem”, a także reakcja „echo”, polegająca na powtórzeniu ostatnich słów z wypowiedzi respondenta. Mają one „nagradzać” te jego zachowania, które są zgodne z rolą respondenta, a więc udzielanie odpowiedzi zgodnych z zapotrzebowaniem badawczym. Oczywiście „nagradzany” powinien być fakt udzielenia odpowiedzi określonego rodzaju, nie zaś jej treść, gdyż mogłoby to stanowić dla respondenta sugestię dotyczącą dalszych udzielanych odpowiedzi. Przykładowo w pytaniach kafeteryjnych będzie to wybór jednej z alternatyw, w pytaniach rozstrzygnięcia – odpowiedź „tak” lub „nie” itd.

Tymczasem dostępne dane wskazują, że „rzeczywistość terenowa” w niewielkim tylko stopniu przystaje w tym zakresie do zaleceń podręcznikowych. W cytowanej już pracy Marquisa i Cannella przedstawione jest zestawienie sytuacji, w jakich reakcje te pojawiały się w analizowanych na podstawie nagrań magnetofonowych wywiadach. Za reakcję zwrotną uznano jakąkolwiek oceniającą lub emocjonalną odpowiedź ankietera na zachowanie respondenta. Wykaz tych sytuacji i prawdopodobieństw wystąpienia reakcji zwrotnej ankietera przedstawione jest poniżej.

Zachowanie respondenta	Prawdopodobieństwo reakcji zwrotnej
Odpowiedź adekwatna	0,28
Odpowiedź nieadekwatna	0,24
Odpowiedź „nie wiem”	0,18
Odmowa odpowiedzi	0,55
Inna odpowiedź	0,34
Wypowiedź opisowa	0,34
Powtórzenie pytania	0,32
Dawanie sugestii	0,33
Inne zachowanie	0,21

Jak wynika z zestawienia, reakcja zwrotna ankietera częściej występuje wówczas, gdy nie powinna się pojawić, niż w sytuacjach, gdy jest to uprawnione. W przypadku odmowy udzielenia odpowiedzi prawdopodobieństwo jej wystąpienia jest blisko dwukrotnie wyższe niż analogiczna reakcja na zachowanie respondenta zgodne z oczekiwaniami (odpowiedź adekwatna). Wyjaśnienie takiej częstotliwości jest proste: w przypadku niechętnego stosunku respondenta do badań, czego jednym z ważniejszych przejawów są odmowy udzielenia odpowiedzi, ankieter bardziej musi dbać o atmosferę wywiadu, niż gdy respondent jest kooperatywny. Wymaga to specjalnych zabiegów ze strony ankietera, które często nie mają bezpośredniego związku z prowadzonymi badaniami, a nawet wykraczają poza zakres dopuszczalnych w podręcznikach zachowań, ale w efekcie zmierzają do pobudzenia odpowiedniej motywacji u rozmówcy. Oppenheim (1968) pisze wprost o „zgadzaniu się z respondentem w celu podtrzymania kontaktu” (s. 31).

Oczywiście odmowy odpowiedzi nie zdarzają się często. Jednakże również inne sytuacje, w których występuje reakcja zwrotna, wykraczają poza zasady podręcznikowe. Ankieterzy traktują ją, według autorów badań, jako potwierdzenie i akceptację każdej odpowiedzi, a także jej braku. Jednakże wydaje się, że trudno winić za to ankieterów. Przytoczony powyżej, założony zakres stosowności reakcji zwrotnej oparty jest na uproszczonej, behawioralnej koncepcji „kar” i „nagród” i nie bardzo przystaje do bogatej „rzeczywistości terenowej”.

Niezgodne z zasadami stosowanie przez ankieterów reakcji zwrotnej nie świadczy jeszcze o tym, że niesie ona ze sobą ryzyko sugerowania własnych poglądów. Jest ona jednak tylko jednym z przejawów problemu bardziej ogólnego. Otóż w wielu pracach metodologicznych (por. np. Kahn i Cannell 1957; Cannell i in. 1981; Cannell i Kahn 1968; Denzin 1970), a także w podręcznikach ankieterów podkreśla się

ważność nawiązywania z respondentem podczas wywiadu jak najlepszych, „przyjacielskich” kontaktów, co oznacza w praktyce prowadzenie wywiadu w stylu, który bywa nazywany „miękkim” (Krak 1976) lub socjo-emocjonalnym (Dijkstra i van der Zouwen 1988). Zwiększa to motywację respondenta do uczestnictwa w wywiadzie, sprzyja pozyskaniu jego zaufania i zmniejsza poczucie zagrożenia, a także prowadzi do uzyskiwania większej liczby informacji. Jest to szczególnie ważne w przypadku pytań za grażających samoocenie, nużących i dotyczących problematyki mało interesującej dla respondenta.

Dyrektywa ta pozostaje jednak w sprzeczności z wspomnianą wcześniej zasadą ścisłej standaryzacji zachowań ankierskich. Każdy respondent jest nieco inny i stosownie do jego zachowań musi reagować ankieter. Nie sposób nawiązać „przyjacielskich” kontaktów z respondentem czy też realizować wywiad w stylu „emocjonalnym” trzymając się ściśle sztywnych wzorów zachowań. Dijkstra i van der Zouwen (1988) stwierdzają: „Socjo-emocjonalny styl wywiadu prowadzi do znacznie większej swobody w zachowaniach ankietera, ponieważ reagowanie w ciepły, zrozumiały sposób i okazywanie osobistego zainteresowania jest skrajnie trudne lub niemożliwe do zestandaryzowania” (s. 203).

Świadomość związanych z tym problemów mają zresztą również Cannell i in. (1981) zwracając uwagę, że neutralny lub nie ukierunkowujący sposób zachowania ankietera często prowadzi do sytuacji, w której respondent jest niedoinformowany lub też ma niedostateczną motywację. Wyciągają z tego jednak wnioski raczej nieoczekiwane: próbują zestandaryzować również rodzaje reakcji zwrotnych ankietera.

Wskazana tutaj sprzeczność dyrektyw stawia ankietera w trudnej sytuacji. Z jednej strony powinien być wyłącznie skoncentrowany na zadaniu, tzn. realizacji wywiadu, i ograniczać się do ściśle przewidzianych rodzajów i wzorów zachowań (wymóg standaryzacji), z drugiej zaś – ma nawiązać z respondentem „przyjacielski” kontakt w celu uzyskania wyczerpujących i adekwatnych do zapotrzebowania badawczego informacji, które dodatkowo nie będą obciążone zniekształceniami wynikającymi z zagrażającego lub nużącego charakteru pytań. Niewątpliwie większość ankieterów chce jak najlepiej wywiązać się ze swojego zadania i przeprowadzać wywiady zgodnie z wymogami metodologicznymi. Jeśli jednak wymogi te są sprzeczne, muszą wówczas decydować raczej pragmatyczne. Ankieter zdaje sobie sprawę, że jego praca jest oceniana w rzeczywistości na podstawie kryteriów formalnych, a więc przede wszystkim kompletności i wartości informacyjnej uzyskiwanych odpowiedzi. Dzięki szkoleniom wie również, że

kontrola pracy ankieterów w niewielkim tylko stopniu pozwala na sprawdzenie stopnia standaryzacji jego zachowań podczas wywiadu oraz że analizy efektu ankieterskiego prowadzone są zasadniczo na poziomie zbiorowym, a nie indywidualnym. Jest więc oczywiste, że decyduje się raczej na destandaryzację zachowań i dobry kontakt z respondentem, tym bardziej, że wpłynie to również na jego pozytywną ocenę przez respondenta podczas kontroli ankieterów. Taki styl prowadzenia wywiadu powoduje, jak piszą Dijkstra i van der Zouwen (1988), ryzyko niewłaściwych zachowań ankieterskich, prowadząc do różnego rodzaju zniekształceń. Ich występowanie znalazło zresztą potwierdzenie w późniejszych analizach empirycznych przeprowadzonych przez tych samych autorów: stosowanie stylu socjo-emocjonalnego (określanego też jako „personalny”) powodowało częstsze występowanie sugerującego sondowania niż styl „formalny” (van der Zouwen i in. 1991). Nie ulega chyba wątpliwości, że wśród tych zniekształceń istotne znaczenie ma sugerowanie przez ankieterów własnych opinii.

Wydaje się więc, że ryzyko wystąpienia błędu ankieterskiego związanego z sugerowaniem własnych poglądów przez ankieterów nie zostało całkowicie wyeliminowane. Może być ono związane zwłaszcza z zadawaniem pytań sondujących, reakcjami zwrotnymi ankieterów, których celem jest pobudzenie lub podtrzymanie motywacji respondentów do wywiadu, ale także, jak wspomniano, z zapisem odpowiedzi. Należy jednak odnotować, że o ile Mangione i in. (1992) stwierdzili występowanie zniekształceń informacji w związku z pierwszym i ostatnim rodzajem zachowań, to Marquis i Cannell łączą je przede wszystkim z reakcjami zwrotnymi. Potwierdza to wysuniętą wcześniej tezę, że poziom umiejętności ankieterskich, a konkretnie elementy, na które kładzie się nacisk w szkoleniu, mogą wpływać na wystąpienie błędu polegającego na wpływie własnych przekonań ankieterów. Warto w związku z tym przytoczyć wyniki badań Brennera (1982), który analizując nagrania magnetofonowe wywiadów stwierdził występowanie sugerującego odczytywania pytań, które w świetle wyników innych badań wydawało się być nieobecne. W zależności od ankietera odsetek takich błędów w pracy dotyczył od 1,3 do 11,7% ogółu zadawanych pytań, a średnia dla wszystkich ankieterów wyniosła 4,5%.

Ponieważ dotychczasowe rozważania prowadzone były na podstawie wyników badań zagranicznych, głównie amerykańskich, nasuwa się oczywiste pytanie, na ile przedstawione tutaj wnioski odnoszą się do okoliczności występowania wpływu opinii ankietera w badaniach prowadzonych w Polsce. Jednoznaczna odpowiedź w tej sprawie nie jest możliwa. Podobnie jak w innych krajach, również w Polsce są

ośrodki badawcze lepsze i gorsze, takie, w których kwestionariusze i instrukcje dla ankieterów przygotowywane są starannie, i takie, w których pytania w kwestionariuszu są sformułowane tak zawile lub niejasno, że nie sposób ich odczytać respondentowi w wydrukowanej formie, a instrukcji nie przygotowuje się w ogóle. Są wreszcie ośrodki, w których obowiązuje znajomość podręcznika ankietera, a ankieterzy mają obowiązek uczestniczyć w systematycznie prowadzonych treningach, ale są również takie, w których przystępują oni do pracy bez jakiegokolwiek przeszkolenia. W niektórych ośrodkach ryzyko efektu ankieterskiego występuje więc praktycznie w związku z każdym zachowaniem ankietera, włączając w to otwarte wygłaszanie respondentowi własnych poglądów, ale w innych, choć, jak się wydaje, nielicznych, prawdopodobieństwo jego wystąpienia jest zbliżone do dobrych ośrodków amerykańskich.

Także w polskich materiałach szkoleniowych oraz podczas treningu ankieterów akcentuje się, przynajmniej jeśli chodzi o elementy wywiadu warunkujące wpływ opinii, analogiczne sprawy, a więc neutralność podczas odczytywania pytań i nie sugerujący sondaż (por. np. Daniłowicz i in. 1992; Sztabiński i Sztabiński 1991). W celu oceny błędów ankieterskich powstających na etapie zapisu odpowiedzi, autor niniejszej książki opracował w latach siedemdziesiątych specjalny test magnetofonowy, sprawdzający umiejętności ankieterskie w tym zakresie przy przyjęciu różnych dyrektyw (zapis dosłowny, streszczający, kategoryzujący itp.).

Niestety, w polskich materiałach i szkoleniach powiela się również omówioną powyżej sprzeczność między zaleceniami dotyczącymi reakcji zwrotnej a atmosferą wywiadu (zob. rozdział cytowanego *Podręcznika socjologicznych badań ankietowych* zatytułowany „Prowadzenie wywiadu”, który został opracowany przez autora niniejszej książki). Jednakże uzasadnia to również tezę, że przedstawione wcześniej wnioski można, ogólnie biorąc, przenieść na badania prowadzone przez najlepsze polskie ośrodki.

WPLYW OPINII ANKIETERA NA UZYSKIWANE I ZANOTOWANE ODPOWIEDZI

W celu wstępnego rozpoznania wielkości efektu ankieterskiego związanego z wpływem opinii ankietera w Polsce zestawilem w formie tabel poglądy ankieterów wyrażone w wywiadzie ze sobą z odpowiedziami udzielonymi przez respondentów w wywiadzie PGSS oraz obliczyłem wartości testu chi-kwadrat. Zależności te ustaliłem dla wszystkich pytań PGSS wybranych dla potrzeb

mojego badania. Taki właśnie rozpoznawczy sposób analizy wyników stosowany był w wielu omawianych wcześniej badaniach, a więc jego zastosowanie również tutaj umożliwia porównanie uzyskanych rezultatów.

Tabele oraz wyniki testu zawarte są w Aneksie II. Ze względu na dużą liczbę pytań uwzględnionych w analizie ograniczyłem się do przedstawienia tylko tych tabel, dla których wynik testu wskazywał na wystąpienie zależności przynajmniej na poziomie istotności 0,01. Ponieważ rozkłady odpowiedzi na większość pytań nie były równomierne, a ponadto kierunek ich skośności dla ankieterów i respondentów był często przeciwny, zasła konieczność ich pogrupowania w szersze kategorie. Związane to było z wymogami dotyczącymi odpowiedniej liczebności w poszczególnych polach tabel w teście chi-kwadrat.

Wartości testu wskazują na występowanie zależności między opinią ankietera a zanotowaną przez niego w kwestionariuszu odpowiedzią respondenta w tej samej sprawie. Na 55 uwzględnionych w analizie pytań związek taki był obecny w 15. Nie jest on zatem zjawiskiem marginesowym, którego występowanie można zignorować.

Siła tych zależności nie jest jednak duża ani nawet średnia. Różnice między odpowiedziami respondentów w zależności od opinii ankieterów w większości przypadków wynoszą od 7 do kilkunastu punktów procentowych. Tylko w dwóch przypadkach – chodzi o pytanie dotyczące bicia dzieci (pyt. 70) oraz o ocenę różnic w dochodach (pyt. 94) – są one wyraźnie wyższe. W rezultacie wartości testu chi-kwadrat są w około połowie istotne tylko na poziomie nie wyższym niż 0,01.

Warto zwrócić uwagę, że w pytaniach ze skalami, dla których tabele liczą więcej niż 4 pola, największe różnice w odpowiedziach respondentów występują w pierwszej kolumnie. Zdaje się to wskazywać, pomimo zastosowanego pogrupowania, że najsilniejszy wpływ na odpowiedzi występuje wówczas, gdy poglądy ankieterów są skrajne.

Rezultaty dotychczasowych analiz, choć dotyczą pytań o innej tematyce, są zasadniczo zbieżne z wynikami uzyskanymi przez Lutyńską (1975/1976). Oznacza to, że po upływie ponad 20 lat, podczas których udoskonalono system szkolenia ankieterów, nastąpiła wspomniana ich profesjonalizacja oraz postęp w zakresie przygotowania narzędzi badawczych, opinie ankieterów nadal mogą różnicować uzyskiwane odpowiedzi. Biorąc pod uwagę, że możliwy błąd z tym związany obciąża przede wszystkim ankieterów, wprowadzone zmiany w praktyce nie przyczyniły się do podniesienia jakości ich pracy i wartości uzyskiwanych danych.

W celu bardziej precyzyjnego określenia wielkości możliwego wpływu opinii ankieterów posłużyłem się analizą regresji, która pozwoliła określić, jaki procent zróżnicowania odpowiedzi respondentów na dane pytanie „wyjaśniają” poglądy ankieterów w tej samej sprawie. Ponieważ starałem się określić

Tabela 1. Związek między opiniami ankieterów w sprawie poruszanej w pytaniu a zanotowanymi w kwestionariuszu odpowiedziami respondentów. Odsetek wyjaśnionego zróżnicowania odpowiedzi respondentów oraz wartości standaryzowanego współczynnika regresji *beta*.

Nr pytania z kwestionariusza PGSS i nazwa zmiennej	Odsetek wyjaśnionego zróżnicowania	Wartości współczynnika regresji <i>beta</i>
3. Sytuacja na świecie zagraża Polsce	0,2	0,05
5. Kobiety nie nadają się do polityki	0,6*	0,08
6. Rządzenie krajem pozostawić mężczyznom	0,1	0,03
7a. Pracująca matka może również zapewnić ciepło	0,0	0,03
7b. Żona niech zapewnia mężowi karierę	0,1	0,03
7c. Praca matki szkodzi dziecku	0,1	0,03
7d. Lepiej gdy mężczyzna zarabia a kobieta w domu	0,3	0,06
39f. Jak ważna religia i Kościół	0,3	0,05
39g. Jak ważna polityka i życie publiczne	0,1	0,03
40. Za/przeciw karze śmierci za morderstwo	0,1	0,03
41. Boi się chodzić samotnie nocą w okolicy	0,1	0,03
42c. Zaufanie do Kościoła katolickiego	0,1	0,03
42f. Zaufanie do zw. zaw. „Solidarność”	0,5*	0,08
43. Czy rząd powinien zmniejszać różnice dochodów	0,3	0,06
47. Zadowolenie z własnej sytuacji finansowej	0,0	0,00
48. Zmiana sytuacji finansowej w ostatnich latach	0,0	-0,02
49. Dochody na tle innych rodzin w Polsce	0,0	0,02
50Aa. Różnice dochodów są w Polsce zbyt duże	0,0	0,02
50Ab. Rząd powinien zmniejszać różnice dochodów	0,1	0,03
50Ac. Rząd powinien zapewnić każdemu pracę	0,5*	0,07
51i. Zadowolenie z własnego wykształcenia	0,0	0,01
55Zk. Pochodzenie ze wsi/miasta czynnikiem sukcesu	0,1	0,03
55Zl. Pleć czynnikiem sukcesu	0,1	0,03
58. Poczucie szczęścia z obecnego życia	0,0	0,01
61. Samoocena stanu zdrowia	0,0	0,03
62. Idealna liczba dzieci w rodzinie	1,6**	0,14
63. Edukacja seksualna w szkole podstawowej	0,3	0,06
65a. Aborcja: dziecko urodzi się z poważnymi wadami	0,0	0,00
65b. Aborcja: mężatka nie chce więcej dzieci	0,8**	0,10
65c. Aborcja: ciąża zagraża zdrowiu kobiety	0,1	0,03
65d. Aborcja: bardzo niskie dochody w rodzinie	0,3	0,05
65e. Aborcja: ciąża wynikiem gwałtu	0,1	0,04
65f. Aborcja: panna nie chce małżeństwa	0,6*	0,08
65g. Aborcja: kobieta tak chce	1,0**	0,11
66. Pozwolić na eutanazję, jeśli żąda pacjent	0,1	0,04
67. Stosunki seksualne przed ślubem	0,4*	0,07

cd. tabeli 1

68. Seks z innym partnerem niż współmałżonek	0,8**	0,09
70. Porządne lanie dziecka czasem konieczne	2,4**	0,16
71Z. Samoocena pozycji społecznej (skala 1–10)	0,0	0,00
72. Zadowolenie z demokracji w Polsce	0,6*	0,08
73. Jak obecnie działa system polityczny w Polsce	1,0**	0,11
74. Stopień zainteresowania polityką	0,0	-0,01
76. Skala poglądów lewicowych – prawicowych	0,0	0,01
77. Za czy przeciw socjalizmowi	0,0	0,01
78. Czy głosował I tura wyborów prezyd. 1990	0,0	-0,01
79A. Na kogo głosował w II turze 1990	0,1	-0,03
80. Czy głosował w wyborach parlament. 1991	0,0	0,01
84. Wiara w życie po śmierci	2,1**	0,16
85. Czy Kościół w Polsce ma za dużo władzy?	0,7*	0,09
91A. Posiadanie samochodu	0,1	0,04
94. Różnice w dochodach w Polsce za duże/za małe	2,1**	0,15
95a. Brak pieniędzy na żywność, ubranie	0,2	0,05
95d. Brak pieniędzy na świadczenia mieszkaniowe	0,1	0,03
96. Pija napoje alkoholowe	0,2	0,04
96A. Wypija więcej niż powinien	0,1	0,04*

* $p < 0,01$; ** $p < 0,001$

możliwie „czysty” wpływ opinii ankieterów na uzyskane odpowiedzi, tzn. wolny od oddziaływania innych czynników, jako zmienne kontrolne uwzględniłem podstawowe cechy społeczno-demograficzne ankieterów i respondentów, które mogą modyfikować badaną zależność. Kontrolowanymi cechami ankietera były płeć, wiek i wykształcenie, respondenta zaś – płeć, wiek, wykształcenie i wielkość miejscowości zamieszkiwania. W analizach tych pominięto odpowiedzi typu „trudno powiedzieć”.

Uzyskane wyniki obliczeń zawarte są w tabeli 1. Zamieszczono w niej również wartości standaryzowanego współczynnika regresji *beta*, który wskazuje dodatkowo kierunek zależności między analizowanymi zmiennymi. Ze względu na czytelność, w tabeli pominięto wartości uzyskane dla zmiennych kontrolnych.

Zawarte w tabeli dane zasadniczo potwierdzają wnioski sformułowane na podstawie testu chi-kwadrat. W przypadku 15 pytań zależność między poglądami ankieterów a odpowiedziami respondentów jest istotna przynajmniej na poziomie 0,01. Jest więc prawdopodobne, że opinie ankieterów wywierają samoistny, niezależny od innych czynników wpływ na zanotowane w kwestionariuszu odpowiedzi. A zatem w Polsce wpływ tych opinii może stanowić liczące się źródło błędów ankietera.

Wpływ ten ma kierunek dodatni, tzn. zniekształcenie w odpowiedziach respondentów polega na ich zbieżności z opiniami ankieterów. Siła związku jest jednak w większości przypadków niewielka. Opinie ankietera w 9 pytaniach

wyjaśniają mniej niż 1% różnicowania odpowiedzi respondenta, w 3 pytaniach – od 1 do 2%, ale również w trzech ich „udział” w odpowiedzi jest znaczący – odsetek ten wynosi powyżej 2%. Są to pytania dotyczące bicia dzieci (pyt. 70), wiary w życie po śmierci (pyt. 84) i oceny różnic w dochodach (pyt. 94). Wskazuje to, że w pewnych warunkach opinie ankierów mogą w znaczący sposób wpływać na używane rezultaty badania.

Choć, jak wspomniano, wyniki analizy regresji zasadniczo potwierdzają wnioski sformułowane na podstawie testu chi-kwadrat, to jednak pytania, w których stwierdzono występowanie wpływu opinii ankierów, nie w pełni się pokrywają. Test ten wykazał występowanie zależności w pytaniach 43, 63 i 66, która znikła przy kontroli cech ankierów i respondentów. Istotne statystycznie okazały się natomiast dodatkowo zależności w pytaniach 42f, 50Ac oraz 67.

RODZAJE PYTAŃ A WPLYW OPINII ANKIETERA

Zgodnie z rozpowszechnioną opinią socjologów, bardziej podatne na wystąpienie zniekształceń związanych z wpływem opinii ankiera są pytania otwarte niż zamknięte. Podobne stanowisko reprezentują również Sudman i Bradburn (1974), uzasadniając to mniejszym stopniem strukturyzacji pytań otwartych, co stwarza szczególne ryzyko sugestii w związku z sondowaniem odpowiedzi, ich zapisem oraz innymi zachowaniami.

Niewątpliwie w przypadku pytań otwartych istnieje większa szansa sugestii w związku z niektórymi zachowaniami ankiera. Ponieważ zazwyczaj wymagają one sondowania odpowiedzi, wzrasta prawdopodobieństwo stosowania sugerujących pytań sondujących oraz sugerujących reakcji zwrotnych na te pytania. Ta ostatnia możliwość jest tym większa, że pytania otwarte są, ogólnie biorąc, trudniejsze dla respondentów, w związku z czym ich tendencja do upewniania się, czy odpowiadają „dobrze”, powinna być silniejsza (Miller i Cannell 1977).

Również w pytaniach otwartych większe jest prawdopodobieństwo tendencyjnego zapisu odpowiedzi. Ponieważ zapis rejestrujący wymagany jest stosunkowo rzadko, to właśnie ankier podejmuje decyzję o sposobie jej streszczenia. Może więc uwypuklić w odpowiedzi te wątki, które są zgodne z jego osobistymi przekonaniem. Problem ten, będący od dawna przedmiotem zainteresowania metodologii historii w związku z krytyką źródeł (Topolski 1984), został również ostatnio podjęty przez socjologów, w związku z rozważaniami nad ankietą pocztową (Sztabiński 1997).

Z kolei w pytaniach zamkniętych większe jest prawdopodobieństwo od czytania treści pytania, zwłaszcza alternatyw, w sposób sugerujący. Również w przypadku, gdy pytania kafeteryjne znajdują się na początku kwestionariu-

sza, ryzyko sugerującej reakcji zwrotnej jest znaczne. Jest to związane ze „sztucznością” dla respondenta rozmowy, w której ma on wybrać jedną z przedstawionych możliwości, nie zaś po prostu wygłosić swoją opinię. Będzie on więc od ankietera oczekiwał reakcji, czy dobrze wywiązuje się ze swojego zadania.

Nie dysponując materiałami empirycznymi, trudno jest potwierdzić lub zanegować przytoczone, obiegowe przekonanie socjologów. Biorąc jednak pod uwagę, że największe ryzyko wystąpienia sugestii związane jest z sugerującym sondowaniem, reakcjami zwrotnymi ankieterów oraz zapisem odpowiedzi, wydaje się ono słuszne. W związku z każdym pytaniem otwartym takie zachowania, jak sondowanie czy też reakcje zwrotne, mogą być przecież powtarzane kilkakrotnie.

Jeżeli chodzi o pytania zamknięte, to najbardziej narażone na zniekształcenia związane z sugestią wydają się te, które zawierają długą kafeterię. Ryzyko sugestii może polegać nie tylko, jak wspomniano, na mimowolnym zaakcentowaniu któregoś z punktów lub zrobieniu w związku z nim znaczącej przerwy, ale także odczytywaniu części z nich w sposób nużący. Błąd może powstać również na etapie notowania, gdy respondent zamiast wskazać jeden z punktów, udziela odpowiedzi opisowej. Na zasadzie przeciwieństwa, najmniejsze jego prawdopodobieństwo powinno więc wystąpić w pytaniach dychotomicznych oraz ze skalą graficzną, której się nie odczytuje, szansa udzielenia odpowiedzi opisowej zaś jest znacznie mniejsza.

Jak już wspomniano w poprzednim rozdziale, kwestionariusz PGSS nie zawierał pytań otwartych. Uwzględnione w analizie pytania zamknięte podzielono na dychotomiczne, z krótką i długą skalą słowną oraz ze skalą graficzną, którą respondent otrzymywał na karcie. Wzięto pod uwagę również jedyne zamieszczone w kwestionariuszu pytanie prekategoryzowane, które ze względu na ryzyko sugestii na etapie jego zadawania zbliżone jest do pytań otwartych. Częstość wystąpienia istotnych statystycznie związków między opiniami ankieterów a uzyskanymi przez nich odpowiedziami dla wyróżnionych rodzajów pytań przedstawiona jest w poniższej tabeli.

Tabela 2. Częstość występowania wpływu opinii ankietera na uzyskane odpowiedzi według rodzajów pytań

Rodzaj pytań i ich liczba uwzględniona w analizie	Liczba związków silniejszych ($p < 0,001$)	Liczba związków słabszych ($p < 0,01$)	Razem
Dychotomiczne (22 pyt.)	3	2	5
Z krótką skalą (15 pyt.)	3	2	5
Z długą skalą (12 pyt.)	1	3	4
Ze skalą graficzną (5 pyt.)	–	–	–
Prekategoryzowane (1 pyt.)	1	–	1

Liczności pytań, w związku z którymi stwierdzono związki pozwalające zakładać wystąpienie wpływu opinii ankietera, są zbyt małe, aby na ich podstawie formułować uprawnione wnioski. Wydaje się jednak, że zawarte w tabeli dane tylko w części potwierdzają przedstawione powyżej oczekiwania. W pytaniach ze skalą graficzną wpływ opinii nie występuje, natomiast ze zbliżoną częstotliwością pojawia się w pytaniach dychotomicznych oraz z krótką i długą skalą słowną. Być może więc we wszystkich pytaniach, w których odczytywane są możliwe odpowiedzi, istnieje podobne ryzyko sugerowania własnych opinii. Warto zwrócić uwagę, że niezależnie od wręczanych respondentowi kart, na których wydrukowane są możliwe odpowiedzi, ankieter ma obowiązek ich odczytywania, a większość pytań dychotomicznych jest sformułowana w taki sposób, że możliwe odpowiedzi są również odczytywane. Oczywiście nie przesądza to, że sugestia powstaje na etapie odczytywania możliwych odpowiedzi. Może ona powstać, jak wspomniano, również na etapie ich zapisu, jako rezultat interpretacji opisowej wypowiedzi respondenta.

TEMATYKA PYTAŃ A WPŁYW OPINII ANKIETERA

Przewidywanie na podstawie literatury jaka tematyka pytań jest bardziej lub mniej podatna na wpływ opinii ankietera nie jest łatwe, gdyż jego występowanie jest w nowszych pracach konstatowane przez autorów z pewnym zaskoczeniem, jako coś wyjątkowego i niezgodnego z oczekiwaniami. W związku z tym brak jest stosownych interpretacji. Wydaje się jednak, że wpływ ten może być silniejszy w pytaniach skłaniających do udzielania społecznie akceptowanych odpowiedzi. Jak już wspomniałem, skłonność ta może oznaczać, m.in. udzielanie takich odpowiedzi, jakich, zgodnie z wyobrażeniami respondenta, oczekuje ankieter. Przy tego rodzaju pytaniach respondenci mogą być bardziej wrażliwi na sugestie ankierskie i bardziej skłonni do ich przyjmowania. Ponieważ jednak nie bardzo wiadomo, jakie pytania w Polsce skłaniają do udzielania społecznie akceptowanych odpowiedzi, punktem wyjścia analiz będzie przedstawiony w rozdziale III podział tematyczny pytań. Częstotliwość występowania istotnych statystycznie zależności między opiniami ankieterów a odpowiedziami respondentów według tematyki pytań zawarta jest w poniższej tabeli.

Ponieważ, jak wspomniano, liczebność pytań, w których wystąpiły wspomniane zależności, jest niewielka, poniższe wnioski mają charakter hipotetyczny. Zawarte w tabeli 3 dane zdają się jednak wskazywać, że omawiany rodzaj efektu ankierskiego nie występuje w pytaniach faktualnych. Są to jednak wyłącznie pytania, które w Stanach Zjednoczonych uważane są za „zagrajające”; dotyczą one udziału w wyborach parlamentarnych i prezydenckich, głosowania w tych ostatnich na Wałęsę lub Tymińskiego, posiadania samo-

Tabela 3. Częstotliwość występowania wpływu opinii ankietera na uzyskane odpowiedzi według tematyki pytań

Grupa tematyczna i liczba pytań uwzględnionych w analizie	Liczba związków silniejszych (p < 0,001)	Liczba związków słabszych (p < 0,01)	Razem
OPINIE dotyczące:			
polityki wewnętrznej (8 pyt.)	2	3	5
innych zagadnień politycznych (4 pyt.)	–	1	1
zagadnień zabarwionych etyczno-moralnie (13 pyt.)	4	2	6
spraw osobistych respondenta (12 pyt.)	–	–	–
kategorii społecznych (6 pyt.)	–	1	1
innych spraw (4 pyt.)	2	–	2
FAKTY dotyczące:			
udziału w życiu politycznym (3 pyt.)	–	–	–
sytuacji respondenta lub jego gospodarstwa domowego (5 pyt.)	–	–	–

chodu, braku pieniędzy na podstawowe wydatki oraz picia alkoholu. Choć tam skłaniają one do udzielania społecznie akceptowanych odpowiedzi, polegających na przedstawieniu siebie w korzystnym świetle, to w Polsce tendencja taka nie występuje. Można jednak przypuszczać, że waloryzacja tych faktów nie jest u nas na tyle jednoznaczna, aby można było z góry wykluczyć wpływ ocen ankietera. Przeciwnie – choć obecnie wszystkie partie polityczne, niezależnie od orientacji, oraz Kościół katolicki wzywają do udziału w wyborach, to w latach osiemdziesiątych udział w wyborach był oceniany negatywnie. Jeżeli chodzi o inne pytania, to kandydatura Tymińskiego budziła wiele kontrowersji, tendencja do przedstawiania siebie jako osoby niezamożnej, choć sprzeczna z obecną ideologią „zaradności”, była w okresie socjalistycznym powszechna, picie alkoholu zaś nie jest oceniane w sposób jednoznacznie negatywny. Wydaje się więc, że gdy chodzi o relacje o faktach, albo ankieterzy nie sugerują własnych ich ocen, albo też respondenci nie biorą tych ocen pod uwagę.

Oczywiście nie oznacza to, że uzyskiwane na ten temat odpowiedzi są wolne od zniekształceń związanych np. ze skłonnością do przedstawiania siebie w korzystnym świetle ze względu na ogólne normy w naszym społeczeństwie. Wydają się one natomiast odporne na wpływ ocen ankierskich. Wniosek ten jest zgodny z referowanymi wcześniej wynikami uzyskanymi przez Lutyńską (1975/1976), która również nie stwierdziła wpływu ankietera w pytaniach fakualnych, dotyczących jednak innej problematyki.

Drugą sferą zagadnień, które zdają się być odporne na wpływ poglądów ankietera, są opinie dotyczące spraw osobistych respondenta. Choć większość

z nich również może skłaniać do udzielania społecznie akceptowanych odpowiedzi, to jednak akceptacja ta odnosi się raczej do norm ogólnospołecznych niż osobistych przekonań ankietera. Trudno oczekiwać, aby ocena własnej sytuacji finansowej ankietera czy też jego stanu zdrowia wpływała na odpowiedź w tej sprawie udzieloną przez respondenta. Jeżeli chodzi o inne opinie w sprawach osobistych, jak ważność religii i Kościoła, zadowolenie z wykształcenia, ocena pozycji w społeczeństwie czy poglądy polityczne, to dotyczą one spraw zasadniczych, co do których respondenci zapewne mają silnie ugruntowane przekonania i nie widzą potrzeby orientowania się na ewentualnie sugerowane poglądy rozmówców.

Wpływ poglądów ankieterów zdaje się natomiast występować w związku z opiniami na tematy polityczne, zwłaszcza dotyczące polityki wewnętrznej, oraz zagadnieniami o zabarwieniu etyczno-moralnym. W przypadku pierwszej grupy zagadnień występowanie wpływu opinii ankietera można by również obecnie łączyć z poczuciem zagrożenia politycznego respondentów, obserwowanym w okresie socjalistycznym i tendencją do udzielania odpowiedzi „właściwych”. Jednakże najnowsze dane wskazują, że poczucie zagrożenia politycznego związanego z uczestnictwem w badaniach jest obecnie znikome. Odczuwa je mniej niż 1% respondentów (Sztabiński 1995b). Wydaje się więc, że należy szukać innego wyjaśnienia zależności między poglądami ankietera i respondenta w związku z tematyką pytań.

Warto zwrócić uwagę, że tematy, których dotyczą pytania podatne na wpływ ankietera, mają pewną wspólną cechę: są to sprawy kontrowersyjne. Należą do nich zarówno opinie o polityce wewnętrznej, np. sprawa zapewnienia każdemu pracy (pyt. 50Ac), wielkości różnic w dochodach (pyt. 94), ocena demokracji i systemu politycznego w Polsce czy zakresu władzy Kościoła (pyt. 72, 73 i 85), jak też opinie dotyczące zagadnień o zabarwieniu etyczno-moralnym. Chodzi nie tylko o problem aborcji, ale również stosunek do seksu przed- i pozamałżeńskiego oraz opinie w sprawie liczby dzieci w rodzinie. Również dwa pytania dotyczące opinii w „innych sprawach”, w związku z którymi wystąpiły istotne zależności, poruszają zagadnienia kontrowersyjne: chodzi o stosunek do bicia dzieci i wiarę w życie po śmierci. Wydaje się, że to właśnie odpowiedzi na takie pytania najbardziej narażone są na zniekształcenia związane z wpływem osobistych przekonań ankietera.

Na rzecz tezy o podatności na sugestię odpowiedzi na pytania dotyczące spraw kontrowersyjnych przemawia również dokładniejsza analiza bloku pytań dotyczącego aborcji. Istotne statystycznie zależności między poglądami ankietera i respondenta wystąpiły w związku z problemami najbardziej „wątpliwymi”: mężatki, która nie chce mieć więcej dzieci (65b), panny, która nie chce wyjść za ojca swojego dziecka (65f), i kobiety, która decyduje się na aborcję niezależnie od powodów (65g). W przypadkach mniej „wątp-

liwych”, np. ryzyka urodzenia dziecka z wadami (65a), zagrożenia zdrowia kobiety (65c) czy też ciąży będącej skutkiem gwałtu (65e) zależności takie nie występują.

Wpływ opinii ankietera nie wystąpił jednak w związku ze wszystkimi pytaniami, które dotyczą zagadnień kontrowersyjnych. Nie zaobserwowano go w szczególności w przypadku zagadnień w tak oczywisty sposób kontrowersyjnych, jak stosunek do kary śmierci (pyt. 40), eutanazji (pyt. 66), wprowadzenia lekcji wychowania seksualnego w szkołach podstawowych (pyt. 63) czy obarczenie rządu zadaniem zmniejszania różnic w dochodach (pyt. 50Ab). Próbuąc wyjaśnić ten fakt należy zwrócić uwagę, że niemal wszystkie zagadnienia, w związku z którymi wystąpiło oddziaływanie opinii ankietera, należały w roku 1994 do najbardziej aktualnych i stanowiły przedmiot zainteresowania różnych instytucji opiniotwórczych. Chodzi tutaj o prasę o zróżnicowanym zabarwieniu politycznym, ale także telewizję, Kościół, związki zawodowe itp. Społeczeństwo było więc poddane oddziaływaniu różnych, często sprzecznych źródeł informacji i komentarzy. W rezultacie w wielu sprawach, właśnie tych, które różne źródła naświetlały w odmienny sposób, ludzie nie mieli wyrobionej jednoznacznej opinii. Wydaje się, że to właśnie mogło powodować podatność na sugestie ze strony ankietera. Z drugiej strony aktualność problematyki powodowała zapewne, że ankieterzy, jako osoby bardziej wykształcone, mieli wyrobione poglądy, lecz były one skrajne i silnie waloryzowane. Istniało więc większe prawdopodobieństwo ich mimowolnego zasugerowania respondentom oraz tendencyjności zapisu uzyskanej odpowiedzi. Nie dotyczy to zagadnień również kontrowersyjnych, ale nie budzących emocji.

Zarysowująca się silniejsza podatność respondentów na sugestie w przypadku aktualnych, kontrowersyjnych zagadnień, stanowi potwierdzenie obserwowanego od początku lat dziewięćdziesiątych swoistego rozchwiania opinii w społeczeństwie (Sztabiński i Sztabiński 1994). W okresie realnego socjalizmu zasadniczo istniało jedno źródło informacji i komentarzy, jakim były państwowe media, i w zależności od przekonań politycznych ludzie przyjmowali je lub w całości odrzucali. Obecnie, w warunkach wielości takich źródeł, a jednocześnie ogólnego spadku autorytetu związanych z nimi instytucji, posiadanie własnej wykrystalizowanej opinii wymaga znacznej samodzielności myślenia i krytycyzmu, do którego społeczeństwo nie jest przyzwyczajone. Występowanie wpływu opinii ankietera w związku z wieloma pytaniami dotyczącymi zróżnicowanych zagadnień może więc być związane ze specyfiką okresu przejściowego, w jakim znajduje się obecnie Polska.

Na zakończenie tej części warto wrócić do porównań uzyskanych tutaj rezultatów z wynikami innych badań. Otóż wspomniane w rozdziale II badania, w których wystąpił wpływ opinii ankietera, również zdają się dotyczyć zagadnień, które w okresie ich realizacji mogły budzić kontrowersje. Warto przypomnieć, że w Stanach Zjednoczonych chodziło o sprawę budowy domów

z elementów prefabrykowanych (lata pięćdziesiąte), udziału w II wojnie światowej (rok 1940) i postaw politycznych, a w Holandii – roli kobiet w rodzinie i społeczeństwie, która to tematyka ze względu na aktywny ruch feministyczny mogła uchodzić w latach siedemdziesiątych za budzącą większe kontrowersje niż w Polsce. Nie wystąpiły one natomiast w badaniach dotyczących preferencji wyborczych. Ponieważ jednak autor nie podaje informacji, jak długi okres dzielił je od wyborów, trudno stwierdzić, czy problematykę tę można uznać za aktualną w momencie realizacji badania.

Wniosek ten zdaje się dotyczyć również wpływu opinii ankietera na etapie notowania odpowiedzi. Jeśli w cytowanych przez Hymana (1954) badaniach laboratoryjnych ankieterzy-studenci notowali odpowiedzi dotyczące neutralnego dla nich problemu stosunków między pracownikami a kierownictwem zakładu, to nie należy się dziwić, że wpływ opinii ankietera nie wystąpił.

Nie ulega natomiast wątpliwości, że przytaczane polskie badania dotyczyły spraw aktualnych. Jakość opieki lekarskiej i zasadność korzystania w pewnych przypadkach z pomocy lekarskiej również w okresie socjalizmu należały do zagadnień często poruszanych w mediach, także w sposób krytyczny. Należały więc one do sfer, w których panował oficjalny pluralizm opinii, co stwarzało warunki do oddziaływania wpływu opinii ankietera podobne, jak występujące obecnie. Z kolei stosunek do kary śmierci był sprawą szczególnie aktualną właśnie w okresie realizacji badań w związku z budzącym kontrowersje jej orzekaniem za przestępstwa gospodarcze oraz protestem środowisk intelektualnych przeciw jej stosowaniu.

Wydaje się więc, że aktualność i kontrowersyjny charakter zagadnień poruszanych w pytaniach, nie zaś skłonność do udzielania społecznie akceptowanych odpowiedzi ze względu na ankietera, może sprzyjać występowaniu wpływu jego opinii. Powodują one, jeżeli chodzi o ankietera, że jego zaangażowanie emocjonalne w problematykę sprzyja występowaniu zachowań sugerujących własną opinię. Z kolei respondent, który nie ma jednoznacznej opinii w tych sprawach, będzie, przynajmniej w Polsce, traktował go jako pewnego rodzaju autorytet, osobę „zorientowaną”, z której poglądami należy się zgodzić.

MIEJSCE PYTANIA W KWESTIONARIUSZU A WPŁYW OPINII ANKIETERA

Jak już wspomniano w rozdziale II, z równym przekonaniem można argumentować na rzecz tezy, że wpływ opinii ankieterów ma większe znaczenie na początku wywiadu, kiedy respondent uczy się swojej roli, jak i w jego końcowej części, kiedy jego uczestnicy nawiązali już dobry kontakt, a atmosfera rozmowy ulega pewnemu rozluźnieniu. Występowanie omawianego rodzaju efektu ankieterskiego w tych fazach wywiadu związane jest jednak

z różnymi zachowaniami ankietera i różnymi motywacjami respondenta. W początkowej fazie, kiedy atmosfera wywiadu ma charakter raczej oficjalny, ankieterzy są bardziej rygorystyczni jeżeli chodzi o przestrzeganie podręcznikowych zasad pracy, respondenci szukają zaś potwierdzenia prawidłowości swoich zachowań. Stąd też źródłem sugestii może stać się przede wszystkim sposób odczytywania pytań i reakcje zwrotne, a jej podporządkowanie się związane jest z dążeniem do realizacji roli respondenta.

W końcowej fazie, kiedy ankieter i respondent mają już pewne wyobrażenia o poglądach rozmówcy, większe znaczenie mogą mieć sugerujące wyjaśnienia, uwzględniające tę „wiedzę” i zachowania nie związane bezpośrednio z wywiadem, a więc dygresje i rozmowy na inne tematy, ale także reakcje zwrotne wykraczające poza przewidziane w podręcznikach. Podporządkowanie się sugestii będzie natomiast rezultatem dążenia respondenta do podtrzymania dobrego kontaktu z ankieterem. „Wiedza” o poglądach respondenta sprzyja zresztą także występowaniu na tym etapie błędów związanych z tendencyjnym zapisem odpowiedzi. Ankieter, który „wie”, że poglądy respondenta są zbliżone do jego własnych, może więc zaniechać zadawania pytań sondujących i zinterpretować niejasną odpowiedź zgodnie z własnymi przekonaniem.

Biorąc pod uwagę dynamikę przebiegu wywiadu (zob. rozdział III), kwestionariusz dla potrzeb tych analiz podzielono na dwie nierówne części: od początku do pytania 61 i od pytania 62 do końca. Spośród uwzględnionych w analizie 55 pytań, 25 znalazło się w pierwszej części, pozostałe 30 zaś w drugiej. Jak można stwierdzić na podstawie tabeli 1, zależności wskazujące na istnienie wpływu opinii ankietera wystąpiły w związku z 3 pytaniami pierwszej części i 12 w części drugiej. Co więcej, wszystkie 6 przypadków, w których opinie ankieterów wywierają najsilniejszy wpływ na odpowiedzi (1% lub więcej wyjaśnionego zróżnicowania), znajdują się w drugiej części. Zdaje się to wskazywać, że znacznie większe ryzyko tego rodzaju błędów występuje jednak w końcowej części wywiadu. W Polsce jest on więc rezultatem raczej zbyt rozluźnionej atmosfery wywiadu niż prób potwierdzenia przez respondentów prawidłowości własnych zachowań.

Warto w związku z tym przypomnieć, że w dwóch wspomnianych wcześniej badaniach amerykańskich nie stwierdzono wpływu miejsca pytania w strukturze kwestionariusza na uzyskane wyniki. Wydaje się więc, że uzyskany rezultat związany jest ze specyfiką społecznej sytuacji wywiadu w Polsce. Ankieter jest nadal traktowany przez część respondentów jako przychodzący do nich gość, nie zaś wykonujący swoje obowiązki „urzędnik”. Stąd też respondenci starają się nawiązać z nim dobry, przyjacielski kontakt. Sprzyja to zapewne podobnym zachowaniom ankietera, zwłaszcza wobec wspomnianej sprzeczności między dyrektywą nakazującą ich standaryzację a zalecającą nawiązanie dobrego kontaktu z rozmówcą. W rezultacie wywiad zaczyna przypominać przyjacielską rozmowę, w której, jak zwracają uwagę Kahn

i Cannell (1957), nasycenie elementami relewantnymi wobec jej zasadniczego tematu jest relatywnie niewielkie w porównaniu z założonym jego przebiegiem, a podtrzymanie kontaktu staje się przynajmniej równie ważne jak realizacja zadania (Ghiligone i Matalone 1978). W Stanach Zjednoczonych, gdzie wyobrażenie o roli ankiera jest w społeczeństwie znacznie bardziej wykrystalizowane, jego zachowania nie związane z wywiadem stanowią, jak wspomniano, jedynie 4% ogółu zachowań. Trudno więc oczekiwać, aby wywiad tracił stopniowo swój formalny charakter i oddziaływanie opinii ankiera stawało się coraz silniejsze.

Przedstawione wnioski dotyczące występowania wpływu opinii ankiera w zależności od rodzaju pytania, jego tematyki i miejsca w strukturze kwestionariusza mają, co należy przypomnieć, charakter hipotetyczny. Związane jest to nie tylko z niewielką liczebnością przypadków, w których stwierdzono istnienie takiego wpływu, ale również z przyjętą procedurą badawczą, która uniemożliwia określenie „czystego” oddziaływania każdego z tych czynników, tzn. niezależnego od dwóch pozostałych. Dlatego też nie można wykluczyć, że w rzeczywistości oddziałują tylko jeden lub dwa spośród nich.

CECHY ANKIETERÓW I RESPONDENTÓW A WPŁYW OPINII ANKIETERÓW

W powyższych analizach wpływ opinii ankierów na uzyskane i zanotowane odpowiedzi rozpatrywany był w związku z określonymi właściwościami narzędzia badawczego. Obecnie należy więc określić, na ile jego występowanie związane jest z cechami partnerów rozmowy, tzn. ankierów i respondentów. O ile przedstawione uprzednio wyniki mają, jak wspomniano, istotne znaczenie przede wszystkim dla badaczy, to wpływ „czynnika ludzkiego” na występowanie tego rodzaju błędów jest ważny raczej dla ośrodków realizujących badania. W przypadku jego występowania należałoby zastanowić się nad programem selekcji i szkolenia ankierów oraz stworzeniem takiej sytuacji wywiadu, która zmierzałaby do wyeliminowania tego wpływu. Analizy podjęte w ramach tego nurtu będą zmierzały do określenia:

- (i) jacy ankierzy, o jakich cechach wpływają poprzez swoje opinie na odpowiedzi respondentów;
- (ii) jacy respondenci, o jakich cechach podporządkowują się sugestii ankierów;
- (iii) czy wpływ opinii ankiera związany jest z współwystępowaniem określonych cech ankiera i respondenta.

Pierwszy z tych problemów w sposób najbardziej bezpośredni związany jest z jakością pracy ankierów. Należy jednak podkreślić, że na wyniki przedstawianych analiz ma wpływ nie tylko fakt popełnienia błędów przez ankiera należącego do danej kategorii społecznej, ale również oddziaływanie przynależ-

ności do tej kategorii na podporządkowanie się przez respondenta sugestii lub odrzucenie jej. Jest oczywiste, że jeśli ankieterzy młodszy i starszy w podobny sposób sugerują własne poglądy, ale respondenci podporządkowują się raczej sugestii osób starszych, to występowanie błędu związanego z wpływem opinii zostanie stwierdzone tylko w tym właśnie przypadku.

Jak już wielokrotnie podkreślano, trudno jest przedstawiać hipotezy dotyczące wystąpienia błędu, który może polegać na sugerujących zachowaniach lub tendencyjnym notowaniu odpowiedzi, uwzględniając dodatkowo podatność respondentów na sugestie pochodzące od ankieterów należących do różnych kategorii społecznych. Ankieterzy o wyższym poziomie wykształcenia mogą popełniać mniej błędów w pracy, ale podatność respondentów na sugestie z ich strony jest zapewne większa. Trudno natomiast przewidywać, jak wymienione czynniki oddziałują w przypadku płci, wieku czy wysokości dochodów ankietera.

Jeżeli chodzi o podatność na sugestie ankieterów, to można oczekiwać, że podstawowe znaczenie będzie miało wykształcenie respondentów i skorelowany z nim zawód. Brak ugruntowanej opinii w sprawach kontrowersyjnych częściej jest zapewne wśród osób o niższym poziomie wykształcenia, a ponadto fakt, że ankieterzy mieli wykształcenie średnie lub wyższe i reprezentowali prestiżową instytucję, mógł sprzyjać uznawaniu ich przekonań za miarodajne. Podobne czynniki mogą powodować, że na sugestie ankietera bardziej będą podatne osoby mieszkające na wsi i w małych miejscowościach.

Różnicowanie w podporządkowywaniu się sugestii może wystąpić również w zależności od płci respondenta. Wyniki badań nad znaczeniem płci w konwersacji wskazują, że kobiety przyjmują w niej, ogólnie biorąc, rolę podporządkowaną (por. Argyle i in. 1968; Zimmerman i West 1975), a więc powinny wykazywać większą skłonność do „zgadzania się” z sugestią ankietera.

Ostatni ze wymienionych problemów związany jest bezpośrednio z omawianą wcześniej kontrowersją dotyczącą realizacji wywiadów przez ankieterów należących do tej samej co respondent lub innej kategorii społecznej. Warto przypomnieć, że w związku ze skłonnością respondentów do udzielania społecznie akceptowanych odpowiedzi, w literaturze zalecano pierwsze ze wspomnianych rozwiązań, które jednak w późniejszym okresie było kwestionowane. Zostanie więc zbadane, czy przy pewnych kombinacjach przynależności społecznej ankieterów i respondentów występuje szczególnie duży lub szczególnie mały wpływ opinii ankietera. W przypadku stwierdzenia takiej tendencji dobór ankieterów w zależności od cech respondentów byłby uzasadniony. Biorąc pod uwagę przedstawione hipotezy, najsilniejszy wpływ opinii ankietera powinien występować w wywiadach, w których ankieter ma wyższe wykształcenie lub należy do inteligencji, respondent zaś podstawowe lub wykonuje zawód nie wymagający kwalifikacji, ankieter mieszka w wielkim mieście, respondent zaś na wsi i ankieter jest mężczyzną, a respondent kobietą.

Na zasadzie przeciwieństwa najslabszy powinien być wówczas, gdy zachodzi sytuacja odwrotna, a więc respondent jest osobą znacznie bardziej wykształconą, jest mężczyzną itd.

W celu zbadania postawionych wyżej problemów posłużono się analizą wariancji dwuzmiennej. Pozwala ona określić, na ile zmienna wyjaśniana zależna jest od uwzględnionej cechy ankierów, cechy respondentów oraz czy między ich cechami występuje interakcja. Zmienną wyjaśnianą był każdorazowo odsetek przypadków zgodności między odpowiedziami ankierów na dane pytanie w wywiadzie ze sobą a odpowiedziami respondentów w wywiadzie PGSS w stosunku do wszystkich odpowiedzi respondentów. Zgodności te określano posługując się dla każdego pytania danymi nie pogrupowanymi, a więc takimi możliwymi odpowiedziami, jakie występowały w kwestionariuszu. W analizach uwzględniono tylko te pytania, w związku z którymi stwierdzono wcześniej występowanie wpływu opinii ankierów.

Zestaw zmiennych wyjaśniających w przypadku ankiera i respondenta był identyczny. Obejmował on płeć, wiek, wykształcenie, zawód, rodzaj miejscowości zamieszkania i dochody gospodarstwa domowego. Dla potrzeb analiz kategorie w ramach poszczególnych zmiennych wyjaśniających zostały pogrupowane. Ponieważ jednak ich rozkłady wśród ankierów i respondentów były w większości przypadków znacznie różnicowane, dla niektórych cech przyjęto różne zasady grupowania. Sposób ich grupowania przedstawiony jest w Aneksie III.

W analizie wariancji uwzględniano każdorazowo jako zmienne wyjaśniające tę samą cechę charakteryzującą ankiera i respondenta. Badano więc zgodności odpowiedzi w zależności od płci ankiera i respondenta, ich wieku itd. Uzyskany wynik przekształcono, obliczając iloraz sumy kwadratów wyjaśnionych przez każdą ze zmiennych i całkowitej sumy kwadratów. Wynik ten można interpretować jako odsetek zróżnicowania zgodności odpowiedzi wyjaśniony przez zmienną wyjaśniającą. Rezultaty tej analizy zawarte są w tabeli 4.

Omawiając dane zawarte w tabeli rozpocznę od związku między cechami ankiera a występowaniem zgodności w odpowiedziach. Dane te wskazują, że częstotliwość występowania zgodności między odpowiedziami respondentów i ankierów związana jest z cechami społecznymi tych ostatnich. Można więc przyjąć, że wpływ opinii ankierów na uzyskiwane i zanotowane odpowiedzi uzależniony jest w pewnym zakresie jest od ich cech społecznych. Zależności takie występują dość często: na ogółem 90 obliczonych związków (iloczyn 15 pytań i 6 cech ankierów) w 31 uzyskany wynik wskazuje na istotny statystycznie wpływ cechy ankierów na występowanie zgodności odpowiedzi. Wprawdzie w połowie przypadków wpływ ten jest bardzo słaby – nie przekracza 1% wyjaśnionego zróżnicowania zgodności odpowiedzi – ale w 6 przypadkach wynosi 2% lub więcej, przekraczając nawet 3%.

Wśród uwzględnionych cech żadna nie oddziałuje na występowanie zgodności we wszystkich lub prawie wszystkich uwzględnionych w analizie

Tabela 4. Wyniki analizy wariancji dwuzmiennej dla zgodności odpowiedzi w zależności od podstawowych charakterystyk społecznych ankierców i respondentów*

Pytanie z kwestionariusza PGSS i nazwa zmiennej	Płeć			Wiek			Wykształcenie			Zawód			Rodzaj miejscowości			Dochody gospodarstwa domowego		
	ank.	resp.	inter-akcja	ank.	resp.	inter-akcja	ank.	resp.	inter-akcja	ank.	resp.	inter-akcja	ank.	resp.	inter-akcja	ank.	resp.	inter-akcja
5. Kobiety nie nadają się do polityki	0,0	0,0	0,3	0,3	0,6	0,3	0,5	1,2**	0,7	1,0*	0,8	0,8	0,1	0,1	0,4	0,8*	0,1	0,4
42f. Zaufanie do zw. zaw. „Solidarność”	0,3	0,3	0,0	0,5	0,5	0,4	0,0	1,1**	0,2	0,0	0,8	0,5	0,2	0,2	0,2	0,9*	0,2	1,0
50Ac. Rząd powinien zapewnić każdemu pracę	0,7**	0,3	0,2	0,4	0,4	0,8	1,1**	0,4	0,2	0,6	0,6	1,4	3,0**	0,1	1,2*	2,4**	0,1	1,3*
62. Idealna liczba dzieci w rodzinie	0,0	0,0	0,0	0,1	1,5**	0,1	0,1	1,2**	0,2	0,1	2,9**	0,7	0,2	4,7**	1,7**	1,4**	0,6	0,3
65b. Aborcja: mężatka nie chce więcej dzieci	0,5*	0,1	0,0	0,3	0,2	0,7	1,0**	0,1	0,2	1,1**	0,8	0,5	0,4	0,0	1,7**	0,2	0,3	0,6
65f. Aborcja: panna nie chce małżeństwa	0,1	0,2	0,0	0,2	0,2	0,2	0,6*	0,0	0,5	0,3	0,6	0,4	0,3	0,0	1,0	0,2	0,2	0,5
65g. Aborcja: kobieta tak chce	0,0	0,2	0,0	0,0	0,2	0,6	0,5	0,1	0,3	0,5	0,7	0,9	0,7	0,0	0,6	0,4	0,1	0,8
67. Stosunki seksualne przed ślubem	0,9**	1,0**	0,1	0,1	1,6**	0,1	0,0	1,1**	0,6	0,1	0,8	0,4	1,3**	0,5	1,6**	0,4	1,4**	0,7

68. Seks z innym partnerem niż współmałżonek	1,1**	0,0	0,0	0,3	0,0	0,3	0,8*	0,6	0,2	0,9*	0,4	1,5	3,5**	0,2	1,1*	3,0**	0,5	0,5
70. Porządne lanie dziecka czasem konieczne	0,5*	0,0	0,0	0,2	0,4	0,4	0,4	0,2	0,4	0,7*	0,2	0,8	0,8*	0,0	0,5	0,7*	0,2	1,0
72. Zadowolenie z demokracji w Polsce	0,1	0,0	0,0	0,5	0,2	0,5	0,7*	0,2	0,4	1,5**	0,8	0,7	0,1	0,1	2,3**	0,1	0,3	1,0
73. Jak obecnie działa system polityczny w Polsce	0,0	0,4*	0,1	0,6	0,6	0,4	0,3	1,0**	1,0*	0,0	1,7**	0,8	0,2	0,1	1,0*	0,1	0,2	0,5
84. Wiara w życie po śmierci	0,2	0,6*	0,0	0,4	0,2	0,3	0,1	0,3	0,3	1,4**	0,3	0,7	1,4	0,1	0,5	2,3**	0,5	0,6
85. Czy Kościół w Polsce ma za dużo władzy?	0,0	0,2	0,0	0,2	0,6	0,3	0,1	0,5	1,3*	0,3	0,7	0,7	0,1	0,0	0,8	0,7	0,1	0,8
94. Różnice w dochodach w Polsce za duże/za małe	0,4*	0,0	0,0	3,3**	0,2	0,4	0,0	0,1	0,5	0,0	0,1	1,1	0,9*	0,4	1,8**	1,4**	0,0	0,8

* $p < 0,01$; ** $p < 0,001$

* Dla każdej charakterystyki na pierwszym miejscu zamieszczono odsetek zgodności wyjaśniony przez daną cechę ankiera, na drugim – przez daną cechę respondenta. Ostatnia wartość dotyczy występowania interakcji między cechą ankiera i respondenta.

W każdym wierszu podano numer pytania z kwestionariusza PGSS oraz nazwę zmiennej, do których odnoszą się zamieszczone wielkości.

pytaniach, w których stwierdzono wpływ opinii ankietera. Nie jest więc tak, że skłonność do popełniania tego rodzaju błędu wyraźnie związana jest z jakąś charakterystyką ankietera. Niemniej jednak warto zwrócić uwagę, że stosunkowo największe znaczenie zarówno ze względu na częstotliwość oddziaływania, jak i siłę, wydają się mieć dochody. Praktycznie bez znaczenia dla wpływu opinii ankietera jest natomiast jego wiek.

Ponieważ wniosek ten wydaje się dość interesujący z punktu widzenia ośrodków badawczych, gdyż stwarza perspektywy selekcji ankieterów mających skłonność do sugerowania respondentom swoich poglądów, warto obecnie wpływ poszczególnych cech poddać bardziej szczegółowej analizie. Należy mieć jednak na uwadze, że mówienie tutaj o wpływie cech ankietera (czy też dalej – respondenta) na zgodności odpowiedzi i o związanym z tym występowaniem zjawiska sugestii, jest daleko idącym uproszczeniem. Istnienie związku między tymi cechami a zgodnością uzyskiwanych w wywiadzie odpowiedzi z własnymi poglądami nie upoważnia do twierdzenia, że to płeć, wiek czy wykształcenie bezpośrednio determinują uzyskany rezultat. W większości przypadków zależność ta wskazuje raczej, jak można przypuszczać, na występowanie złożonych mechanizmów, których pojawienie się powiązane jest z uwzględnionymi w analizie cechami. Jeżeli chodzi o charakter tych mechanizmów, to odwołując się do przytaczanej wcześniej literatury można wysuwać jedynie bardzo ostrożne hipotezy.

Istotnie statystycznie zróżnicowanie zgodności opinii ankieterów i respondentów w zależności od płci tych pierwszych wystąpiło w 6 pytaniach na ogółem 15, w których stwierdzono obecność tego rodzaju błędu. Częstotliwość oddziaływania tej cechy jest więc podobna do występującej w związku z wykształceniem, zawodem i miejscem zamieszkania ankieterów. Jej siła różnicująca jest jednak bardzo niewielka: poza jednym przypadkiem wynosi zaledwie ułamek procenta. Uzyskane dodatkowo, nie przedstawiane tutaj wyniki analiz wskazują, że w 4 pytaniach (50Ac, 65b, 67 i 94) wpływ opinii częstszy był wśród ankieterów – kobiet niż wśród mężczyzn, w pozostałych dwóch pytaniach zaś tendencja była odwrotna, tzn. był on częstszy wśród mężczyzn. Może to wskazywać, że ankieterki stwarzają mniej formalną, bardziej „towarzystką” atmosferę wywiadu, co sprzyja występowaniu wpływu opinii ankietera. Jednakże wobec niewielkiej liczebności pytań, w których udział zgodności zależny jest od płci ankietera, teza taka jest zbyt ryzykowna. Bardziej prawdopodobne jest, że mężczyźni i kobiety nie różnią się w znaczący sposób umiejętnościami ankieterskimi, a więc skłonnością do sugerowania swoich poglądów i tendencyjności zapisu odpowiedzi, zaś płeć nie jest cechą mającą istotne znaczenie dla podporządkowania się przez respondentów ich sugestii.

Jeżeli chodzi o wiek, to nie wydaje się on związany ani z umiejętnościami ankieterskimi, ani też podatnością respondentów na sugestię. Można jedynie odnotować, że w jednym pytaniu, w związku z którym ma on istotne znaczenie

(pyt. 94), najsilniejszy wpływ opinii wystąpił wśród ankierów mających 46 lat lub więcej, najłabszy zaś – wśród ankierów w wieku 30–45 lat.

Związki między wykształceniem ankierów a występowaniem zgodności opinii ankierów i respondentów są równie niejednoznaczne jak w przypadku płci. Największe i najmniejsze zgodności występują w poszczególnych pytaniach wśród różnych kategorii wykształcenia. W pyt. 50Ac i 68 najsilniejszy wpływ wystąpił wśród ankierów z wykształceniem średnim, pyt. 65b i 65f – z wykształceniem pomaturalnym i niepełnym wyższym, a również w pyt. 65b, 65f i dodatkowo w pyt. 72 – wśród ankierów z wykształceniem wyższym. Wydaje się, że ten przypadkowy rozkład wpływu opinii w kategoriach wykształcenia związany jest ze znaczną homogenicznością ankierów ze względu na tę cechę. Wszyscy ankierzy sieci ORBS IFiS PAN realizujący badanie mieli wykształcenie przynajmniej średnie. Różnice między wykształceniem średnim, pomaturalnym i niepełnym wyższym oraz wyższym są zbyt małe, aby w znaczący sposób różnicować umiejętności ankierskie i pozycję społeczną ankiera jako czynnika skłaniającego respondenta do podporządkowania się sugestii.

Związek przynależności społeczno-zawodowej ankiera z występowaniem wpływu opinii wydaje się bardziej wyraźny. Zależności tych nie jest więcej niż w przypadku poprzednio omawianych cech, ale występują z nieco większą siłą. Ponadto rozkład zgodnych odpowiedzi wśród poszczególnych kategorii ankierów sugeruje występowanie pewnej prawidłowości. W pięciu pytaniach na sześć, w których przynależność społeczno-zawodowa ma istotne znaczenie, kategorią ankierów osiągającą najwyższy udział odpowiedzi zgodnych z własnymi przekonaniem, była inteligencja (pyt. 5, 65b, 70, 72 i 84). Jedyne w pytaniu 68 najwięcej zgodności wystąpiło w wywiadach realizowanych przez techników i urzędników. Kategorią, która każdorazowo uzyskiwała najniższy lub średni udział zgodności, byli studenci.

Uzyskany rezultat zdaje się potwierdzać przytoczoną wcześniej interpretację występowania zjawiska wpływu opinii ankiera na uzyskiwane i zanotowane odpowiedzi. Inteligencja ma zapewne najbardziej jednoznaczne opinie w sprawach kontrowersyjnych, co może prowadzić do mimowolnej sugestii i tendencyjnego zapisu odpowiedzi. Podporządkowaniu się ich sugestii przez respondentów sprzyja, jak można sądzić, wysoki status tej kategorii ankierów. Z kolei dla większości studentów problemy polityki wewnętrznej, etyki małżeńskiej i rodzinnej itp. zagadnienia, w związku z którymi występuje zróżnicowanie wpływu opinii ankiera w zależności od jego przynależności społeczno-zawodowej, wydają się dość odległe i o drugoplanowym znaczeniu. Nie sprzyja to sugerowaniu własnych poglądów, niejednoznaczny status studentów zaś nie przyczynia się do podporządkowywania się ewentualnej sugestii przez respondentów.

Także miejsce zamieszkania ankierów należy do cech, które wyraźniej różnicują występowanie zgodności opinii. Liczba tych zależności jest zbliżona do omawianych dotąd, jednak odsetki zróżnicowania zgodności wyjaśnionego

przez „miejscowość” są stosunkowo wysokie. Nie jest to jednak zależność jednoznaczna co do kierunku. W tych samych kategoriach miejscowości zamieszkania występuje najczęściej zgodności dla niektórych pytań, podczas gdy dla innych jest tych zgodności najmniej. Przykładowo w pytaniach 68 i 94 największe zgodności wystąpiły wśród ankieterów zamieszkujących na wsi lub w miastach do 25 tys. mieszkańców, ale w pyt. 50Ac ta sama kategoria ma najniższy ich udział. Z kolei ankieterzy z miast powyżej 500 tys. mieszkańców uzyskali w pyt. 67 najwyższy udział zgodności, a w pyt. 68 i 70 – najniższy. W sumie więc trudno na podstawie uzyskanych wyników mówić o występowaniu w przypadku tej zmiennej jakichkolwiek ogólnych prawidłowości.

Nie ulega wątpliwości, że rodzaj miejscowości zamieszkania ankieterów skorelowany jest z ich umiejętnościami: w małych miastach mniej jest zapewne ankieterów mających wykształcenie socjologiczne, psychologiczne lub pokrewne. Sprzyja to popełnianiu przez nich błędów podczas zadawania pytań i zapisu odpowiedzi. Z drugiej jednak strony prawdopodobieństwo, że respondent uzna ankietera z małego miasta za autorytet w sprawach kontrowersyjnych i w konsekwencji podporządkuje się jego opinii, wydaje się być mniejsze. Odwrotna sytuacja występuje w przypadku ankieterów mieszkających w dużych miastach – z ogólnie wyższymi umiejętnościami związany jest silniejszy wpływ na respondentów. Silniejsze lub słabsze oddziaływanie każdego z tych dwóch czynników w związku z poszczególnymi pytaniami mogło być przyczyną uzyskania trudnego do interpretacji układu zależności między rodzajem miejscowości a występowaniem wpływu opinii ankietera.

Cechą, która najsilniej różnicuje występowanie zgodności opinii ankieterów i respondentów, jest wysokość dochodów w gospodarstwie domowym ankieterów. W 7 pytaniach na 8, w których uzyskano istotny statystycznie wynik, zgodność opinii występuje najczęściej wśród ankieterów należących do najniższej grupy dochodowej (poniżej 300 złotych łącznego dochodu gospodarstwa domowego). Są to pytania 5, 42f, 50Ac, 68, 70, 84 i 94. Z kolei w grupie ankieterów o dochodach stosunkowo wysokich, choć nie najwyższych (od 4,6 do 6 mln) zgodności jest stosunkowo najmniej (pyt. 5, 42f, 50Ac, 62, 68, 70 i 84). Paradoksalnie, te najbardziej wyraźnie występujące prawidłowości najtrudniej zinterpretować. Trudno jest wyjaśnić, dlaczego ankieterzy z najuboższych rodzin mieliby najsilniej sugerować swoje poglądy respondentom, interpretować w tendencyjny sposób odpowiedzi lub/i wpływać na podporządkowanie się sugestii przez respondentów, wśród stosunkowo zamożnych ankieterów zaś skłonność do tego rodzaju zachowań jest najslabsza. Jeśli uzyskane rezultaty nie są przypadkowe, można sądzić, że wysokość dochodów w gospodarstwie domowym jest skorelowana z jakąś inną, nie uwzględnioną tutaj cechą, która w znaczący sposób oddziałuje na występowanie wpływu opinii ankietera.

Wydaje się więc, że choć związki między cechami społeczno-demograficznymi ankieterów a występowaniem zgodności ich opinii z opiniami respondentów

są liczne, a niektóre nawet dość silne, to jednak trudno mówić o występowaniu jakichś ogólnych prawidłowości w tym zakresie. Być może pewne prawidłowości udałoby się ustalić uwzględniając tematykę pytań kwestionariuszowych, ale ze względu na niewielką liczbę znaczących związków opinii ankierów z uzyskiwanymi odpowiedziami niecelowe było podejmowanie tego rodzaju analiz. Dlatego też uzyskane rezultaty nie stwarzają podstaw do selekcji ankierów ze względu na prawdopodobieństwo spowodowania takiego błędu.

Przechodząc obecnie do zagadnienia podatności respondentów na sugerowanie opinii przez ankierów należy zwrócić uwagę, że, jak wynika z tabeli 4 (druga wartość w każdej kolumnie), jedyną ich cechą, która wydaje się wyraźniej różnicować występowanie zgodności, jest wykształcenie. Istotny statystycznie związek wykształcenia respondentów z występowaniem zgodności odpowiedzi wystąpił w 5 pytaniach, podczas gdy w przypadku innych cech pojawia się on w 1, 2 lub co najwyżej 3 pytaniach.

W przypadku wykształcenia kategoriami, w których wystąpiło najwięcej zgodności odpowiedzi z opiniami ankierów, okazali się, wbrew oczekiwaniom, respondenci z wykształceniem średnim i pomaturalnym (pyt. 5, 42f, 62 i 73) oraz wyższym (pyt. 42f, 62, 67 i 73). Natomiast wśród respondentów z wykształceniem niepełnym podstawowym i podstawowym zgodnych odpowiedzi było najmniej we wszystkich 5 pytaniach. Rezultat ten zdaje się wskazywać, że respondentom o wyższym poziomie wykształcenia bardziej zależy na tym, jak „wypadną” w wywiadzie. Dlatego też, jeśli nie mają wyrobionej opinii w sprawach kontrowersyjnych, podporządkowują swoje odpowiedzi sugestii ankierów, traktując ich jako osoby „orientowane”. Być może też ankierzy osobom o zbliżonym poziomie wykształcenia częściej przypisują własne poglądy, co prowadzi do tendencyjnego zapisu ich odpowiedzi. Z kolei respondentom mającym wykształcenie podstawowe mniej zależy na ocenie ankiera i częściej udzielają odpowiedzi zgodnych z własnymi przekonaniem lub też po prostu przypadkowych.

Możliwa jest jednak również inna interpretacja. Jak wiadomo z wielu badań, wykształcenie jest zmienną o dużej mocy wyjaśniającej, tzn. jest silnie skorelowane z wieloma opiniami. Ponieważ wszyscy ankierzy mieli wykształcenie przynajmniej średnie, uzyskany rezultat może być odzwierciedleniem rzeczywistej zgodności poglądów wśród osób o określonym poziomie wykształcenia i nie ma nic wspólnego z wpływem opinii ankierów i podatnością respondentów na ich sugestie.

Znaczenie pozostałych cech respondentów dla ich podatności na sugestie było, jak wspomniano, mniejsze – ograniczało się do jednego lub dwóch pytań.

Interakcje między przynależnością ankiera i respondenta do określonej kategorii wystąpiły tylko w związku z wykształceniem, dochodami i rodzajem miejscowości zamieszkania (zob. trzecia wartość w każdej kolumnie tabeli 4). Ponieważ wykształcenie wchodzi w istotne interakcje jedynie w dwóch pytaniach, a dochody w jednym, rodzaj miejscowości okazał się nieoczekiwane

cechą, którą warto brać pod uwagę przydzielając ankieterom wywiady do realizacji. Wyniki analiz, których nie przedstawiam, wskazują jednak, że na podstawie uzyskanych danych nie sposób sformułować w tym zakresie jakichkolwiek konkretnych zaleceń. Dla tych samych kategorii ankieterów i respondentów w niektórych pytaniach występuje największa zgodności odpowiedzi, podczas gdy w innych – najmniej. Przykładowo, wśród ankieterów mieszkających na wsi lub w miastach do 25 tys. mieszkańców realizujących wywiady z mieszkańcami wsi w pytaniu 50Ac wystąpił najniższy udział zgodności, a w pytaniach 67, 68 i 94 udział zgodności jest najwyższy. Ta sama kategoria ankieterów w wywiadach z mieszkańcami miast od 100 tys. do 500 tys. miała najniższe udziały zgodności w pytaniach 50Ac, 65b, 72 i 94, ale najwyższe w pytaniach 62 i 73. Więc, choć wielkość miejscowości zamieszkania ankietera i respondenta wydaje się odgrywać pewną rolę w występowaniu zgodności między ich opiniami, to jednak na uzyskany rezultat oddziałuje prawdopodobnie również jakaś dodatkowa zmienna interweniująca.

Przedstawione wnioski z analiz związku cech ankieterów i respondentów z występowaniem zgodności ich opinii mają charakter hipotez, wymagających dalszego sprawdzenia. Niewiele było pytań, dla których związki te były istotne. Nie można więc wykluczyć, że przy większej liczbie takich pytań stwierdzone tutaj prawidłowości należałoby zmodyfikować, zaś w przypadkach, w których prawidłowości nie udało się stwierdzić, mogłyby się one ujawnić. Niewielka liczba pytań uniemożliwiła również pogłębienie analiz poprzez uwzględnienie dynamiki oddziaływania tych cech oraz występowania ich wpływu w związku z tematyką pytań. Można oczekiwać, że sugestie ze strony niektórych kategorii ankieterów będzie oddziaływała silniej lub słabiej w związku z konkretną tematyką pytań – tą, która narażona jest na występowanie tendencji do udzielania społecznie akceptowanych odpowiedzi przez określone kategorie respondentów.

Podsumowując uzyskane rezultaty analiz należy zwrócić uwagę, że o ile udało się w pewnym zakresie określić, wśród jakich ankieterów wpływ ich opinii na odpowiedzi respondentów może występować, to podatność respondentów na sugestie pozostała zasadniczo nie wyjaśniona. Wbrew wynikom badań zachodnich, w Polsce wydaje się ona, ogólnie biorąc, w niewielkim tylko zakresie powiązana z ich cechami społecznymi, gdyż nawet występowanie jej związku z wykształceniem musi budzić wątpliwości. Od czego zatem zależy podporządkowanie się respondentów sugestii ankieterów?

W celu pogłębienia tego problemu wzięto pod uwagę dwie dodatkowe zmienne charakteryzujące ankieterów i respondentów. Ponieważ dotychczasowe analizy wykazały, że ich cechy „obiektywne” w niewielkim stopniu pozwalają wyjaśnić podatność na sugestie, uwzględnione dalej zmienne wyjaśniające mają charakter „subiektywny”. Pierwszą z nich była subiektywna ocena pozycji społecznej, drugą zaś – ocena ważności wyrażonej w wywiadzie opinii na poruszany w pytaniu temat.

Do określenia pozycji społecznej posłużyło zamieszczone w kwestionariuszu PGSS pytanie 71Z. Jeżeli chodzi o ankierów, to wykorzystano ich odpowiedzi w wywiadzie przeprowadzonym ze sobą, dane dla respondentów zaś pochodziły z wywiadu PGSS. Zakładano, że respondenci oceniający wyżej swoją pozycję będą mniej podatni na wpływ opinii ankiera, a więc wystąpi wśród nich mniej zgodności odpowiedzi. Dla potrzeb analizy zamieszczoną w kwestionariuszu 10-punktową skalę pozycji przekształcono w 4-punktową, traktując punkty od 1 do 3 jako najniższą pozycję, 4 i 5 poniżej średniej, 6 i 7 – powyżej średniej i 8–10 jako pozycję najwyższą.

Ważność wyrażonej w wywiadzie PGSS opinii respondenci oceniali w wysłanej do nich ankiecie pocztowej. Ankierzy oceny takiej dokonywali przy okazji wywiadu ze sobą. Ponieważ w obydwóch przypadkach istniało ryzyko znużenia i związanej z nim przypadkowości ocen, ważność była określana tylko w stosunku do wybranych pytań. Oczywiście oczekiwano, że respondenci będą mniej podatni na sugestię w pytaniach, w których ich opinia jest dla nich ważna. Ponieważ stosunkowo niewiele opinii zostało ocenionych jako „raczej nieważne” i „zupełnie nieważne”, w opracowaniu oceny dokonane przez ankierów i respondentów zdychotomizowano. Jako jedną kategorię potraktowano stwierdzenia, że opinia jest „bardzo ważna”, jako drugą zaś, że „raczej ważna”, „raczej nieważna” i „zupełnie nieważna”.

Wyniki analizy wariancji dwuzmiennowej dla oceny pozycji społecznej ankiera i respondenta oraz ich oceny ważności poglądów wyrażonych w odpowiedziach w wywiadzie zamieszczone są w tabeli 5. Zmienną wyjaśnianą jest, podobnie jak w prowadzonych poprzednio obliczeniach, procentowy udział zgodnych odpowiedzi ankierów i respondentów wśród ogółu odpowiedzi respondentów na poszczególne pytania kwestionariusza.

Dokonana przez respondenta ocena własnej pozycji społecznej wydaje się bardzo słabo powiązana z podatnością na sugestię; istotna statystycznie zależność wystąpiła tylko w dwóch przypadkach. W obydwu najbardziej zgodni z ankierami okazali się respondenci mający pozycję bliską średniej, tzn. trochę powyżej i trochę poniżej średniej. A zatem skłonność do większej niezależności sądów, której oczekiwano u osób wyżej oceniających swoją pozycję, nie potwierdziła się.

Jednak najbardziej zaskakujące jest, że ważność dla respondenta opinii wyrażonej w wywiadzie również nie różnicuje jej zgodności z ankierem. Na 8 uwzględnionych w analizie pytań, w których dokonywano takiej oceny, tylko w dwóch wystąpiła znacząca zależność. Ponadto, o ile w jednym z nich (pyt. 67) jej kierunek jest zgodny z oczekiwanym – więcej zgodności występuje w przypadku opinii mniej ważnej, o tyle w drugim (pyt. 65g) większa zgodność dotyczy opinii bardzo ważnej, do której, zgodnie ze sformułowaniem pytania o ważność, respondent „jest przywiązany i gotowy bronić jej, a nawet przekonywać innych, jeśli mają odmienne poglądy”. Nasuwają się dwa wyjaśnienia tego braku zależności: albo respondenci na pytanie o ważność opinii

Tabela 5. Wyniki analizy wariancji dwuzmiennej dla zgodności odpowiedzi w zależności od oceny pozycji społecznej ankietarów i respondentów i ważności wyrażonej opinii

Pytanie z kwestionariusza PGSS i nazwa zmiennej	Ocena pozycji społecznej			Ważność opinii		
	ank.	resp.	interakcja	ank.	resp.	interakcja
5. Kobiety nie nadają się do polityki	0,7	0,5	0,2	–	–	–
42f. Zaufanie do zw. zaw. „Solidarność”	0,3	0,3	0,4	–	–	–
50Ac. Rząd powinien zapewnić każdemu pracę	2,0**	0,3	0,8	3,5**	0,0	0,2
62. Idealna liczba dzieci w rodzinie	0,5	0,5	0,1	0,0	0,0	0,0
65b. Aborcja: mężatka nie chce więcej dzieci	2,4**	0,1	0,5	2,6**	0,0	0,0
65f. Aborcja: panna nie chce małżeństwa	1,7**	0,5	0,2	1,3**	0,7	0,2
65g. Aborcja: kobieta tak chce	1,2**	0,2	0,4	2,0**	1,4**	0,0
67. Stosunki seksualne przed ślubem	0,9*	1,6**	0,8	0,5	2,5**	0,1
68. Seks z innym partnerem niż współmałżonek	0,3	0,3	0,8	4,4**	0,0	0,0
70. Porządne lanie dziecka czasem konieczne	1,7**	0,0	1,1	–	–	–
72. Zadowolenie z demokracji w Polsce	0,7*	0,6	0,2	–	–	–
73. Jak obecnie działa system polityczny w Polsce	1,0**	0,8*	0,7	–	–	–
84. Wiara w życie po śmierci	0,3	0,1	0,2	–	–	–
85. Czy Kościół w Polsce ma za dużo władzy?	0,5	0,2	0,3	0,0	0,1	0,3
94. Różnice w dochodach w Polsce za duże/za małe	0,5	0,3	0,4	–	–	–

* $p < 0,01$; ** $p < 0,001$

– oznacza, że w ankiecie pocztowej nie zadawano pytania o ważność opinii w tej sprawie.

udzielali odpowiedzi przypadkowych, w co jednak trudno uwierzyć biorąc pod uwagę emocjonalny ładunek użytych, przytoczonych powyżej określeń, albo też siła oddziaływania ankietów podczas wywiadu była tak duża, że nawet bardzo ważne własne przekonania traciły swoje znaczenie. Niezależnie od tego, która z tych interpretacji jest prawdziwa, sprawa podatności respondentów na sugestie nie została wyjaśniona. Można jedynie przypuszczać, że jest ona rezultatem jakiejś specyficznej sytuacji wywiadu lub też cech psychologicznych respondentów, które nie są skorelowane z ich cechami społecznymi.

Odwrotnie jest z ankietami. Przeprowadzone analizy wykazały, że jak można się było spodziewać, ważność dla ankietów poglądów w sprawie poruszanej w pytaniu sprzyja występowaniu zgodności opinii respondentów z ich opiniami. Wystąpiło aż 5 takich zależności na 8 możliwych, w tym 4 stosunkowo silne, w których zmienna ta wyjaśnia 2% lub więcej zróżnicowania zgodności odpowiedzi. We wszystkich przypadkach również ich kierunek jest zgodny z oczekiwanym, tzn. więcej zgodności występuje wówczas, gdy opinia ta jest bardzo ważna. Rezultat ten potwierdza wspomnianą we wcześniej przedstawionej interpretacji tezę wyjaśniającą przyczyny silniejszego wpływu ankietera w pytaniach dotyczących aktualnych spraw kontrowersyjnych.

Również dokonana przez ankietów ocena własnej pozycji społecznej jest w znaczący sposób powiązana z występowaniem zgodności. Na 15 pytań, w których wystąpiła taka zależność, w 8 jest ona powiązana z samooceną pozycji ankietera. W niemal wszystkich (7) przypadkach więcej zgodności uzyskują ankietery wyżej oceniający swoją pozycję, tzn. jako wyższą niż średnią i najwyższą. W tych samych pytaniach najmniej zgodności uzyskują ankietery oceniający siebie najniżej. Wyjątkiem jest pytanie 50Ac, gdzie wystąpiła zależność całkowicie odwrotna: najwięcej zgodności uzyskiwali ankietery o najniższej pozycji, a najmniej – o pozycji trochę wyższej niż średnia. W sumie jednak uzyskany rezultat zdaje się wskazywać, że wyższe oceny własnej pozycji społecznej pochodzą od osób ogólnie bardziej pewnych siebie, które prawdopodobnie taką właśnie postawę mają wobec pracy ankietera. Przejawia się to, jak można przypuszczać, w mniej skrupulatnym przestrzeganiu zasad prowadzenia wywiadu, a na respondentów oddziałuje w kierunku podporządkowania się sugestii.

PODSUMOWANIE

Analizy zależności między opiniami ankietów z uzyskiwanymi i zanotowanymi w wywiadzie odpowiedziami wykazała, że związek taki występuje. O ile w krajach zachodnich został on, wedle przytaczanej literatury, w znacznym stopniu wyeliminowany w rezultacie doskonalenia narzędzi badawczych i szkoleń ankietów, to w Polsce jego znaczenie jest, jak na to wskazują wyniki innych przytaczanych badań, porównywalne z tym, jakie miał on 20 lat temu.

Ponieważ również w naszym kraju nastąpił w tym okresie znaczny postęp w zakresie przygotowania materiałów do badań – kwestionariuszy i instrukcji dla ankieterów, ale również innych materiałów szkoleniowych – wydaje się, że trwałość tego związku związana jest z kwestią przestrzegania przez ankieterów zasad pracy. Chodzi zarówno o znajomość tych zasad, jak i nadzór ośrodków realizujących badania nad ich przestrzeganiem.

Przeprowadzone analizy pozwoliły również wskazać kategorie ankieterów, wśród których wpływ opinii może występować najczęściej. Są to osoby wykonujące zawody inteligenckie, o najniższych dochodach w rodzinie oraz wysoko oceniające własną pozycję społeczną. Ponieważ jednak przeprowadzone badania nie były nastawione na rozstrzygnięcie, w jaki sposób powstaje tego rodzaju wpływ, obecnie należałoby przeanalizować przebieg wywiadów realizowanych przez te kategorie i ustalić, jakie konkretnie mechanizmy kryją się za tą zależnością i w związku z jakimi zachowaniami ona występuje. Szczególną uwagę należałoby zwrócić na sondowanie odpowiedzi, udzielane wyjaśnienia i reakcje zwrotne ankieterów, a także zachowania nie związane bezpośrednio z wywiadem, zwłaszcza w związku z końcowymi pytaniami kwestionariusza, kiedy atmosfera wywiadu często nabiera charakteru przyjacielskiej rozmowy. Być może pozwoliłoby to również określić, z czym związana jest podatność ankieterów na sugestię, co nie udało się w omawianych tutaj analizach. W analizie przebiegu wywiadu nie można jednak pomijać również adekwatności zapisu odpowiedzi respondentów, także w pytaniach zamkniętych.

Trening ankieterski z wykorzystaniem tych właśnie elementów wydaje się najlepszym sposobem eliminacji błędów związanego z wpływem opinii. Niecelowy wydaje się natomiast dobór ankieterów do realizacji badania w zależności od cech społecznych respondentów. Trudno jest wskazać taki układ cech respondenta i ankietera, w związku z którym wystąpił wyraźnie wyższy lub niższy wpływ opinii.

Uzyskane wyniki pozwalają sformułować również pewne wnioski dla autorów kwestionariusza. Biorąc pod uwagę, że wpływ opinii dotyczy w największym stopniu aktualnie dyskutowanych w mediach spraw kontrowersyjnych i nasila się pod koniec wywiadu, należy pytania dotyczące tej problematyki zamieszczać w pierwszej części kwestionariusza. W końcowej części mogą natomiast znaleźć się pytania faktualne i dotyczące opinii w sprawach osobistych respondenta, które na wpływ poglądów ankietera zasadniczo nie są narażone. Niezależnie od tego w instrukcji do kwestionariusza należałoby uczulić ankieterów na zwiększone prawdopodobieństwo tego rodzaju błędów w związku z pytaniami o sprawy kontrowersyjne.

Mniej podatne na występowanie wpływu opinii wydają się pytania zawierające skale graficzne w porównaniu z pytaniami dychotomicznymi i ze skalami słownymi. Ponieważ jednak skale graficzne są bardziej „abstrakcyjne” dla respondentów, ich stosowanie może prowadzić do uzyskiwania odpowiedzi wprawdzie mniej obciążonych wpływem opinii ankieterów, ale jednocześnie mniej rzetelnych, przypadkowych.

ROZDZIAŁ V

Wpływ społecznych i pozaspołecznych („osobowościowych”) cech ankieterów na odpowiedzi uzyskiwane w wywiadzie

Omawianie w jednym rozdziale społecznych i pozaspołecznych („osobowościowych”) cech ankieterów może się wydawać, biorąc pod uwagę przedstawiony w rozdziale II podział źródeł błędów, raczej nieoczekiwane. Jednakże pomimo wielu różnic, przy przyjętym w zrealizowanych badaniach rozumieniu tych ostatnich łączy je podstawowa wspólna właściwość: są one związane z postrzeganiem ankietera przez respondenta i jego rezultatami dla udzielanych odpowiedzi. Dlatego też podejmując próbę określenia prawidłowości w ich występowaniu, skoncentruję się przede wszystkim na cechach respondentów.

WPŁYW CECH SPOŁECZNYCH ANKIETERÓW

Oddziaływanie cech społecznych ankieterów na uzyskiwane odpowiedzi uznaje się w literaturze za błąd ankietera, choć jego wystąpienie nie jest zazwyczaj związane, w przeciwieństwie do błędu omawianego poprzednio, z konkretnymi uchybieniami w pracy. W powstaniu tego rodzaju błędu udział ankietera jest bierny, poza wyjątkowymi przypadkami, gdy wyraźnie podkreśla on np. poziom swojego wykształcenia czy też wiek. Decydujące znaczenie dla jego wystąpienia mają właściwości respondenta określone wcześniej jako „psychologiczne”. Warto więc poświęcić im trochę uwagi.

Wyjaśniając mechanizm powstawania błędu w odpowiedziach, który jest związany z oddziaływaniem cech społecznych ankieterów, niektórzy autorzy kładą nacisk na przypisywanie im przez respondentów pewnych opinii, które dokonywane jest na podstawie tych cech (np. Hagensaars i Heinen 1982). Inny

rodzaj wyjaśnień akcentuje występującą u respondentów tendencję do unikania dotknięcia ankiercy przez podkreślanie różnic interpersonalnych czy też do „kurtuazji wobec uprzejmego obcego” (np. Finkel i in. 1991 podają to jako najbardziej rozpowszechnione w literaturze wyjaśnienie). Chodzi więc o skłonność do udzielania społecznie akceptowanych odpowiedzi, w tym przypadku takich, które są zgodne z opiniami ankiercy.

Przedstawione interpretacje są komplementarne. Posiadanie przez ankiercy określonej cechy aktualizuje wyobrażenia i stereotypy respondenta o ludziach należących do tej właśnie kategorii. Jeśli pytanie dotyczy zagadnień mieszczących się w treści tego wyobrażenia, antycypuje on poglądy ankiercy. Oczywiście jest, że wyobrażenia o poglądach kobiet czy ludzi młodych mogą być różne w USA i poszczególnych krajach europejskich, a także ulegać zmianom w czasie. Wyjaśnia to, dlaczego wyniki badań prowadzonych w różnych krajach i w różnym czasie nie pokrywają się. Nie muszą się one zresztą pokrywać nawet wśród poszczególnych kategorii respondentów. Jeśli jednak są zbieżne, stwierdzamy wystąpienie wypaczenia.

Druża z przytoczonych interpretacji wyjaśnia, dlaczego respondenci udzielają odpowiedzi zgodnych z wyobrażeniami o poglądach ankiercy. Choć trudno się z nią nie zgodzić, to jednak jest to tylko jedna z możliwych motywacji. Kahn i Cannell (1957) wskazują, że inną przyczyną mogą być zinternalizowane wzory zachowań w kontaktach z określonymi kategoriami ludzi. Jako przykład podają reakcje Murzyna na południu Stanów Zjednoczonych, który nawyk podporządkowania się białemu kierownikowi lub urzędnikowi przenosi na sytuację wywiadu z białym ankiercem. Analogiczne wzory mogą dotyczyć reakcji wobec ludzi starszych, o wysokim statusie, kobiet itp.

Wydaje się, że tego rodzaju przyswojone wzory reakcji mogą powodować nie tylko błąd polegający na podporządkowaniu się wyobrażeniom o poglądach ankiercy, ale również oddziaływać na zachowania respondenta na inne sposoby. Jeśli w cytowanych wcześniej badaniach mężczyźni deklarowali ankierkom większą liczbę przeczytanych ksiązek, to można przypuszczać, że było to spowodowane ogólnym dążeniem do przedstawienia się w korzystnym świetle w kontakcie z młodą kobietą. W podobny sposób można wyjaśnić tendencję do zawyżania zarobków przez młodych robotników. W kontakcie z rówieśnikami wystąpiła tendencja do znanego z badań psychologicznych „współzawodnictwa społecznego”, polegająca na dążeniu do wykazania, że ze względu na pewne pożądane wartości są oni „lepsi” (Tajfel i Turner 1979).

Wzory reakcji mogą rzutować nie tylko na odpowiedzi na poszczególne pytania, ale na ogólny stosunek do ankiercy, na co zresztą zwracają również uwagę Kahn i Cannell. Mieszkaniec wsi może więc udzielać odpowiedzi, jakich według niego oczekuje ankiercy, w przekonaniu, że „ludzie z miasta” i tak nie zrozumieją jego prawdziwych problemów. Ryzyko podobnych zachowań może

wystąpić wśród respondentów o niskim poziomie wykształcenia, żyjących na granicy ubóstwa lub też młodych, którzy postrzegają ankiera jako osobę wykształconą, zamożną czy należącą do innego pokolenia.

Omawiając mechanizmy wpływu cech społecznych ankiera należy podkreślić pewien ich aspekt, akcentowany przez Hymana (1954). Otóż błąd wskutek oddziaływania tych cech występuje tylko wówczas, gdy powodują one reakcję afektywną respondenta. Pozwala to zrozumieć, czemu w Stanach Zjednoczonych występuje silny efekt rasy, podczas gdy inne cechy ankiera mają mniejsze znaczenie. W Polsce cechy społeczne nie budzą jednoznacznych reakcji afektywnych, stąd też ich wpływ wydaje się, biorąc pod uwagę omówione wcześniej wyniki badań, relatywnie słaby. Wedle relacji ankierów, występuje on przede wszystkim w niektórych rejonach zamieszkiwanych przez mniejszości narodowe, np. Niemców, Ukraińców czy Białorusinów. Narodowość ankiera ma istotne znaczenie nie tylko dla udzielanych odpowiedzi, ale także dla uzyskania zgody na wywiad.

W analizach zmierzających do zbadania wpływu cech społecznych ankierów na uzyskiwane odpowiedzi wzięto pod uwagę 6 ich podstawowych charakterystyk: płeć, wiek, poziom wykształcenia, przynależność społeczno-zawodową, dochody w gospodarstwie domowym i rodzaj miejscowości zamieszkania. Pominęto natomiast przynależność narodową i etniczną ankierów, gdyż zagadnienie to w skali ogólnopolskiej nie ma większego znaczenia. Nie uwzględniono również kierunku ukończonych lub też aktualnie odbywanych studiów, który, jak wynika z wcześniej omawianych badań, w istotny sposób różnicuje uzyskiwane przez ankierów odpowiedzi. Kierunek studiów jest zapewne skorelowany z wiedzą ankierską, umiejętnościami lub rzetelnością w pracy i to właśnie wskutek ich oddziaływania różnice te występują. Mechanizm powstawania błędów jest więc zupełnie inny niż omówiony powyżej i dlatego nie można wpływu tej cechy analizować i interpretować w podobny sposób, jak oddziaływania pozostałych cech społecznych ankierów.

W celu wstępnego rozpoznania zjawiska związku cech społecznych ankierów z uzyskiwanymi odpowiedziami oraz stworzenia możliwości porównania uzyskanych wyników z większością badań prowadzonych wcześniej w Polsce, analizy rozpoczęto od zestawień tabelarycznych oraz obliczenia wartości testu chi-kwadrat. Informacje o cechach ankierów zaczerpnięto z wywiadów, które przeprowadzili ze sobą przed rozpoczęciem realizacji badań. Zmiennymi wyjaśnianymi były odpowiedzi respondentów w wywiadzie PGSS, lecz uwzględniony uprzednio zestaw 55 pytań poszerzono – ze względu na ich znaczenie w analizach socjologicznych – o informacje udzielane na temat poziomu wykształcenia i wysokości dochodów w gospodarstwie domowym.

Zestawienia tabelaryczne, w których test chi-kwadrat wykazał istotną statystycznie zależność między daną cechą ankiera a uzyskanymi odpowie-

dziami na pytanie, zawarte są w Aneksie IV. Jak można stwierdzić na ich podstawie, cechami ankierów, które wydają się najczęściej i najsilniej różnicować uzyskiwane odpowiedzi, są wykształcenie i rodzaj miejscowości zamieszkania. Istotnie statystycznie różnice w zależności od pierwszej z nich wystąpiły w 18 przypadkach, a więc w co trzecim uwzględnionym w analizie pytaniu, w związku z drugą zaś – w 13 przypadkach, tzn. niemal w co czwartym pytaniu. Wielkość różnic w odpowiedziach między poszczególnymi kategoriami wykształcenia wynosi w większości przypadków od 10 do kilkunastu punktów procentowych. Trudno jednak wskazać kategorie, które ogólnie uzyskują najbardziej różniące się odpowiedzi. W związku z niektórymi pytaniami największe różnice występują między ankierami z wykształceniem średnim, z jednej strony, a pomaturalnym, niepełnym wyższym i wyższym – z drugiej, w związku z innymi – między ankierami z wykształceniem średnim a pomaturalnym i niepełnym wyższym lub średnim, pomaturalnym i niepełnym wyższym a wyższym.

Różnice uzyskiwanych odpowiedzi między ankierami mieszkającymi w poszczególnych kategoriach miejscowości są jeszcze wyższe: w niektórych pytaniach przekraczają nawet 20 punktów procentowych. Największe różnice występują w większości przypadków między ankierami mieszkającymi w małych i wielkich miastach. Prawidłowość ta może być jednak związana z tematyką pytań. Potwierdza się ona niemal bezwyjątkowo w pytaniach dotyczących aborcji, których było sześć, a więc niemal połowa wszystkich, w których wystąpił efekt wielkości miejscowości. W rezultacie można jedynie stwierdzić, że wykształcenie i rodzaj miejscowości zamieszkania ankierów zdają się w znaczący sposób różnicować odpowiedzi respondentów w zależności od tematyki pytań.

Porównanie uzyskanych przez mnie wyników z przedstawionymi wcześniej wynikami polskich badań jest możliwe jedynie na poziomie najogólniejszych tendencji, gdyż przedmiotem analiz były każdorazowo różne pytania. Warto przypomnieć, że wpływ poszczególnych cech ankiera nie ma, jak wynika z wcześniej przytaczanej literatury, charakteru ogólnego, lecz występuje jedynie w związku z konkretną tematyką pytań, zazwyczaj łączącą się bezpośrednio lub pośrednio z określoną cechą. Wydaje się jednak, że ustalone tutaj znaczenie wielkości miejscowości zamieszkania ankiera dla uzyskiwanych odpowiedzi jest zbliżone z wynikami innych badań. Choć nie było ono tam analizowane jako osobna cecha wyjaśniająca zróżnicowanie odpowiedzi respondentów, to w interpretacji rezultatów tych badań wielokrotnie zwracałem uwagę na możliwość jej oddziaływania.

Jeżeli chodzi o poziom wykształcenia, to jego znaczenie potwierdza rezultat uzyskany przez Dukaczewską (1995), która jednak wykorzystywała również dane z PGSS' 94, choć zastosowała inne metody ich analizy. W pozostałych badaniach nie miało ono większego znaczenia. Rozbieżność uzys-

kanych rezultatów może być związana z większą homogenicznością wykształcenia ankierów realizujących tamte badania. Jeśli w badaniach Zürna (1976) ankierami były niemal wyłącznie osoby z wyższym wykształceniem i studenci, to zapewne nie pozostawało to bez znaczenia dla uzyskanego rezultatu analiz.

Znaczenie dla uzyskiwanych odpowiedzi dwóch pozostałych, uwzględnionych tutaj cech statusowych ankierów, tzn. ich przynależności do grupy zawodowej i dochodów, zdaje się stosunkowo mniej znaczące. W przypadku przynależności zawodowej istotne różnice między ankierami należącymi do różnych kategorii wystąpiły w 7 pytaniach, a w przypadku dochodów – w 5. Zróznicowanie uzyskiwanych odpowiedzi jest również mniejsze w porównaniu z wykształceniem i rodzajem miejscowości.

Rezultat wskazujący na niewielkie znaczenie dochodów jest zbliżony z wynikami analiz Dukaczewskiej. Jednakże zarówno ona, jak i Zürn stwierdzili znaczący wpływ zawodu ankiera. Występujące różnice mogą być więc rezultatem sposobu analizy wyników, tzn. przyjęcia odmiennej klasyfikacji zawodów i, jeżeli chodzi o pierwszego z autorów, zastosowania innych miar statystycznych lub też odmienności wykorzystanych pytań. Wydaje się, że większe znaczenie mógł mieć sposób analizy wyników, gdyż test chi-kwadrat nie wykazał różnicującego wpływu zawodu ankiera w pytaniach dotyczących aborcji, które analizowała również Dukaczewska.

Niewielkie znaczenie płci ankiera, gdzie istotny związek wystąpił w jednym pytaniu na 10, a różnice w odpowiedziach uzyskiwanych przez mężczyzn i kobiety nie przekraczają 10 punktów procentowych, jest zgodne z wynikami Lutyńskiej (1975/1976) i Dukaczewskiej (1995). Nie pokrywa się on natomiast z rezultatami uzyskanymi przez Jastrząb (1966), która stwierdziła znaczący wpływ tej cechy. Także jej interpretacje, zgodnie z którymi respondenci mają skłonność do przedstawiania ankierkom bardziej pozytywnego obrazu własnej osoby, a mężczyznom udzielania odpowiedzi bardziej „optymistycznych”, nie znalazły potwierdzenia. Wprawdzie w uzyskanych tutaj wynikach za pierwszą z tych interpretacji przemawia nieco wyższy odsetek respondentów deklarujących ankierkom wykształcenie wyższe, ale nie wystąpiły różnice między ankierami – mężczyznami a kobietami w innych pytaniach stwarzających możliwość przedstawienia się w korzystnym świetle, np. o posiadanie samochodu (pyt. 91A), wysokość dochodów (pyt. 88) czy ocenę życia (pyt. 58).

Jeżeli chodzi o drugą hipotezę Jastrząb, to uwzględnione w analizie pytania PGSS nie stwarzały możliwości sprawdzenia optymizmu w ocenie przyszłości. Nie wystąpiły jednak różnice w pytaniu o to, czy w ciągu ostatnich kilku lat sytuacja finansowa rodziny poprawiała się czy pogarszała, które powinno pobudzać podobne reakcje respondentów.

Należy dodać, że nie sprawdziła się również hipoteza Lutyńskiej o udzielaniu ankierkom bardziej „odważnych” odpowiedzi, ale w świetle cytowanych

wcześniej danych o braku poczucia zagrożenia respondentów w związku z uczestnictwem w obecnie prowadzonych badaniach, problem po prostu przestał istnieć.

Niewielki związek z uzyskiwanymi odpowiedziami wystąpił również, wedle uzyskanych wyników, w przypadku wieku ankiera. Istotne znaczenie ma on tylko w 5 pytaniach. Wynik ten jest również zgodny z rezultatami innych polskich badań.

W celu określenia „czystego” wpływu każdej z cech ankierów, tzn. niezależnego od innych ich cech oraz od cech respondentów, posłużono się analizą regresji. Zmienną wyjaśnianą były każdorazowo odpowiedzi respondentów na pytanie PGSS, zmiennymi wyjaśniającymi zaś – 6 wspomnianych wcześniej cech ankierów. Dodatkowo kontrolowałem wpływ 4 cech respondentów: ich płci, wieku, poziomu wykształcenia oraz rodzaju miejscowości zamieszkania. Poziom wykształcenia ankierów i respondentów określano liczbą lat skolaryzacji. Poniższa tabela zawiera uzyskane rezultaty analizy. Dla każdej zależności między cechą społeczno-demograficzną ankierów a odpowiedziami respondentów w wywiadzie PGSS podano dwie wartości. W pierwszym wierszu zamieszczono odsetek zróżnicowania odpowiedzi respondentów wyjaśniony przez każdą z cech ankierów, w drugim wartość standaryzowanego współczynnika regresji *beta*. Wskazuje on kierunek zależności między zmienną charakteryzującą ankierów a uzyskanymi w wywiadzie PGSS odpowiedziami.

Wyniki analizy regresji skłaniają do zasadniczej modyfikacji wstępnych wniosków, sformułowanych na podstawie testów. Okazuje się, że cechy społeczne ankierów bardzo słabo różnicują uzyskiwane w wywiadzie odpowiedzi. Dla poszczególnych analizowanych cech istotne statystycznie związki z odpowiedziami wystąpiły każdorazowo zaledwie w związku z 3 lub 4 pytaniami na 57 uwzględnionych, w przypadku zawodu zaś tylko w związku z jednym. W zdecydowanej większości przypadków odsetek zróżnicowania odpowiedzi wyjaśnionych (w sensie statystycznym) przez daną cechę ankierów wynosi zaledwie ułamek procenta, a więc jest bardzo niski. Ponieważ uwzględnione pytania dotyczyły szerokiego wachlarza zagadnień, można stwierdzić, że ogólnie biorąc cechy społeczne ankierów, jeśli brać pod uwagę każdą z nich osobno, nie różnicują w Polsce w znaczący sposób udzielanych przez respondentów odpowiedzi. Oczywiście ich różnicujący wpływ może być większy w przypadku badań dotyczących jakiejś specyficznej problematyki, ale ogólnie nie wydaje się stanowić większego zagrożenia dla wartości uzyskiwanych rezultatów.

Wyjaśniając uzyskany wynik należy podkreślić, że zjawisko określane jako wpływ cech społeczno-demograficznych ankierów na uzyskiwane odpowiedzi jest w rzeczywistości rezultatem oddziaływania złożonych mechanizmów, także sytuacyjnych, których występowania nie sposób kontrolować w badaniach masowych. Kontrolując posiadanie przez ankierów tych cech możemy więc mówić jedynie o prawdopodobieństwie występowania takich mechanizmów. Zgodnie z cytowaną wcześniej literaturą, wpływ cech ankierów występuje

Tabela 6. Wpływ cech społeczno-demograficznych ankierów na uzyskiwane odpowiedzi. Wyniki analizy regresji odpowiedzi respondentów na cechy społeczne ankierów*

Pytanie z kwestionariusza PGSS i nazwa zmiennej	Płeć (M = 1)	Wiek	Wykształcenie	Kategoria zawodowa	Dochody gospodarstwa domowego	Rodzaj miejscowości
3. Sytuacja na świecie zagraża Polsce	0,1 -0,05	0,1 -0,04	0,0 -0,01	0,2	0,1 -0,03	0,0 -0,03
5. Kobiety nie nadają się do polityki	1,2** 0,12	0,1 -0,04	0,0 -0,01	0,3	0,1 -0,03	0,0 -0,04
6. Rządzenie krajem pozostawić mężczyznom	0,6* 0,08	0,0 0,00	0,0 -0,01	0,3	0,0 -0,03	0,0 0,00
7a. Pracująca matka może również zapewnić ciepło	0,0 0,01	0,0 -0,01	0,0 0,00	0,2	0,1 0,04	0,3 0,06
7b. Żona niech zapewnia mężowi karierę	0,4 0,07	0,0 0,01	0,0 0,01	0,0	0,0 -0,02	0,0 0,03
7c. Praca matki szkodzi dziecku	0,0 -0,02	0,1 0,04	0,0 -0,02	0,3	0,0 0,01	0,0 -0,02
7d. Lepiej gdy mężczyzna zarabia a kobieta w domu	0,0 0,01	0,0 -0,03	0,0 -0,04	0,0	0,0 0,02	0,0 0,02
39f. Jak ważna religia i Kościół	0,2 -0,05	0,1 -0,05	0,1 0,03	0,3	0,2 0,05	0,2 0,05

cd. tabeli 6

39g. Jak ważna polityka i życie publiczne	0,9**	0,2	0,0	0,6	0,2	0,1
	-0,10	0,06	0,02		0,05	0,03
40. Za/przeciw karze śmierci za morderstwo	0,1	0,0	0,1	0,3	0,0	0,0
	-0,04	-0,02	-0,03		0,00	0,00
41. Boi się chodzić samotnie nocą w okolicy	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1
	-0,01	0,00	0,03		-0,04	-0,04
42c. Zaufanie do Kościoła katolickiego	0,0	0,2	0,0	0,4	0,2	0,4
	0,00	0,06	0,02		-0,05	-0,07
42f. Zaufanie do zw. zaw. „Solidarność”	0,0	0,3	0,0	0,6	0,2	0,8*
	0,02	0,08	0,02		-0,05	-0,09
43. Czy rząd powinien zmniejszać różnice dochodów	0,2	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0
	-0,05	0,05	0,00		0,01	-0,01
47. Zadowolenie z własnej sytuacji finansowej	0,0	0,1	0,2	0,2	0,0	0,5*
	0,03	-0,06	-0,05		0,02	0,07
48. Zmiana sytuacji finansowej w ostatnich latach	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0
	0,02	0,02	0,00		0,03	0,00
49. Dochody na tle innych rodzin w Polsce	0,0	0,0	0,0	0,5	0,1	0,2
	0,01	0,02	0,01		-0,03	-0,05
50Aa. Różnice dochodów są w Polsce zbyt duże	0,7*	0,0	0,0	0,6	0,0	0,0
	-0,09	0,00	0,02		-0,02	0,02

50Ab. Rząd powinien zmniejszać różnice dochodów	0,1	0,0	0,0	0,3	0,0	0,0
	-0,04	0,03	-0,01		-0,01	-0,01
50Ac. Rząd powinien zapewnić każdemu pracę	0,1	0,2	0,0	0,3	0,0	0,1
	-0,04	0,06	0,01		-0,03	0,03
51i. Zadowolenie z własnego wykształcenia	0,0	0,2	0,1	0,5	0,2	0,1
	0,01	0,06	0,04		0,04	0,03
55Zk. Pochodzenie ze wsi/miasta czynnikiem sukcesu	0,0	0,4	0,0	0,4	0,0	0,0
	-0,01	0,09	0,03		0,01	0,01
55Zl. Płeć czynnikiem sukcesu	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0
	-0,02	-0,02	-0,03		0,01	-0,01
58. Poczucie szczęścia z obecnego życia	0,0	0,1	0,3	0,4	0,2	0,5*
	0,01	-0,04	-0,06		0,05	0,08
61. Samoocena stanu zdrowia	0,2	0,0	0,0	0,2	0,0	0,3
	-0,05	-0,01	0,00		0,02	0,06
62. Idealna liczba dzieci w rodzinie	0,3	0,3	0,8**	0,4	0,0	0,0
	0,06	-0,08	-0,11		-0,03	-0,01
63. Edukacja seksualna w szkole podstawowej	0,1	0,0	0,1	0,5	0,0	0,0
	-0,003	-0,001	-0,003		0,00	0,00
65a. Aborcja: dziecko urodzi się z poważnymi wadami	0,0	0,0	0,5*	0,0	0,0	0,0
	-0,02	-0,03	-0,09		-0,01	-0,002

cd. tabeli 6

65b. Aborcja: mężatka nie chce więcej dzieci	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,2
	-0,01	-0,01	-0,02		-0,01	-0,04
65c. Aborcja: ciąża zagraża zdrowiu kobiety	0,1	0,0	0,7*	0,0	0,0	0,1
	0,03	-0,01	-0,10		-0,03	-0,04
65d. Aborcja: bardzo niskie dochody w rodzinie	0,1	0,0	0,0	0,3	0,0	0,4
	0,03	0,02	0,01		0,01	-0,07
65e. Aborcja: ciąża wynikiem gwałtu	0,0	0,0	0,3	0,1	0,0	0,3
	0,01	-0,03	-0,07		0,01	-0,06
65f. Aborcja: panna nie chce małżeństwa	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0	0,2
	-0,01	0,01	0,01		0,00	-0,05
65g. Aborcja: kobieta tak chce	0,0	0,0	0,1	0,4	0,1	0,9**
	-0,02	-0,01	0,04		-0,03	-0,10
66. Pozwolić na eutanazję, jeśli żąda pacjent	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,4
	0,01	-0,03	-0,01		-0,04	-0,07
67. Stosunki seksualne przed ślubem	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0
	-0,01	-0,01	0,02		0,00	-0,01
68. Seks z innym partnerem niż współmałżonek	0,0	0,1	0,0	0,1	0,8*	0,1
	0,01	0,04	0,00		0,09	0,04
70. Porządne lanie dziecka czasem konieczne	0,0	0,6*	0,1	0,4	0,0	0,0
	0,00	0,11	0,04		-0,01	-0,01

71Z. Samoocena pozycji społecznej (skala 1–10)	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0
	0,01	0,04	-0,04		-0,01	0,00
72. Zadowolenie z demokracji w Polsce	0,0	0,2	0,0	0,8	0,5*	0,0
	0,01	0,06	0,02		0,08	-0,01
73. Jak obecnie działa system polityczny w Polsce	0,0	0,0	0,0	0,7	0,7*	0,1
	0,00	0,00	-0,02		0,09	-0,04
74. Stopień zainteresowania polityką	0,3	0,5*	0,0	1,1**	0,0	0,0
	0,05	-0,10	-0,02		-0,01	-0,03
76. Skala poglądów lewicowych-prawicowych	0,0	0,2	0,3	0,3	0,3	0,1
	0,02	-0,06	0,02		0,06	0,04
77. Za czy przeciw socjalizmowi	0,0	0,0	0,0	0,1	0,4	0,1
	0,00	-0,03	-0,01		0,07	0,03
78. Czy głosował I tura wyborów prezydenckich 1990	0,2	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0
	0,05	-0,01	0,02		0,03	0,02
79A. Na kogo głosował w II turze 1990	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0
	0,01	-0,02	-0,01		-0,02	-0,01
80. Czy głosował w wyborach parlamentarnych 1991	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	-0,04	0,02	0,02		0,01	0,03
84. Wiara w życie po śmierci	0,0	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2
	0,00	0,07	0,04		-0,04	0,05

cd. tabeli 6

85. Czy Kościół w Polsce ma za dużo władzy?	0,0	0,1	0,0	0,4	0,0	0,3
	0,02	-0,04	0,01		0,02	-0,06
91A. Posiadanie samochodu	0,1	0,0	0,1	0,2	0,1	0,0
	0,03	0,01	0,03		0,03	-0,01
94. Różnice w dochodach w Polsce za duże/za małe	0,0	0,2	0,1	0,0	0,1	0,0
	-0,02	-0,06	-0,04		-0,03	0,01
95a. Brak pieniędzy na żywność, ubranie	0,0	0,0	0,0	0,3	0,1	0,1
	0,00	0,03	-0,01		-0,04	-0,03
95d. Brak pieniędzy na świadczenia mieszkaniowe	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
	0,01	-0,01	0,02		-0,03	-0,03
96. Pija napoje alkoholowe	0,2	0,2	0,0	0,4	0,2	0,0
	0,04	-0,06	0,00		0,04	0,02
96A. Wypija więcej niż powinien	0,0	0,0	0,4	0,1	0,0	0,0
	-0,02	-0,04	-0,08		-0,02	-0,02
86. Lata nauki szkolnej respondenta (rec.)	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0
	0,03	0,00	0,02		0,00	0,00
88. Dochód łączny gosp. domowego (tys. zł/mies.)	0,0	0,4*	0,7**	0,0	0,4*	0,0
	0,01	-0,09	-0,10		0,07	0,02

*p < 0,01; **p < 0,001*

Dla każdej pary zmiennych w pierwszym wierszu podano odsetek wyjaśnionego zróżnicowania odpowiedzi, a w drugim wartość standaryzowanego współczynnika regresji beta.

wówczas, gdy respondenci przypisują im, na podstawie tych cech, określone opinie i kierując się zazwyczaj racjami grzecznościowymi, wygłaszają odpowiedzi zgodne ze swoimi wyobrażeniami na ten temat. Wyobrażenie o opinii ankietera powstanie jednak tylko wówczas, gdy któraś z jego cech jest silnie waloryzowana przez respondentów i jednoznacznie kojarzona z określonymi poglądami. Mając w pamięci przedstawione zastrzeżenia można więc wysunąć hipotezę, że w Polsce żadna z cech społecznych ankieterów nie budzi na tyle silnej i społecznie podzielanej reakcji emocjonalnej, aby wyobrażenie takie powstało lub też poglądy ludzi nie są jednoznacznie kojarzone z określonymi cechami społecznymi, jak to jest w przypadku Murzynów w Stanach Zjednoczonych. Działające organizacje kobiece, młodzieżowe czy zawodowe nie prowadzą od wielu lat spektakularnych akcji, ich działalność nie jest też nagłaśniana w mediach. Wydaje się więc, że silniejszy wpływ którejś z cech społecznych ankieterów mógłby się w Polsce ujawnić tylko w określonych warunkach, np. strajku studenckiego lub podobnych akcji.

Możliwe jest jednak również inne wyjaśnienie, które zresztą nie wyklucza przedstawionego. Otóż, jak wynika z przytoczonych wcześniej odpowiedzi respondentów na zawarte w ankiecie pocztowej pytanie o cele badania PGSS, zdecydowana większość z nich – ponad 80% – postrzega je jako jedną ze sfer działalności władz („służą władzom”) lub też w kategoriach ogólnospołecznych („służą całemu społeczeństwu, gdyż wyniki są publikowane w mediach”). Wydaje się, że takie wyobrażenie o celach badań może sprzyjać uznawaniu ankieterów za urzędników ważnych instytucji państwowych lub społecznych. Nie generuje to jednak zachowań respondentów analogicznych do występujących w Stanach Zjednoczonych w badaniach prowadzonych w okresie wojny, w których, jak wspomniano, białym ankieterom, kojarzonym z władzami, respondenci-Murzyni udzielali bardziej „patriotycznych” odpowiedzi. W Polsce, co oczywiste, cechy społeczne nie budzą takich skojarzeń, a uznawanie ankieterów za urzędników sprzyja raczej ich bezosobowemu traktowaniu, w którym nie ma miejsca na oddziaływanie tych cech. Ponadto, jak wynika z najnowszych badań, wywiad nie jest obecnie przez respondentów traktowany jako sposób komunikowania się społeczeństwa z władzami (Sztabiński 1995b).

Z CZYM ZWIĄZANE JEST WYSTĘPOWANIE WPŁYWU CECH SPOŁECZNYCH ANKIETERÓW?

Wpływ tematyki pytań i ich miejsca w strukturze kwestionariusza

Bardzo słaby związek poszczególnych cech ankieterów z uzyskiwanymi odpowiedziami znacznie utrudnia określenie warunków jego występowania.

Niemniej jednak warto zwrócić uwagę na pewne zarysowujące się w tym zakresie tendencje.

Z przeglądu rezultatów badań nad wpływem cech ankiera wynika, że jego występowanie nie ma charakteru ogólnego, lecz związane jest z określoną tematyką pytań. Celowe więc wydawało się sprawdzenie, czy możliwe jest sformułowanie hipotez dotyczących ich związku z rodzajem poruszanych zagadnień. Jest to tym bardziej istotne, że hipotezy autorów wcześniejszych polskich badań trudno, w świetle uzyskanych tutaj wyników analizy regresji, uznać za przekonujące.

Okazało się to jednak niemożliwe, gdyż trudno jest przypisać znaczącym zależnościom jakiś wspólny wątek tematyczny. W niektórych pytaniach dotyczących tej samej problematyki wpływ taki ujawnia się, w innych zaś nie. Na przykład wykształcenie ankierów różnicowało odpowiedzi na pytania dotyczące idealnej liczby dzieci w rodzinie (62), dopuszczalności aborcji, gdy dziecko ma się urodzić z wadami (65a) i gdy ciąża zagraża zdrowiu kobiety (65c), a więc dotyczące spraw ze sfery etyczno-moralnej. We wszystkich tych pytaniach wraz ze wzrostem wykształcenia ankierzy uzyskiwali bardziej „liberalne” odpowiedzi. Mogłoby to wskazywać, że respondenci chcą zaprezentować się wobec bardziej wykształconych ankierów jako osoby tolerancyjne. Nie wystąpiła jednak taka tendencja w zbliżonych pytaniach dotyczących tej problematyki – nawet tak bliskich, jak dopuszczalność aborcji w innych, szczególnych okolicznościach, np. gdy jest ona rezultatem gwałtu. Przedstawiona hipoteza nie daje się więc utrzymać.

Podobna sytuacja występuje w przypadku dochodów ankierów: zamożniejsi ankierzy uzyskiwali bardziej krytyczne oceny demokracji (72) i funkcjonowania systemu politycznego w Polsce (73). Można to zinterpretować jako skłonność do wyrażania bardziej krytycznych ocen istniejącej w Polsce rzeczywistości w kontaktach z ludźmi zamożniejszymi. Możliwość takiej krytycznej oceny stwarzały jednak również dwa pytania o ocenę wielkości różnic w dochodach w Polsce (50Aa i 94), a także o likwidację bezrobocia jako zadanie rządu (50Ac), gdzie jednak wpływ zamożności ankierów nie wystąpił.

Jedyną prawdopodobną hipotezę dotyczącą wpływu cech na odpowiedzi respondentów można sformułować w odniesieniu do płci ankierów. Ma ona istotne znaczenie dla odpowiedzi na 2 pytania dotyczące społecznej roli kobiety (5 i 6). W wywiadach prowadzonych przez ankierki częściej nie zgadzano się z przedstawioną w tych pytaniach opinią, krytycznie odnoszącą się do działalności politycznej kobiet. Zdaje się to wskazywać, że respondenci, domyślając się opinii ankierki w tej sprawie, udzielali odpowiedzi „grzecznościowych”. Płeć ankiera nie miała jednak znaczenia w 4 pozostałych pytaniach, skłaniających do takich odpowiedzi (7a–7d), co mogłoby wskazywać na pewną przypadkowość uzyskanego rezultatu.

Należy jednak zwrócić uwagę, że o ile pytania, w których efekt płci wystąpił, dotyczyły jedynie ogólnej opinii w sprawie działalności politycznej kobiet, to pozostałe, dotyczące pracy zawodowej kobiet, zawierały odniesienia do sfery rodzinnej – skutków ich pracy dla dzieci i męża. Silne przywiązanie naszego społeczeństwa do tradycyjnych wartości rodzinnych mogło więc zniwelować ewentualne względy grzecznościowe, skłaniające respondentów do udzielania kobietom odpowiedzi zgodnych z ich założonymi przekonaniami. Istotne znaczenie mogła mieć również kolejność pytań. Zamieszczenie pytań o udział w polityce po pytaniach narzucających perspektywę rodzinną zapewne ograniczyłoby skłonność respondentów do odpowiedzi „grzecznościowych”. Wydaje się więc, że efekt płci może występować w związku z pytaniami dotyczącymi udziału kobiet w polityce, a nawet, jak można przypuszczać, w bardziej jeszcze akceptowanym dla kobiet życiu zawodowym, o ile nie stwarzają one konfliktu wartości poprzez jednoczesne wskazanie kosztów tego udziału dla innej ważnej społecznie sfery życia.

Nie bez znaczenia dla wystąpienia stosunkowo najbardziej czytelnego, możliwego do zinterpretowania wpływu płci ankietera mogły być również wspomniane przez Kahna i Cannela (1957) przyswojone wzory zachowań. W Polsce żywa jest norma pewnej kurtuazji w kontakcie z kobietami, co może powodować, że respondenci mają większą skłonność do wygłaszania opinii zgodnych z ich poglądami.

Choć trudno wskazać inne prawidłowości dotyczące wpływu poszczególnych cech ankieterów w związku z tematyką pytań, to jednak warto zwrócić uwagę, że cechy te mogą oddziaływać na opinie dotyczące praktycznie wszystkich wyróżnionych wcześniej zagadnień, a także na relacje o faktach. Zróznicowanie odpowiedzi w zależności od cech społecznych ankieterów wystąpiło nie tylko w pytaniach o opinie w sprawach politycznych, etyczno-moralnych i dotyczących grup społecznych, ale także w pytaniach o sprawy osobiste respondenta, np. o zainteresowanie polityką (74), ważność polityki i życia publicznego (39g), zadowolenie z sytuacji finansowej (47). Spośród uwzględnionych pytań faktualnych wysokość deklarowanych dochodów okazała się podatna na wpływ aż trzech cech ankietera: wieku, wykształcenia i zamożności. Wyższe dochody respondenci deklarują ankieterom młodszym, o niższym poziomie wykształcenia i bardziej zamożnym.

Rezultat ten można interpretować, zgodnie z wcześniej przytoczonymi wynikami polskich badań, jako przejaw skłonności respondentów do przedstawiania się w korzystnym świetle, chęć zaimponowania ankieterowi. W sumie więc większe, w porównaniu z omówionym w poprzednim rozdziale wpływem opinii ankietera, zróznicowanie mechanizmów prowadzących do wystąpienia wpływu jego cech zdaje się powodować, że błąd tego rodzaju może pojawić się w związku z niemal każdą tematyką pytań.

Brak jest również prawidłowości w występowaniu wpływu cech ankierów w zależności od miejsca pytania w strukturze kwestionariusza, choć można było oczekiwać, że będą one miały większe znaczenie na początku wywiadu, kiedy respondenci, zgodnie z wynikami badań psychologicznych, zwracają na nie większą uwagę. Przy przyjęciu omówionego w rozdziale III kryterium podziału kwestionariusza, w pierwszej jego części, obejmującej 25 pytań, wpływ którejs z cech ankierów wystąpił w 7 pytaniach, w drugiej zaś, obejmującej 32 pytania (wraz z pytaniami o wykształcenie i dochody) – w 10. Proporcje pytań, w których można podejrzewać wystąpienie błędu związanego z wpływem cech ankierów na odpowiedzi do ogólnej liczby pytań są więc bardzo zbliżone. Być może oddziaływanie wspomnianej prawidłowości jest ograniczone wskutek postrzegania ankiera przede wszystkim jako „urzędnika”.

Wpływ cech respondentów

Jak już wspomniano, błąd pomiaru związany z wpływem cech ankierów na uzyskiwane odpowiedzi jest w istocie błędem respondentów, gdyż jego wystąpienie związane jest z ich reakcjami psychologicznymi. Choć, dla całej zbiorowości jest on niewielki, to jednak, biorąc pod uwagę przytaczane wcześniej wyniki badań, podjąłem próbę odpowiedzi na pytanie, czy są takie segmenty struktury społecznej, w przypadku których wpływ ten jest inny, rządzi się innymi prawami niż wśród ogółu dorosłych mieszkańców Polski. Chodzi więc o to, czy wpływ cech społecznych ankierów wśród respondentów, np. z wyższym wykształceniem, jest podobny, jak w przypadku ogółu respondentów, czy też ma swoją specyfikę. Odpowiedzi na takie pytania dostarczyła analiza kowariancji. Ponieważ jednak wpływ poszczególnych cech ankierów występuje bardzo rzadko, wnioski z analizy będą dotyczyć przede wszystkim łącznego oddziaływania tych cech w poszczególnych kategoriach respondentów.

Oczywiste jest, że poszczególne cechy ankiera mogą powodować występowanie u respondentów różnych, omówionych wcześniej mechanizmów prowadzących w rezultacie do powstania omawianego rodzaju wpływu. Dlatego też przedstawione poniżej wyniki analiz mają na celu określenie ogólnej podatności pewnych kategorii respondentów na afektywne reakcje związane z cechami ankierów niezależnie od tego, w wyniku jakich konkretnie mechanizmów reakcje te występują. Związane jest to z przytoczoną na początku rozdziału tezą Hymana (1954), zgodnie z którą warunkiem wystąpienia wpływu cech ankiera jest ich silna waloryzacja wśród respondentów.

W pierwszym etapie analiz zmierzających do zbadania, na ile cechy ankierów oddziałują na poszczególne kategorie respondentów, odwołałem się

do charakterystyk społecznych tych ostatnich. Wzięłem pod uwagę ich płeć, wiek, wykształcenie i rodzaj miejscowości zamieszkania. Staralem się więc określić, czy w pytaniach, w których dla całej próby wystąpił wpływ cech ankierów, szczególnie podatni na jego oddziaływanie są mężczyźni lub kobiety, respondenci młodsi lub też starsi, bardziej lub mniej wykształceni itd.

W celu odpowiedzi na te pytania powtórnie obliczyłem regresję między cechami ankierów a odpowiedziami respondentów w wywiadzie PGSS, lecz analiza była prowadzona osobno dla każdej z kategorii respondentów, wyróżnionych ze względu na wymienione wcześniej podstawowe ich charakterystyki społeczne. Przykładowo w pytaniu 5, w którym stwierdzono wcześniej związek płci ankiera z odpowiedziami respondentów, sprawdzałem siłę i kierunek tego wpływu u respondentów – kobiet i mężczyzn – wśród respondentów w wieku do 30 lat, od 31 do 45 lat itd. Jeśli dla którejś z kategorii płci, wieku czy innej cechy respondentów uzyskany wynik miałby wartość wyraźnie odmienną od uzyskanych dla pozostałych kategorii, np. wyraźnie wyższą, można stwierdzić, że kategoria ta w danym pytaniu okazała się szczególnie podatna na wpływ wziętej pod uwagę cechy ankierów.

Przeprowadzone analizy, których nie przedstawiam w formie tabelarycznej, wykazały, że ogólnie biorąc cechy ankierów różnicują odpowiedzi poszczególnych kategorii respondentów w sposób bardzo podobny. Trudno jest wskazać takie kategorie respondentów, dla których zależności między cechami ankierów a uzyskiwanymi odpowiedziami miałyby w przypadku większości pytań inny kierunek lub wyraźnie różną siłę niż w pozostałych kategoriach. Świadczy to o zasadniczo zunifikowanym stosunku naszego społeczeństwa do ankierów. Wydaje się, że choć mogą oni być przyjmowani przez poszczególne kategorie respondentów mniej lub bardziej uprzejmie, to jednak generalnie są uznawani za „urzędników” i traktowani w sposób raczej bezosobowy.

Pomimo tej ogólnej prawidłowości można wskazać kategorie respondentów, w przypadku których związki między cechami ankierów a udzielanymi odpowiedziami nieco różnią się w porównaniu z innymi. Trochę bardziej „odporni” na tego rodzaju wpływ zdają się być respondenci należący do najmłodszej kategorii wiekowej (do 30 lat), w której na 20 analizowanych pytań – tych, w których stwierdzono wcześniej wpływ cech ankierów – nie wystąpił ani jeden istotny statystycznie związek między którąś z cech społecznych ankierów a uzyskiwanymi odpowiedziami. Z kolei wpływ taki wydaje się nieco silniejszy w grupie najstarszej – 61 lat i więcej, gdzie istotny statystycznie związek odpowiedzi z cechami ankiera wystąpił w czterech pytaniach.

Kategoriami specyficznymi, dla których zależności między cechami społecznymi ankierów a udzielanymi odpowiedziami różnią się od występujących w zbiorowości, są również respondenci mieszkający w wielkich miastach (500 tys. mieszkańców i więcej) oraz mieszkający w małych miastach (do 100 tys. mieszkańców). Dla pierwszej z tych kategorii stwierdzono tylko jedną

istotną statystycznie zależność między cechami ankierów a udzielanymi odpowiedziami, dla drugiej zaś – pięć takich zależności.

Przyczyn słabych związków między cechami ankierów a odpowiedziami udzielanymi przez ludzi młodych i mieszkańców wielkich miast można upatrywać w ich większej wiedzy o badaniach ankietowych i większej niezależności myślenia. Sprzyja to traktowaniu ankiera jako osoby po prostu spełniającej swoje obowiązki i ograniczeniu jego wpływu. Trudno jest natomiast wyjaśnić silniejszy wpływ cech ankierów wśród ludzi starszych i mieszkańców małych miast. Nasuwające się na podstawie literatury możliwości interpretacyjne nie znajdują potwierdzenia, gdyż w bardzo podobnych tematycznie i sąsiadujących z sobą pytaniach wpływ cech ankierów niekiedy występuje, a niekiedy jest nieobecny. Dlatego też trzeba poprzestać na odnotowaniu specyfiki tych kategorii respondentów, bez podejmowania próby ich interpretacji.

Specyficzną kategorią, jeżeli chodzi o występowanie związku między cechami społecznymi ankierów, a konkretnie jednej ich cechy – wykształcenia – a udzielanymi odpowiedziami, okazały się również kobiety. Ankierom bardziej wykształconym kobiety częściej udzielały odpowiedzi liberalnych na pytania o aborcję (65a i 65c) i częściej wskazywały mniejszą liczbę dzieci jako idealną w rodzinie (pyt. 62). Można przypuszczać, że chodzi w tym przypadku o skłonność do przedstawiania się w korzystnym świetle w kontakcie z osobami wykształconymi. Jednakże w świetle przytaczanej wcześniej literatury trudno wyjaśnić, dlaczego ta tendencja zdaje się silniej występować wśród kobiet. Można jedynie wysunąć bardzo ostrożną, nie opartą na aktualnych wynikach badań hipotezę, że dla kobiet wykształcenie może być wartością wyżej cenioną niż dla mężczyzn, stąd też ta cecha ankierów jest dla nich bardziej wyrazista i silniej waloryzowana. Wpływ wykształcenia ankiera w przypadku tej kategorii jest więc stosunkowo silny.

Podsumowując przedstawione rezultaty analizy kowariancji należy podkreślić, że wskazane tutaj tendencje są generalnie bardzo słabe. Stosunkowo najbardziej wyraźna jest ostatnia z omawianych, ale dotyczy wpływu jednej tylko cechy ankierów, nie zaś ogólnej podatności na wpływ ich charakterystyk społecznych, a ponadto pytań o zbliżonej tematyce. Trudno na tej podstawie prognozować, czy może chodzić w tym przypadku o ogólną podatność kobiet na efekt wykształcenia, czy też ograniczoną do pytań dotyczących problematyki etyczno-moralnej.

Warto zwrócić również uwagę na pewne odmienności uzyskanych tutaj wyników w porównaniu z rezultatami omawianych wcześniej badań polskich i zachodnich. Praktycznie bez znaczenia dla podatności na wpływ cech ankierów okazało się wykształcenie respondentów, podczas gdy rezultaty innych badań, zwłaszcza zachodnich, wskazują na specyfikę w tym zakresie osób o najwyższym i najniższym poziomie wykształcenia. Słabsze niż można było oczekiwać jest również znaczenie pozostałych ich cech.

W dalszym ciągu analiz zmierzających do określenia, jakie kategorie respondentów różnią się od całej zbiorowości ze względu na podatność na wpływ cech społecznych ankierów, wziąłem pod uwagę ważność dla respondentów poglądu wyrażonego w odpowiedzi na pytanie podczas wywiadu PGSS oraz ich ocenę własnej pozycji społecznej. Jeżeli chodzi o pierwszą z tych charakterystyk, to oczywiście zakładałem, że osoby, dla których poglądy w danej sprawie są mniej ważne, będą bardziej podatne na tego rodzaju wpływ. W przypadku oceny własnej pozycji można było oczekiwać, że respondenci uznający ją za niską będą odczuwać największą potrzebę „dowartościowania się” i w rezultacie najczęściej udzielać odpowiedzi społecznie akceptowanych, tzn. zgodnych z ich przekonaniem o poglądach ankiera lub też zmierzających do zaprezentowania się w korzystnym świetle ze względu na wartości uznawane w społeczeństwie.

Informacje dotyczące ważności poglądów dla respondentów pochodzą, jak o tym była mowa w poprzednim rozdziale, ze skierowanej do nich po wywiadzie PGSS ankiety pocztowej. W identyczny sposób zostały one zdychotomizowane, tzn. wyodrębniono przypadki, gdy pogląd był dla respondenta bardzo ważny oraz gdy był raczej ważny, raczej nieważny i zupełnie nieważny. Informacje o ocenie pozycji społecznej zaczerpnięto z wywiadu PGSS i zrekodowano na 4 kategorie w sposób podany w aneksie III. Dla każdej z wyodrębnionych w ten sposób kategorii respondentów obliczono regresję między cechami ankierów a odpowiedziami udzielonymi w wywiadzie PGSS. W analizach wzięto pod uwagę jedynie te pytania, w których dla całej zbiorowości stwierdzono wpływ cech ankierów.

Przeprowadzone analizy, których nie przedstawiam w formie tabeli, wykazały, że żadna z kategorii respondentów wyodrębnionych ze względu na ważność wyrażonej opinii oraz ocenę własnej pozycji nie różni się wyraźnie pod względem siły ani kierunku związków cech ankiera z udzielanymi odpowiedziami od całej zbiorowości. Jest to rezultat raczej nieoczekiwany zwłaszcza dla kategorii respondentów, którzy określili swoje przekonania w sprawie poruszanej w pytaniu jako bardzo ważne, a więc, jak można było zakładać, stabilne i nie podlegające wpływom. Tymczasem kategoria, która określała swoje poglądy jako mniej ważne, niewiele różni się od tej, dla której poglądy były bardzo ważne. Na ogółem 9 pytań, dla których uzyskałem informacje o ważności poglądów, zaledwie w 3 silniejsze związki cech ankierów z odpowiedziami wystąpiły, zgodnie z przewidywaniami, wśród respondentów, dla których poglądy były mniej ważne (wystąpił istotny statystycznie wpływ cech ankierów), a w 5 brak było między nimi różnic (dla żadnej z kategorii nie stwierdzono wpływu cech ankierów). W jednym pytaniu wystąpiła natomiast tendencja odwrotna od oczekiwanej: silniejszy związek odpowiedzi z cechami ankierów wystąpił wśród respondentów, którzy określili swoje poglądy w sprawie poruszanej w pytaniu jako bardzo ważne.

Chodzi o pytanie 62, dotyczące idealnej liczby dzieci w rodzinie, gdzie wykształcenie ankierów wyjaśniało 3,1% różnicowania odpowiedzi tej kategorii respondentów.

Warto w związku z tym przypomnieć, że w przedstawionej w poprzednim rozdziale analizie zmierzającej do ustalenia podatności respondentów na wpływ opinii ankierów, ważność dla respondentów wygłaszanych w wywiadzie poglądów również nie miała większego znaczenia. Można przypuszczać, że w specyficznej sytuacji społecznej, jaką stwarza wywiad, subiektywne znaczenie dla respondentów ich własnych opinii traci na znaczeniu jako wyznacznik odporności na wpływ ankierów. Do sprawy tej powrócę w dalszym ciągu książki.

PROBLEM DOBORU ANKIETERÓW W ZALEŻNOŚCI OD CECH SPOŁECZNYCH RESPONDENTÓW

W literaturze poświęconej oddziaływaniu cech społecznych ankierów, zwłaszcza pochodzącej z lat pięćdziesiątych, jako sposób ograniczenia występowania tego rodzaju wpływu na odpowiedzi zaleca się, o czym wspominałem wcześniej, realizację wywiadów z respondentami o określonych cechach społecznych przez ankierów o identycznych cechach. W Stanach Zjednoczonych wywiady z Murzynami powinni więc przeprowadzać Murzyni, z młodzieżą – młodzi ankierzy, a z respondentami o niskim statusie – ankierzy również należący do tych klas społecznych. Miało to sprzyjać ograniczeniu skłonności respondentów do udzielania odpowiedzi „oficjalnych”, zgodnych z normami ogólnospołecznymi.

Zalecenie to było w późniejszym okresie kwestionowane, a ponadto, jak wykazały inne badania, w tym również analizy omawiane w tej książce, mechanizmy prowadzące do wystąpienia wpływu cech ankiera mogą być różnorodne. Sprawą podstawową jest jednak rozstrzygnięcie, czy poszczególne kategorie respondentów rzeczywiście udzielają różnych odpowiedzi w zależności od tego, czy ankier należy do „ich” kategorii, czy też do innej. Ponieważ w badaniu PGSS wpływ poszczególnych cech społecznych ankierów okazał się bardzo niewielki – występował każdorazowo w związku z trzema lub czterema pytaniami – możliwe jest przedstawienie jedynie bardzo ostrożnych hipotez na ten temat.

W celu zbadania, czy pewne zestawienia cech ankierów i respondentów mogą prowadzić do uzyskiwania wyraźnie odmiennych odpowiedzi niż pozostałe zestawienia, posłużyłem się analizą wariancji dwuzmiennowej. Zmienną wyjaśnianą były odpowiedzi respondentów na pytania PGSS, w których wcześniejsze analizy wskazują na wystąpienie wpływu cech ankierów, jako zmienne wyjaśniające zaś przyjmowano każdorazowo tę samą cechę ankierów

i respondentów: ich płeć, wiek, wykształcenie i rodzaj miejscowości zamieszkania. Starałem się uchwycić występowanie interakcji między tymi cechami.

Wyniki obliczeń, których nie przedstawiam tu w formie tabel, wykazały, że istotnie statystycznie interakcje wystąpiły tylko w jednym przypadku: w pytaniu o dopuszczalność aborcji w sytuacji, gdy ciąża zagraża zdrowiu matki (65c), ankierzy z wykształceniem średnim w wywiadach z osobami z wykształceniem podstawowym znacznie częściej uzyskiwali odpowiedź przeczącą. Wskazuje to, że reakcje poszczególnych kategorii respondentów na cechy ankierów są, gdy wziąć pod uwagę płeć, wiek, wykształcenie i rodzaj miejscowości, ogólnie biorąc podobne. Wydaje się więc, że w Polsce nie istnieje problem ich specjalnego doboru w zależności od cech społecznych respondentów. Związane jest to, jak można przypuszczać, z siłą oddziaływania mechanizmów, które prowadzą do jego wystąpienia w porównaniu z powodującymi „efekt rasy” w Stanach Zjednoczonych. O ile tam istnieje silny nacisk norm ogólnospołecznych lub też normy solidarności rasowej, to w Polsce bardziej lub mniej kurtuazyjne zachowania oraz bardziej lub mniej liberalne czy też „nowoczesne” poglądy nie są przedmiotem tak wyraźnego wartościowania.

Uzyskany rezultat nie przesądza oczywiście o tym, że przy badaniu pewnych specyficznych zagadnień problem doboru ankierów w zależności od cech respondentów będzie miał równie niewielkie znaczenie. Jeśli wywiad będzie np. dotyczył spraw bardzo osobistych, choćby zagadnień życia seksualnego czy też problemów rodzinnych, można spodziewać się, że płeć i wiek ankierów oraz respondentów będą miały istotne znaczenie dla uzyskiwanych odpowiedzi. Nie oznacza to jednakże, że np. ludzie młodzi będą udzielali „prawdziwych”, nie obarczonych wpływem ankiera odpowiedzi swoim rówieśnikom, a kobiety – kobietom. W zrealizowanych we Francji badaniach (prowadzonych techniką CATI) dotyczących życia seksualnego, kobiety częściej deklarowały praktyki masturbacyjne mężczyznom niż kobietom. Autorzy badania uznali, że bardziej wiarygodne odpowiedzi na ten temat uzyskiwali mężczyźni, co było związane, według przedstawionej interpretacji, z generalnie częstszymi tego rodzaju praktykami wśród mężczyzn, a więc antycypowaną przez respondentki większą ich permissywnością w tym zakresie oraz niechęcią przyznawania się wobec kobiety do braku partnera seksualnego (Bejin 1993). Ewentualny sposób doboru ankierów w zależności od cech respondentów pozostaje więc sprawą otwartą.

Uzyskany na podstawie analizy interakcji rezultat stanowi potwierdzenie wniosku, który można na wysnuć również na podstawie wyników analiz przedstawionych w poprzednim podrozdziale. Wskazują one również, że podatność kobiet i mężczyzn, osób w różnym wieku, o różnym wykształceniu i mieszkających w różnych miejscowościach na wpływ tych samych cech ankierów zdaje się być mało zróżnicowana. Można jednak na ich podstawie zaryzykować tezę, że pewne znaczenie mają inne cechy ankierów. Płeć

i wykształcenie ankierów, jak wspomniano, nieco silniej różnicują odpowiedzi ludzi najstarszych (powyżej 60 lat), a pierwsza z tych cech dodatkowo – mieszkańców małych miast. Wydaje się więc, że dążąc do minimalizacji błędów związanego z wpływem cech ankierów, należałoby problem ich doboru do badań rozważać nie tylko pod kątem zestawiania z tymi samymi cechami respondentów, lecz także innymi, które mogą mieć bardziej istotne znaczenie. Oczywiście należałoby wziąć pod uwagę wszystkie, analogiczne do wymienionych powyżej, możliwe skutki takiego doboru dla udzielanych odpowiedzi.

WPŁYW POZASPOŁECZNYCH („OSOBOWOŚCIOWYCH”) CECH ANKIETERÓW

W omawianej w rozdziale II literaturze poświęconej oddziaływaniu cech „osobowościowych” ankierów na występowanie błędów, cechy te były traktowane jako pewne stałe właściwości ankierów i rozpatrywane przede wszystkim w związku z jakością ich pracy. Podejście takie trudno jest negować, gdyż jego przyjęcie uzasadnia stosowanie testów selekcyjnych przy rekrutacji ankierów.

Jednakże z innego punktu widzenia – ewentualnego wpływu na respondenta – właściwości osobowościowe ankierów można traktować jako ich cechy „pozaspołeczne”. Jest oczywiste, że respondent obserwując zachowania ankiera jednocześnie je ocenia, uznając go za osobę sympatyczną lub niesympatyczną, staranną lub niestaranną w pracy, zachowującą się w sposób przyjacielski lub też oficjalny itp. Oceny takie są silnie i w jednoznaczny sposób waloryzowane. Jeśli więc postrzeganie cech społecznych ankierów może wpływać na uzyskiwane odpowiedzi, to można było oczekiwać, że na podobnej zasadzie mogą na nie oddziaływać ich cechy „pozaspołeczne”. Należy wziąć pod uwagę, że, jak wynika z badań, podziały według kryterium stosunku do pracy czy też stosunku do innych ludzi są w świadomości społecznej równie realne i ważne, jak bazujące na kryteriach „obiektywnych” podziały według zamożności, wykształcenia czy też miejsca zamieszkania (por. np. Gostkowski 1985). Ponadto, jak o tym była mowa w rozdziale II, ankierzy są postrzegani przez respondentów przede wszystkim w kontekście takich właśnie cech.

Oczywiście sposób ich oddziaływania będzie zupełnie inny. Nie można zakładać, że ludziom pracowitym czy też sympatycznym przypisuje się określone poglądy. Niewątpliwie jednak rozmowa z osobą ocenianą jako sympatyczną lub zachowującą się w sposób przyjacielski może skłaniać do podobnych zachowań mających na celu podtrzymanie dobrego kontaktu i do większej otwartości, a z ocenianą jako pracowita – do bardziej rzetelnych i przemyślanych odpowiedzi.

Przy takim podejściu akcent kładzie się zatem na psychologiczną warstwę wywiadu, a więc na to, na ile fakt rozmowy z osobą sympatyczną lub staranną w pracy wpływa na respondenta i w rezultacie na udzielane przez niego

odpowiedzi. Nawiązuje ono do wspomnianych w poprzednim rozdziale badań Dijkstry i van der Zouwena (1988) oraz Krak (1976) nad wpływem stylu prowadzenia wywiadu na uzyskiwane odpowiedzi.

Konsekwentne przyjęcie „perspektywy respondenta” wymaga jednak, aby sposób oceny ankiera nie miał charakteru „zewnętrznego”. Nie można więc określać jego cech na podstawie testów psychologicznych ani tym bardziej wyobrażeń badacza o tym, jakie zachowania ankiera zostaną uznane przez respondentów za przyjacielskie lub sympatyczne. Nie chodzi przecież o to, jaki jest ankier „naprawdę”, a każda ocena ma przecież charakter subiektywny i takie same zachowania mogą być ocenione przez różne osoby w odmienny sposób i w rezultacie prowadzić do odmiennych reakcji. Warto w związku z tym odwołać się do wyników badań Franciszka Sztabińskiego (1996a), który porównywał oceny zachowań respondenta w tym samym wywiadzie dokonywane przez dwóch niezależnych ankierów. Przy zastosowaniu pytań dychotomicznych, np. przyjacielski–oficjalny, budzący sympatię–nie budzący sympatii itp., odsetek niezgodności wynosił 20–30 punktów procentowych.

Tym, co może wpływać na odpowiedzi respondenta jest dokonana przez niego ocena ankiera w konkretnym wywiadzie. Ocena taka nie musi zresztą dotyczyć wyłącznie jego cech osobowościowych. Mogą to być również inne charakterystyki ankiera, a więc np. czy jest on przystojny, kulturalny itp. Rozmowa z kimś, kogo uznaje się za osobę przystojną, zwłaszcza jeśli jest ona przeciwnej płci, może skłaniać do zaprezentowania się w korzystnym świetle, z osobą kulturalną zaś – do wygłaszania opinii mniej skrajnych, bardziej stonowanych.

SIŁA WPŁYWU „POZASPOŁECZNYCH” CECH ANKIETERÓW I JEGO ZWIĄZEK Z TEMATYKĄ PYTAŃ

Spśród wielu możliwych cech „pozaspołecznych” w badaniach zdecydowano się uwzględnić przede wszystkim takie, którymi zgodnie z literaturą powinien odznaczać się dobry ankier. Ponieważ w większości przypadków postulaty w tym zakresie oparte są na intuicjach, przeprowadzone analizy pozwoliłyby w pewnym zakresie ocenić ich zasadność. Chodzi więc o sprawdzenie, czy ankierzy posiadający postulowane cechy rzeczywiście uzyskują w wywiadzie inne odpowiedzi, a jeśli tak, to czy odpowiedzi te wydają się być bardziej „prawdziwe” niż uzyskiwane przez pozostałych ankierów.

Wśród wymienianych w literaturze szczegółowych charakterystyk „dobrego” ankiera można wyróżnić takie, które związane są z uzyskaniem zgody na wywiad i budowaniem właściwej jego atmosfery, sprzyjającej uzyskiwaniu wiarygodnych danych oraz bezpośrednio determinujące rzetelność w zadawaniu pytań i notowaniu odpowiedzi. Podejmując próbę określenia wpływu

pozaspołecznych cech ankierów na uzyskiwane odpowiedzi, w badaniach uwzględniłem charakterystyki ankierów należące do obydwóch tych grup. Wzięłem więc pod uwagę, z jednej strony, takie ich cechy, jak przyjazny stosunek do ludzi, opanowanie w sposobie zachowania i budzenie sympatii innych, z drugiej zaś – dokładność i staranność w pracy oraz nienarzucanie własnego zdania.

Informacje o przypisywaniu ankierom tych cech zostały zaczerpnięte z wysłanej do respondentów PGSS ankiety pocztowej. Odwołanie się do ocen respondentów, nie zaś wyników specjalnych testów, związane było ze sposobem ich wykorzystania. Celem analiz jest zbadanie oddziaływania tych cech na respondentów, nie zaś ich związek z poprawnością pracy ankiera. Dlatego też ważne było nie to, czy ankier w rzeczywistości je posiada, lecz czy jest on postrzegany jako osoba o takich właśnie cechach.

Pytania o cechy ankierów miały charakter dychotomiczny. Ponieważ jednak, jak wspomniano, wszystkie wymienione cechy są silnie waloryzowane, a respondenci, co wynika z badań dotyczących wartości danych z kontroli pracy ankierów (Sztabiński 1996b), mają skłonność do wyłącznie pozytywnych ocen ankierów, starałem się sformułować je w taki sposób, aby stworzyć możliwie zbliżone szanse wyboru każdej z alternatyw. Dlatego też w odniesieniu do cech negatywnych użyłem określeń, które nie były dyskwalifikujące dla ankiera. W rezultacie jednak pary cech nie stanowią opozycji semantycznych.

W ankiecie uwzględniłem następujące pary cech: raczej przyjazny, przyjacielski – raczej zachowujący się oficjalnie, „sztywno”; raczej staranny, dokładny w pracy – raczej lekko traktujący pracę, trochę powierzchowny; raczej opanowany, spokojny – raczej żywo reagujący, okazujący co mu się podoba lub nie podoba; raczej narzucający własne zdanie – raczej zgodny; raczej od razu budzący sympatię – raczej nie budzący od razu sympatii. Dodatkowo, spoza opartego na literaturze inwentarza pożądanych „osobowościowych” cech ankierów, uwzględniono parę „raczej atrakcyjny, przystojny, ładny – raczej mało atrakcyjny, „brzydki” uznając, że postrzeganie ich ze względu na ten wymiar może mieć istotne znaczenie dla udzielanych odpowiedzi oraz dokonaną przez respondenta ocenę pozycji społecznej ankiera (na podstawie zamieszczonego w ankiecie pocztowej pytania 71Z z kwestionariusza PGSS). Uznanie tej ostatniej cechy za mającą charakter „pozaspołeczny” może wydawać się wątpliwe. Do sprawy tej powrócę w dalszym ciągu rozdziału.

W celu zbadania wpływu wymienionych cech ankierów na uzyskiwane odpowiedzi posłużyłem się analizą regresji. Zmiennymi wyjaśnianymi były odpowiedzi respondentów na zamieszczone w aneksie I pytania kwestionariusza PGSS, zmiennymi wyjaśniającymi zaś – postrzeganie cech ankiera ze względu na wspomniane wymiary. Jako zmienne kontrolne przyjęto płeć, wiek, wykształcenie ankierów i respondentów oraz dodatkowo rodzaj miejscowości zamieszkania tych ostatnich. Wyniki tej analizy zawarte są w tabeli 7.

Tabela 7. Wpływ „pozaspołecznych” cech ankierów na uzyskiwane odpowiedzi. Wyniki analizy regresji odpowiedzi respondentów na postrzegane przez nich cechy „pozaspołeczne” ankierów*

Pytanie z kwestionariusza PGSS i nazwa zmiennej	Przyjazny –oficjalny	Staranny– powierz- chowny	Opanowany –żywo reagujący	Narzucił swoje zdanie– zgodny	Przystojny –brzydki	Sympa- tyczny– niesympa- tyczny	Pozycja w społec- zeństwie
3. Sytuacja na świecie zagraża Polsce	0,2 0,05	0,2 –0,05	0,0 0,00	0,0 –0,03	0,2 0,05	0,0 –0,03	0,0 –0,02
5. Kobiety nie nadają się do polityki	0,0 –0,01	0,0 0,02	0,0 0,01	0,0 0,00	0,0 0,02	1,3** –0,13	0,0 0,02
6. Rządzenie krajem pozostawić mężczyznom	0,0 0,03	0,2 0,05	0,1 –0,04	0,2 –0,04	0,0 0,01	1,2** –0,13	0,4 –0,06
7a. Pracująca matka może również zapewnić ciepło	0,0 0,03	0,0 –0,01	0,6 –0,08	0,6* 0,08	0,0 0,02	0,0 0,01	0,1 0,03
7b. Żona niech zapewnia mężowi karierę	0,0 0,00	0,0 0,02	0,1 0,04	0,0 –0,02	0,0 0,02	0,3 –0,07	0,0 –0,03
7c. Praca matki szkodzi dziecku	0,0 –0,02	0,0 –0,01	0,0 0,02	0,8* –0,09	0,0 –0,01	0,6 –0,09	0,1 –0,03
7d. Lepiej gdy mężczyzna zarabia, a kobieta w domu	0,0 –0,01	0,0 0,02	0,0 0,03	0,2 –0,05	0,0 0,02	0,3 –0,06	0,2 –0,05

cd. tabeli 7

39f. Jak ważna religia i Kościół	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,4**
	0,00	-0,03	-0,02	0,00	-0,01	0,01	0,12
39g. Jak ważna polityka i życie publiczne	0,2	0,4	0,0	0,1	0,3	0,1	0,2
	-0,05	0,07	-0,02	-0,03	-0,06	0,04	0,05
40. Za/przeciw karze śmierci za morderstwo	0,0	0,1	0,4	0,0	0,8*	0,0	0,0
	-0,02	-0,04	-0,06	0,00	0,10	-0,02	0,03
41. Boi się chodzić samotnie nocą w okolicy	0,0	0,0	0,4	0,0	0,0	0,0	0,0
	0,02	0,00	0,07	-0,02	0,02	-0,01	-0,01
42c. Zaufanie do Kościoła katolickiego	0,0	0,3	0,0	0,1	0,0	0,0	0,3
	0,02	0,06	0,02	0,04	0,03	-0,02	-0,06
42f. Zaufanie do zw. zaw. „Solidarność”	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
	-0,02	-0,04	0,03	0,00	0,00	0,02	-0,04
43. Czy rząd powinien zmniejszać różnice dochodów	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,2	0,3
	-0,03	0,04	-0,01	0,03	-0,04	-0,05	-0,06
47. Zadowolenie z własnej sytuacji finansowej	0,0	0,2	0,0	0,0	0,1	0,3	0,1
	-0,01	-0,04	0,03	0,02	-0,04	-0,07	0,03
48. Zmiana sytuacji finansowej w ostatnich latach	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1
	-0,03	0,01	0,03	0,03	-0,02	0,00	0,04
49. Dochody na tle innych rodzin w Polsce	0,2	0,2	0,0	0,1	0,1	0,1	1,3**
	0,05	-0,05	0,00	0,04	0,04	-0,03	-0,12

50Aa. Różnice dochodów są w Polsce zbyt duże	0,0	0,2	0,0	0,1	0,3	0,0	0,3
	0,00	0,05	-0,02	0,03	0,07	-0,03	0,06
50Ab. Rząd powinien zmniejszać różnice dochodów	0,3	0,1	0,2	0,1	0,4	0,3	0,2
	0,06	-0,03	0,04	0,03	0,07	-0,07	-0,05
50Ac. Rząd powinien zapewnić każdemu pracę	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1	0,1	0,0
	0,04	0,03	0,03	-0,01	0,03	-0,04	0,02
51i. Zadowolenie z własnego wykształcenia	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0
	-0,04	0,03	-0,03	-0,03	0,00	-0,03	0,01
55Zk. Pochodzenie ze wsi/miasta czynnikiem sukcesu	0,2	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0
	0,04	-0,01	-0,02	0,05	0,02	-0,03	-0,01
55Zl. Płeć czynnikiem sukcesu	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	-0,01	-0,04	-0,03	0,02	-0,01	0,02	0,00
58. Poczucie szczęścia z obecnego życia	0,1	0,4	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0
	0,03	0,07	-0,04	-0,03	0,02	0,03	0,00
61. Samoocena stanu zdrowia	0,0	0,0	0,0	0,0	0,6*	0,0	1,1**
	0,00	-0,01	0,00	-0,01	0,08	0,01	0,11
62. Idealna liczba dzieci w rodzinie	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0
	-0,02	-0,02	0,01	-0,05	0,00	0,00	-0,02
63. Edukacja seksualna w szkole podstawowej	0,3	0,0	0,1	0,2	0,3	0,1	0,6*
	-0,05	-0,02	-0,03	0,05	0,07	-0,03	0,08

cd. tabeli 7

65a. Aborcja: dziecko urodzi się z poważnymi wadami	0,0	0,0	0,4	0,3	0,2	0,0	0,1
	-0,01	0,00	-0,07	-0,06	-0,05	0,01	0,04
65b. Aborcja: mężatka nie chce więcej dzieci	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,5	0,4
	-0,01	0,02	-0,01	0,03	-0,03	0,08	0,07
65c. Aborcja: ciąża zagraża zdrowiu kobiety	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,8*
	-0,04	-0,02	-0,03	0,2	-0,01	0,04	0,09
65d. Aborcja: bardzo niskie dochody w rodzinie	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4	0,9*	0,2
	0,02	0,01	0,00	0,01	-0,07	0,11	0,05
65e. Aborcja: ciąża wynikiem gwałtu	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
	0,01	-0,05	-0,01	-0,01	-0,02	0,00	0,04
65f. Aborcja: panna nie chce małżeństwa	0,1	0,5	0,1	0,1	0,0	0,0	0,4
	0,03	0,08	-0,03	0,03	0,01	0,03	0,07
65g. Aborcja: kobieta tak chce	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	1,0*
	-0,01	0,03	0,01	0,02	-0,01	0,04	0,10
66. Pozwolić na eutanazję jeśli żąda pacjent	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1	0,2
	-0,01	-0,03	-0,04	-0,02	0,03	0,04	0,04
67. Stosunki seksualne przed ślubem	0,0	0,1	0,2	0,0	0,1	0,4	0,1
	0,01	0,04	-0,05	0,00	-0,03	-0,07	-0,04
68. Seks z innym partnerem niż współmałżonek	0,2	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0
	-0,05	-0,04	0,04	0,03	0,04	-0,01	-0,02

70. Porządne lanie dziecka czasem konieczne	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,0
	-0,01	-0,02	0,02	0,01	0,04	-0,04	-0,02
71Z. Samoocena pozycji społecznej (skala 1-10)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3
	-0,01	0,00	-0,01	0,00	0,01	0,00	0,06
72. Zadowolenie z demokracji w Polsce	0,6	0,0	0,0	0,3	0,0	0,3	0,0
	-0,09	0,0	-0,03	-0,06	0,00	0,06	0,01
73. Jak obecnie działa system polityczny w Polsce	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0
	0,01	-0,01	0,00	-0,05	-0,02	0,03	-0,02
74. Stopień zainteresowania polityką	0,4	0,1	0,0	0,1	0,1	0,2	0,0
	0,06	-0,04	0,02	0,04	0,04	-0,05	0,00
76. Skala poglądów lewicowych-prawicowych	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	0,01	0,02	-0,01	0,01	0,00	0,02	-0,02
77. Za czy przeciw socjalizmowi	0,0	0,1	0,0	0,1	0,5	0,1	0,6
	0,00	0,04	-0,02	-0,04	0,08	-0,04	-0,08
78. Czy głosował I tura wyborów prezydenckie 1990	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	0,03	0,04	0,03	0,00	0,02	0,03	0,02
79A. Na kogo głosował w II turze 1990	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	-0,05	0,00	0,01	-0,03	0,01	-0,02	0,02
80. Czy głosował w wyborach parlamentarne 1991	0,2	0,0	0,4	0,0	0,0	0,0	0,0
	-0,05	0,00	-0,06	0,01	0,01	0,03	-0,01

cd. tabeli 7

84. Wiara w życie po śmierci	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2
	0,02	0,00	0,01	0,01	-0,02	0,02	-0,05
85. Czy Kościół w Polsce ma za dużo władzy?	0,1	0,0	0,0	0,1	0,2	0,0	0,0
	-0,04	0,00	0,03	-0,04	-0,05	0,03	0,02
91A. Posiadanie samochodu	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2
	-0,02	0,00	0,02	0,00	0,03	-0,02	0,05
94. Różnice w dochodach w Polsce za duże/za małe	0,2	0,0	0,2	0,5	0,0	0,0	0,0
	0,04	-0,02	0,05	-0,07	0,03	0,02	0,02
95a. Brak pieniędzy na żywność, ubranie	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,2
	0,01	0,03	-0,03	-0,02	0,03	0,01	-0,05
95d. Brak pieniędzy na świadczenia mieszkaniowe	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3	0,2	0,0
	0,01	0,02	-0,01	0,02	0,06	0,05	0,00
96. Pija napoje alkoholowe	0,0	0,0	0,2	0,0	0,3	0,0	0,1
	-0,02	-0,03	-0,05	-0,03	0,07	0,00	0,04
96A. Wypija więcej niż powinien	0,1	0,0	0,0	0,2	0,0	0,1	0,0
	-0,04	0,03	-0,01	-0,05	0,02	0,04	-0,02
86. Lata nauki szkolnej respondenta (rec.)	0,1	0,4	0,0	0,0	0,5*	0,0	0,7*
	0,04	-0,07	-0,01	0,03	0,08	-0,01	-0,08
88. Dochód łączny gosp. domowego (tys. zł/mies.)	0,0	0,1	0,0	0,2	0,3	0,1	0,3
	0,01	0,04	0,01	0,04	0,07	-0,05	-0,06

*p < 0,01; **p < 0,001.

Dla każdej pary zmiennych w pierwszym wierszu podano odsetek wyjaśnionego zróżnicowania odpowiedzi, a w drugim wartość standaryzowanego współczynnika regresji beta.

Związek postrzegania „pozaspołecznych” cech ankierów z uzyskiwanymi w wywiadzie odpowiedziami respondentów okazał się, ogólnie biorąc, bardzo słaby. Jest on zupełnie nieobecny lub niemal nieobecny w przypadku czterech pierwszych wymiarów, dotyczących posiadania cech, którymi, zgodnie z literaturą, powinien odznaczać się dobry ankier. W świetle uzyskanych wyników wydaje się więc, że przypisywanie ankierom przez respondentów cech uznawanych za pożądane z punktu widzenia norm podręcznikowych nie ma wpływu na udzielane w wywiadzie odpowiedzi. Warto przypomnieć, że chodzi o tak istotne i oczywiste, jak zdawać by się mogło sprawy, jak przyjazny lub oficjalny stosunek do respondenta, opanowanie lub też reagowanie w sposób emocjonalny, narzucanie lub nienarzucanie własnego zdania czy wreszcie staranność lub powierzchowność w pracy.

Nie można jednak na tej podstawie twierdzić, że wspomniane cechy są bez znaczenia u ankiera. Po pierwsze, przedmiotem badania było postrzeganie tych cech przez respondentów nie zaś ich rzeczywiste ich występowanie u ankierów, po drugie zaś, jeśli nawet ich postrzeganie nie ma związku z uzyskiwanymi odpowiedziami, to może mieć istotne znaczenie dla innych elementów wywiadu, zwłaszcza skuteczności aranżacji. Ankier postrzegany jako przyjazny lub też opanowany może łatwiej uzyskiwać zgodę na wywiad niż postrzegany jako zachowujący się oficjalnie lub też reagujący emocjonalnie. Ponadto, podobnie jak w analizie wpływu cech społeczno-demograficznych ankierów, należy i w tym przypadku mieć świadomość, że ewentualny wpływ cech „pozaspołecznych” ankierów na odpowiedzi jest rezultatem złożonych mechanizmów, które w badaniach masowych mogą być ujmowane tylko w sposób bardzo powierzchowny i niedoskonały. Stąd też uzyskany wynik może być rezultatem ułomności zastosowanej procedury jego badania.

Z drugiej jednak strony przy przyjętej procedurze na uzyskany wynik złożyły się nie tylko reakcje respondentów na cechy ankierów, ale także skutki błędów popełnianych przez tych ostatnich. Jeśli więc „narzucający swoje zdanie” ankier rzeczywiście częściej wygłaszał wprost swoje opinie lub nawet przekonywał do nich respondenta, a emocjonalnie reagujący okazywał, z którą opinią zgadza się lub nie, to takie sugestie, o ile respondent im się podporządkował, miały również wpływ na otrzymany wynik.

Jeżeli chodzi o dwie pozostałe cechy ankierów, tzn. atrakcyjność fizyczną oraz budzenie sympatii, to ich związek z odpowiedziami respondentów występował zbyt rzadko, aby można było próbować formułować jakiegokolwiek wnioski. Jedynie w przypadku tej ostatniej cechy zwraca uwagę trochę silniejszy (powyżej 1 %) jej związek z odpowiedziami na pytania o rolę kobiet w życiu publicznym (pyt. 5 i 6). Odpowiedzi przyznające im podobne miejsce jak mężczyznom częściej uzyskiwali ankierzy postrzegani jako sympatyczni. Biorąc to pod uwagę można przypuszczać, że chodzi o jakiś mechanizm orientacji respondentów na wyobrażenia o poglądach ankierów. Skłonność

do odpowiedzi „grzecznościowych” nie wystąpiła jednak w innych pytaniach, które stwarzały taką możliwość. Oznaczałoby to, że dotyczy ona tylko pewnych obszarów tematycznych albo też jest rezultatem miejsca tych pytań w strukturze kwestionariusza. Do sprawy tej powrócę w dalszy ciągu rozdziału.

Cechą ankierców, która stosunkowo nasilniej różnicuje uzyskiwane odpowiedzi, jest ich pozycja społeczna postrzegana przez respondentów. Istotny jej związek z odpowiedziami wystąpił w 7 pytaniach, a w 4 odsetek wyjaśnionego przez nią zróżnicowania odpowiedzi wynosi 1% lub więcej. Jednak kierunek zależności jest odwrotny w stosunku do tego, którego można by oczekiwać na podstawie innych badań: w rozmowie z ankiercami o wysokiej pozycji nie wystąpiła tendencja do „dowartościowywania się” respondentów poprzez udzielanie odpowiedzi bardziej „liberalnych” lub przedstawiających ich w korzystnym świetle. Przeciwnie – ankiercy tacy częściej uzyskiwali odpowiedzi, że religia i Kościół są dla nich ważne (pyt. 39f) oraz sprzeciwiające się aborcji (pyt. 65c i 65g) i lekcjom wychowania seksualnego (pyt. 63), odpowiedzi niżej oceniające dochody rodziny na tle innych rodzin (pyt. 49), gorzej oceniające swój stan zdrowia (pyt. 61), a także częściej deklarowano im niższy poziom wykształcenia. Są to odpowiedzi tradycjonalistyczne – gdy chodzi o cztery pierwsze pytania lub przedstawiające respondenta w niekorzystnym świetle – w przypadku trzech pozostałych. Rezultat ten jest więc sprzeczny z omawianymi wcześniej wynikami badań Katza (1942) nad znaczeniem statusu ankiercy oraz z tendencją do „grzecznościowego” zgadzania się z ankiercem, którego celem jest uniknięcie podkreślania różnic swoich poglądów oraz sytuacji życiowej i tym samym trudny jest do interpretacji.

Wydaje się, że pewne możliwości jego interpretacji stwarza odwołanie się do mechanizmów postrzegania społecznego, opisanych przez Tajfela i Turnera (1979). Zgodnie z tą koncepcją, istnieje tendencja do podkreślania różnic między własną grupą, a grupą postrzeganą jako „obca”. Zmierzają to do wykazania, że własna grupa jest „lepiej” ze względu na społecznie ważne kryteria. Jeśli jednak wykazanie tego nie jest możliwe, tendencja do odróżniania się od innych pozostaje, a zmienia się sposób waloryzacji tych kryteriów, tzn. z pozytywnej na negatywną i odwrotnie.

Ankierze ze względu na ocenę jego miejsca w społeczeństwie mógł więc być postrzegany jako przedstawiciel „obcej” grupy, co powodowało skłonność respondentów do akcentowania różnic między nim a sobą. Oceniając pozycję ankiercy jako niską, respondent starał się odróżnić od niego „pozytywnie”, to znaczy częściej wygłaszał opinie „nowoczesne”, nie tradycyjne i podkreślał swoją dobrą sytuację ze względu na społecznie ważne wartości. Jeśli jednak ze względu na wysoką pozycję ankiercy było to niemożliwe, skłonność do odróżnienia się od niego polegała na częstszym wygłaszaniu innych poglądów niż te, które przypisywał ankiercy.

Przytoczona interpretacja ma charakter hipotetyczny i wymaga dalszego sprawdzenia. Na jej gruncie nie można wyjaśnić, czemu respondenci nie starali się odróżnić od ankierów w związku z innymi pytaniami, które stwarzały taką możliwość, np. o zadowolenie z własnego wykształcenia (51i) lub o wysokość dochodów. Z drugiej jednak strony trudno w inny sposób zinterpretować kierunek nieoczekiwane częstych i stosunkowo silnych w porównaniu z innymi cechami, także społecznymi, zależności między odpowiedziami a postrzeganą pozycją ankiera. Jeśli więc jest ona trafna, to postrzeganie pozycji ankiera pozwala zidentyfikować taki rodzaj jego wpływu, który w przeciwieństwie do omawianych wcześniej rodzajów nie polega na dążeniu respondenta do konsensusu z rozmówcą, lecz przeciwnie – na dążeniu do odróżnienia się od niego. Na możliwość występowania takich reakcji respondenta wskazuje się w niektórych pracach (np. Moser i Kalton 1971), ale nie udało mi się odnaleźć analiz empirycznych dokumentujących jego występowanie.

Wobec wyników analiz dotyczących związku między postrzeganą pozycją społeczną ankierów a uzyskiwanymi odpowiedziami można by wysunąć zarzut, że wzięta pod uwagę cecha jest pochodną jego cech statusowych, przede wszystkim wykształcenia. Należy więc przypomnieć, że w zastosowanym modelu regresji kontrolowano wpływ podstawowych cech statusowych ankiera. W rezultacie wynik dotyczy „czystego” wpływu postrzegania jego pozycji przez respondenta, tzn. niezależnego od tych cech.

Na marginesie warto dodać, że dla zbadania, od czego zależy postrzeganie pozycji ankiera przez respondenta, przeprowadziłem dodatkowe analizy. Wziąłem w nich pod uwagę cechy statusowe ankierów i respondentów oraz ocenę własnej pozycji społecznej dokonaną przez ankierów w specjalnie dołączonej do kwestionariusza ankiecie do ankiera. Oceny tej ankierzy dokonywali w relacji do pozycji każdego badanego respondenta i, jak zauważyłem, była ona różna w poszczególnych wywiadach prowadzonych przez te same osoby. Zakładałem, że ankier mający wysoką samoocenę może zachowywać się z pewną wyższością wobec respondenta, co wyjaśniałoby postrzeganie go jako „obcego”.

Okazało się jednak, że żadna z cech statusowych ankiera ani też jego samoocena pozycji nie wyjaśnia sposobu jej postrzegania przez respondenta. Nie wyjaśniają jej zresztą również cechy statusowe respondentów. Nie sposób więc określić, na jakiej podstawie respondenci oceniali pozycję w społeczeństwie swoich rozmówców i w konsekwencji jakie charakterystyki lub zachowania się za nią kryją.

Podobne analizy przeprowadziłem w odniesieniu do drugiej z cech mających nieco większe znaczenie dla udzielanych przez respondentów odpowiedzi, mianowicie oceny, czy ankier był sympatyczny. Uzyskałem jednak analogiczny rezultat, jak omówiony powyżej: żadna z cech ankierów ani też respondentów nie wyjaśnia oceny ankiera pod tym względem.

W omawianych dotąd analizach dotyczących wpływu „pozaspołecznych” cech ankierów badałem ich oddziaływanie na odpowiedzi „znaczące”, tzn. pomijając odpowiedzi typu „trudno powiedzieć”. Można jednak spodziewać się, że przynajmniej niektóre spośród tych cech będą wpływać na skłonność do udzielania takich właśnie odpowiedzi. Kontakt z niesympatycznym ankierem lub jego oficjalne zachowanie może nie zachęcać respondenta do podjęcia wysiłku związanego z udzielaniem odpowiedzi „znaczących”, co powinno prowadzić do częstszego pojawiania się możliwości „trudno powiedzieć”. W podobny sposób może oddziaływać stosunek do pracy oraz sposób reagowania: staranność w pracy ankiera powinna zachęcać respondentów do większego zaangażowania w prowadzony wywiad, a spontaniczność reakcji ankiera, okazującego, że odpowiedź „trudno powiedzieć” go nie zadowala, może oddziaływać jako „kara” i tym samym wpływać na ograniczenie jej występowania.

Zakładałem również, że występowanie odpowiedzi „trudno powiedzieć” związane będzie z tematyką i trudnością pytań. Biorąc pod uwagę wspomniany już spadek obaw politycznych w społeczeństwie, nie powinny one pojawiać się w związku z pytaniami drażliwymi pod tym względem, co zaobserwowała wcześniej Lutyńska (1993). Można jednak było spodziewać się, zgodnie z omawianymi wcześniej wynikami analiz Dijkstry i van der Zouwena (1988) oraz Krak (1976), że pewne znaczenie będzie miało poczucie zagrożenia respondenta związane z osobistym charakterem niektórych pytań. Chodzi o pytania dotyczące oceny zdrowia, oceny życia, poglądów politycznych i inne zaliczone wcześniej do kategorii „opinie w sprawach osobistych”. Respondenci, jak można było oczekiwać, nie będą chcieli rozmawiać o tak osobistych sprawach np. z ankierem niesympatycznym.

W podobnym kierunku powinna oddziaływać również trudność pytań. Można się więc było spodziewać, że ankierzy niesympatyczni, oficjalni i powierzchowni w pracy będą uzyskiwać więcej odpowiedzi „trudno powiedzieć” na pytania dotyczące kontrowersyjnej problematyki, wymagającej zastanowienia się, np. o aborcję, lekcje wychowania seksualnego w szkołach, ale także inne trudne pytania, np. o ocenę demokracji i systemu politycznego w Polsce.

W celu sprawdzenia hipotezy o tego rodzaju wpływie „pozaspołecznych” cech ankierów, odpowiedzi respondentów w wywiadzie PGSS zdychotomizowałem w ten sposób, że do jednej kategorii zaliczone zostały wszystkie odpowiedzi „znaczące”, do drugiej zaś – „trudno powiedzieć”. Następnie obliczyłem regresję, w której zmienną wyjaśnianą były zdychotomizowane odpowiedzi, a zmiennymi wyjaśniającymi – wszystkie uwzględnione wcześniej „pozaspołeczne” cechy ankierów. Jako zmienne kontrolne przyjąłem podstawowe cechy społeczne ankierów i respondentów. Ponieważ zmienna wyjaśniana miała charakter dychotomiczny, posłużyłem się regresją logitową.

Biorąc pod uwagę, że w części pytań PGSS'94 odsetek odpowiedzi „trudno powiedzieć” był bardzo niewielki, co uniemożliwiłoby obliczenia, analizą objąłem tylko te pytania, w których wynosił on przynajmniej 3%. W sumie było to tylko 29 spośród 57 wcześniej uwzględnionych pytań. Były to pytania: 3, 5, 6, 7b, 40, 42f, 43, 50Ab, 55Zl, 62, 63, 65a, 65b, 65c, 65d, 65e, 65f, 65g, 66, 67, 68, 72, 73, 76, 77, 79A, 84, 85, 94.

Przeprowadzone analizy wykazały, że uwzględnione cechy „pozaspołeczne” ankietowanych w bardzo niewielkim stopniu lub wcale nie różnicują występowania odpowiedzi typu „trudno powiedzieć”. Stosunkowo najczęściej istotne statystycznie zależności wystąpiły w przypadku zmiennej „przyjazny – oficjalny”, ale były to jedynie trzy przypadki. Chodzi o pytania dotyczące opinii, czy rząd powinien zmniejszać różnice w dochodach (pyt. 43), o aborcję w przypadku bardzo niskich dochodów w rodzinie (pyt. 65d) oraz o to, na kogo głosowali w II turze wyborów prezydenckich w 1990 roku (pyt. 79A). Na wszystkie te pytania ankietowani „przyjacini” uzyskiwali, zgodnie z oczekiwaniami, mniej odpowiedzi typu „trudno powiedzieć”. W przypadku pozostałych cech „pozaspołecznych” występowała co najwyżej jedna istotna statystycznie zależność.

Wyniki te zdają się wskazywać, że nie występuje generalny wpływ postrzegania cech „pozaspołecznych” ankietowanych na udzielanie przez respondentów odpowiedzi „znaczących”. Nie występuje on również w pytaniach, których problematyka mogła być trudna dla respondentów. Jeśli natomiast chodzi o pytania dotyczące spraw osobistych, to w przypadku większości spośród nich odsetki odpowiedzi „trudno powiedzieć” były niewielkie, co spowodowało ich wykluczenie z analiz. Rezultaty tych analiz zdają się więc potwierdzać wcześniejszą tezę o traktowaniu ankietowanego jako „urzędnika”, którego zachowania nie rzutują na udzielane przez respondentów odpowiedzi.

Podsumowując wyniki przeprowadzonych dotąd analiz należy podkreślić generalnie bardzo słaby wpływ postrzegania przez respondentów „pozaspołecznych” cech ankietowanych na udzielane odpowiedzi i to zarówno „znaczące”, jak i typu „trudno powiedzieć”. Jest on praktycznie nieobecny w przypadku tych cech, które w podręcznikach uznawane są za niezbędne dla ankietowanych. Wydaje się to potwierdzać przytoczoną wcześniej tezę Hymana (1954), że formułowane w tym zakresie postulaty mają w znacznym stopniu charakter intuicyjny i nie są poparte wynikami analiz empirycznych.

Wpływ postrzegania cech „pozaspołecznych” jest nieco silniejszy, gdy analizuje się tylko odpowiedzi „znaczące”. Stosunkowo największe znaczenie ma postrzeganie pozycji społecznej ankietowanego, a kierunek zależności jest odwrotny od oczekiwanego. Nie udało się jednak ustalić, co konkretnie oznacza ocena pozycji ankietowanego, na podstawie czego respondenci jej dokonywali. Trudno więc sformułować jakieś praktyczne wnioski. Należy jednak podkreślić, że jeśli przedstawiona wcześniej interpretacja tych zależności jest

trafna, to zniekształcenie odpowiedzi w wyniku wpływu ankietera nie musi polegać na dążeniu respondenta do szeroko rozumianego konsensusu z ankieterem. Może to być również dążenie do „odróżnienia się” od niego.

Biorąc pod uwagę uzyskane rezultaty należałoby więc zmodyfikować to, co napisałem wcześniej o mechanizmach prowadzących do wystąpienia wpływu „pozaspołecznych” cech ankieterów. Jeśli nawet postrzeganie ankietera jako osoby przyjaznej lub starannej w pracy sprzyja podobnym zachowaniom respondenta podczas wywiadu, to nie ma to wpływu na udzielane przez niego odpowiedzi. Ewentualny wpływ może być natomiast związany, jeśli przedstawione tutaj interpretacje są słuszne, z przypisywaniem ankieterowi określonych poglądów.

OD CZEGO ZALEŻY WPŁYW POSTRZEGANIA CECH „POZASPOŁECZNYCH” ANKIETERÓW?

Analizy zmierzające do określenia prawidłowości występowania wpływu „pozaspołecznych” cech ankieterów na uzyskiwane odpowiedzi rozpocząłem już w poprzednim podrozdziale. Było to niezbędne w interpretacji uzyskanych tam wyników. Dlatego też obecnie skoncentruję się na zagadnieniu ewentualnej odrębności pewnych kategorii respondentów w podatności na tego rodzaju wpływ. Najpierw jednak warto trochę uwagi poświęcić sprawie występowania wpływu postrzegania tych cech w związku z miejscem pytań w strukturze kwestionariusza.

Otóż, na 25 pytań, które znalazły się w pierwszej jego części, istotne statystycznie zależności między postrzeganiem ankieterów a odpowiedziami respondentów w wywiadzie PGSS wystąpiły w 9, podczas gdy w drugiej części, liczącej 32 pytania – w 5, w tym dwukrotnie w pytaniu o poziom wykształcenia. Choć ogólna liczba przypadków wpływu „pozaspołecznych” cech ankieterów jest bardzo niewielka, to jednak można wysunąć bardzo ostrożną hipotezę, że może mieć on większe znaczenie na początku wywiadu. Zależności między tymi cechami a udzielanymi odpowiedziami są wówczas częstsze i silniejsze. A zatem wspomniana wcześniej teza o większym znaczeniu cech obserwowalnych na początku wywiadu, która nie potwierdziła się w przypadku cech społeczno-demograficznych, może być trafna, gdy chodzi o charakterystyki „pozaspołeczne”. Oznaczałoby to, że „oceny” ankietera ze względu na te charakterystyki respondenci dokonują na początku wywiadu, natomiast później tracą one na znaczeniu.

Analizę zmierzającą do zbadania podatności poszczególnych kategorii respondentów na sposób postrzegania „pozaspołecznych” cech ankieterów przeprowadziłem w podobny sposób, jak w przypadku podatności na wpływ cech społeczno-demograficznych. Dla poszczególnych kategorii res-

pondentów, wyodrębnionych ze względu na ich cechy społeczne, obliczyłem regresję, w której zmienną wyjaśnianą były odpowiedzi respondentów w wywiadzie PGSS, zmiennymi wyjaśniającymi zaś – sposób postrzegania przez nich „pozaspołecznych” cech ankietera. Jako zmienne kontrolne przyjęto podstawowe cechy społeczno-demograficzne ankietera i respondenta.

Uzyskane wyniki tej analizy są pod pewnymi względami zbieżne z rezultatami analizy kowariancji obliczonej dla wpływu cech społecznych ankieterów. Trudno jest wskazać kategorie respondentów, dla których związki między postrzeganiem ankieterów a udzielanymi odpowiedziami wyraźnie różniłyby się od stwierdzonych dla całej zbiorowości. Zdaje się to potwierdzać przedstawioną wcześniej tezę o zunifikowanym stosunku naszego społeczeństwa do ankieterów, u których wprawdzie dostrzeżę się pewne cechy, nazwane tutaj „pozaspołeczny”, ale wobec traktowania ich jako „urzędników”, nie ma to większego znaczenia dla udzielanych odpowiedzi.

Niewielkie różnice, które występują, polegają na większej lub mniejszej sile zależności między postrzeganiem ankieterów a odpowiedziami i dotyczą kategorii wyróżnionych, podobnie jak w przypadku wpływu cech społecznych, ze względu na wiek i rodzaj miejscowości zamieszkania respondentów. Jeżeli chodzi o pierwsze z tych kryteriów, to wspomniane zależności występują nieco częściej i są silniejsze wśród respondentów w wieku 31–45 lat. Dotyczy to tylko dwóch cech „pozaspołecznych” ankieterów: atrakcyjności fizycznej (przystojny – brzydki) oraz oceny pozycji społecznej. Trudno jest jednak wyjaśnić, dlaczego właśnie osoby w tym wieku częściej ankieterom przystojnym deklarowały akceptację kary śmierci i niższe wykształcenie, choć można zrozumieć skłonność do pozytywnej oceny stanu swojego zdrowia.

Łatwiejsze do wyjaśnienia wydaje się częstsze występowanie w tej kategorii wiekowej silniejszych związków odpowiedzi z pozycją społeczną ankieterów. Dla wielu ludzi jest to ten okres w życiu, kiedy na sprawy związane z własną pozycją i pozycją innych zwraca się szczególną uwagę. Jednakże na 7 analizowanych pytań silniejsze związki wystąpiły tylko w 4. Stąd też przytoczona tutaj interpretacja większej podatności tej kategorii respondentów na postrzeganie cech społecznych ankieterów wydaje się wątpliwa.

Silniejsze związki między postrzeganiem ankieterów a udzielanymi odpowiedziami częściej występują również wśród mieszkańców wsi, a zwłaszcza małych miast (do 100 tys. mieszkańców). Jeśli chodzi o tę ostatnią kategorię, to jedyną „pozaspołeczna” cechą ankieterów, która ma istotne znaczenie, jest pozycja społeczna ankietera. Warto dodać, że w przypadku mieszkańców wielkich i średnich miast istotne statystycznie zależności między postrzeganiem ankieterów a udzielanymi odpowiedziami nie występowały w ogóle lub też wystąpiły w związku z jednym tylko pytaniem.

Rezultaty analiz wpływu „pozaspołecznych” cech ankieterów według kategorii miejscowości zamieszkania respondentów są w pewnym stopniu zgodne

z przedstawionymi wcześniej, dotyczącymi wpływu cech społecznych. Można przypuszczać, że stosunkowo większy stopień akulturacji badań wśród mieszkańców wielkich i średnich miast sprawia, że są oni bardziej odporni na wpływ cech ankierów. Kategorią najbardziej podatną na ich wpływ są mieszkańcy małych miast. Jeżeli chodzi o znaczenie pozycji społecznej ankierów, to uzyskany rezultat zdaje się potwierdzać przytoczoną wcześniej interpretację nieoczekiwanego kierunku jej zależności z uzyskiwanymi odpowiedziami. Respondenci z tej kategorii miast mogą silniej odczuwać potrzebę podkreślenia swojej odrębności niż mieszkańcy miast wielkich i średnich, spośród których w większości rekrutują się przecież również ankierzy. Z kolei dla mieszkańców wsi ankierzy ci nie są „grupą właściwą”, z którą można się porównywać.

W dalszym ciągu analiz dotyczących podatności na wpływ „pozaspołecznych” cech ankierów wziąłem pod uwagę, podobnie jak we wcześniejszych analizach, dwa dodatkowe kryteria podziału respondentów. Pierwszym z nich była dokonana przez respondentów podczas wywiadu PGSS ocena własnej pozycji społecznej (71Z), drugim zaś – ocena ważności problematyki poruszanej w poszczególnych pytaniach PGSS, która pochodziła z wysłanej do nich ankiety pocztowej.

Wyniki analizy regresji uzyskane dla czterech kategorii respondentów wyodrębnionych ze względu na ocenę własnej pozycji społecznej wskazują, że choć wśród osób nisko oceniających swój status istotnie statystycznie zależności między postrzeganiem ankierów a udzielanymi odpowiedziami występują nieco częściej niż wśród osób o wysokiej samoocenie statusu, to jednak różnice te są zbyt małe, aby można było na ich podstawie formułować choćby bardzo ostrożne hipotezy. Warto jedynie zwrócić uwagę, że rezultat ten zdaje się potwierdzać niewielkie znaczenie samooceny pozycji społecznej respondenta jako czynnika podatności na wpływ ankierów, co stwierdziłem również wcześniej, w związku z analizami dotyczącymi wpływu ich cech społecznych. Jeśli wziąć pod uwagę wyniki cytowanych badań amerykańskich, gdzie respondenci o najniższym i najwyższym statusie okazywali się kategoriami specyficznymi w tym zakresie, wskazywałoby to na występowanie w Polsce pewnych odmienności w podatności na wpływ ankierów. Można przypuszczać, że są one związane z większą jednoznacznością przyjmowanych w społeczeństwie amerykańskim kryteriów statusowych, co powoduje, że poszczególne kategorie statusu są bardziej homogeniczne, oraz wyraźniejszą ideologią, zwłaszcza „wyższych” kategorii.

Nieoczekiwane są natomiast wyniki uzyskane dla respondentów, którzy swoje poglądy w sprawie poruszanej w danym pytaniu określili jako bardzo ważne. Na sześć pytań, dla których dysponowałem informacją o ważności poglądów, aż w czterech związek między postrzeganiem ankierów a odpowiedziami okazał się stosunkowo silny. Były to następujące pytania: o miejsca kobiet w polityce i rodzinie (6), gdzie sympatyczne/niesympatyczne za-

chowanie ankietera wyjaśniało 4,9% zróżnicowania odpowiedzi, o ocenę dochodów rodziny (49) oraz o aborcję (65c i 65g), gdzie status ankieterów wyjaśniał odpowiednio 2,4%, 2,3% i 2,4% zróżnicowania. Dla porównania wśród respondentów, którzy określili swoje poglądy jako mniej ważne, wystąpiła tylko jedna taka zależność. Zdaje się to wskazywać, że respondenci, dla których wygłoszony pogląd był bardzo ważny, są bardziej podatni na wpływ postrzegania ankieterów.

Ponieważ problem ten ma charakter bardziej ogólny, gdyż oczywisty, zadawałoby się, związek między ważnością opinii a podatnością na wpływ ankietera miał niekiedy kierunek niezgodny z oczekiwaniami również we wcześniej analizowanych rodzajach efektu, warto obecnie poświęcić mu trochę uwagi. Ze względu na sposób sformułowania pytania o ważność poglądów należy odrzucić możliwość, że respondent go nie zrozumiał. Poglądy bardzo ważne określono jako takie, do których jest on przywiązany i gotowy bronić ich, a nawet przekonywać innych, jeśli mają odmienne poglądy. Z kolei poglądy zupełnie nieważne to takie, do których respondent nie jest przywiązany i jeśli ktoś ma inne poglądy, to nie będzie się upierał przy swoim. Podkreślono również, że chodzi o ocenę ważności jego osobistych poglądów i każdorazowo przypominano mu pełną treść pytania, którego ma dotyczyć ocena. Nie można więc podejrzewać, że przedmiotem tej oceny było w rzeczywistości coś innego, np. ważność problematyki poruszanej w pytaniu.

Nie można oczywiście wykluczyć, że w okresie między wywiadem a udzieleniem odpowiedzi na ankietę pocztową zawierającą pytania o ważność poglądów, respondenci mogli zmienić ich ocenę pod tym względem. W rezultacie poglądy mało ważne podczas wywiadu i narażone wówczas na wpływ ankietera mogły nabrać dla respondentów znaczenia. Z drugiej jednak strony należy wziąć pod uwagę, że okres między wywiadem a wypełnieniem ankiety był stosunkowo krótki i nie zaszyły w tym okresie w naszym kraju wydarzenia, które uzasadniałyby zmianę oceny ważności poglądów. Ponadto kwestionariusz był wielotematyczny i ewentualna zmiana mogłaby dotyczyć co najwyżej poglądów w jednej lub dwóch sprawach. Z tego samego względu należy odrzucić możliwość, że respondenci po wywiadzie przemyśleli ponownie poruszane w wywiadzie zagadnienia i zmienili ocenę ich ważności. Trudno przecież założyć, że przemyślenia te dotyczyły większości zagadnień poruszanych w kwestionariuszu.

I wreszcie ostatnia możliwość, mianowicie, że respondenci na pytania ankiety pocztowej o ważność opinii mogli udzielać odpowiedzi przypadkowych. Przeczą jej jednak, przynajmniej jeżeli chodzi o wpływ „pozaspołecznych” cech ankieterów, stosunkowo wysokie odsetki zróżnicowania odpowiedzi wyjaśnione przez poszczególne cechy, wynoszące ponad 2%.

Jedyne nasuwające się wyjaśnienie uzyskanego wyniku analiz jest więc następujące: w przypadku pytań dotyczących spraw, w których opinia jest dla

respondenta bardzo ważna, zwraca on szczególną uwagę na zachowania i inne cechy ankiertera. W rezultacie staje się bardziej podatny na ich oddziaływanie. Jeśli natomiast opinia jest dla niego mniej ważna lub nieważna, wówczas bardziej koncentruje się na udzielaniu odpowiedzi, mniej zaś na osobie ankiertera, co prowadzi do ograniczenia jego wpływu. Oczywiście nie dotyczy to wszystkich pytań i wszystkich rodzajów efektu ankierterkiego. W analizie wpływu opinii ankierterów i ich cech społecznych związku z ważnością opinii częściej były zgodne z oczekiwaniami, tzn. bardziej podatni na jego oddziaływanie okazywali się respondenci, dla których opinie były mniej ważne. Wskazuje to na interwencję jakiegoś dodatkowego czynnika, który powoduje, że w pewnych sytuacjach bardziej podatne na wpływ ankiertera są opinie ważne, a w innych mniej ważne lub nieważne. Jego zidentyfikowanie nie jest możliwe ze względu na niewielką liczbę pytań, dla których dysponowałem informacją o ważności opinii dla respondenta.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzone w tym rozdziale analizy wskazują, że cechy społeczne ankierterów różnicują uzyskiwane odpowiedzi w bardzo niewielkim zakresie. Wpływ poszczególnych cech występował nie częściej niż w jednym pytaniu na kilkanaście uwzględnionych w analizach, a jego siła była bardzo niewielka. Rezultat ten potwierdza więc wnioski z innych polskich badań i wskazuje, że ewentualny błąd związany z oddziaływaniem tych cech nie ma większego znaczenia dla wyników badań. Jest więc inaczej niż w krajach zachodnich, szczególnie w Stanach Zjednoczonych, gdzie zwłaszcza rasa ankiertera w istotny sposób wpływa na uzyskiwane odpowiedzi.

Choć nie sposób jest wskazać taką cechę ankierterów, która silniej niż inne różnicowałaby udzielane odpowiedzi, to biorąc pod uwagę uzyskane wyniki wydaje się, że stosunkowo najbardziej czytelny jest wpływ ich płci. Występuje on, pod pewnymi warunkami, w pytaniach o opinie dotyczące roli mężczyzn i kobiet. Potwierdza to ogólną, stwierdzaną wielokrotnie prawidłowość, że wpływ cech społecznych ankierterów występuje w związku z określoną tematyką pytań – przede wszystkim związaną pośrednio lub bezpośrednio z daną cechą.

Mechanizmy prowadzące do wystąpienia możliwego „efektu cech społecznych” ankierterów w omawianych pytaniach są trudne do zidentyfikowania. Związane jest to, z jednej strony, z niewielką liczbą pytań, w których zróżnicowanie odpowiedzi w zależności od cech społecznych ankierterów pozwala założyć występowanie tego efektu, z drugiej zaś – z niejednoznacznym charakterem uzyskanych wyników. Nasuwające się na podstawie rezultatów innych badań interpretacje pozwalają wprawdzie wyjaśnić, dlaczego w pewnych analizowanych przeze mnie pytaniach efekt poszczególnych cech społecz-

nych mógł wystąpić, ale trudno jest zrozumieć, czemu w pytaniach bardzo podobnych tematycznie i formalnie jest nieobecny. Dlatego też trudno jest je uznać za przekonujące. Można jedynie podejrzewać skłonność do „grzecznościowego” zgadzania się z ankieterkami w niektórych pytaniach dotyczących roli kobiet oraz do przedstawiania się w korzystnym świetle w wywiadach z najmniejskłonniejszymi ankieterami.

Przeprowadzone analizy zdają się również wskazywać, że w Polsce, w przeciwieństwie do innych krajów, w szczególności Stanów Zjednoczonych, nie występują kategorie społeczne, np. wykształcenia lub statusu, w przypadku których efekt związany z wpływem cech ankietera rządząby się jakimiś specjalnymi prawami, innymi niż w całej badanej zbiorowości.

Ponieważ błąd związany z wpływem cech społecznych ankieterów pozostaje poza ich kontrolą – nie jest bezpośrednio pochodną określonych ich zachowań – trudno jest go wyeliminować na drodze szkoleń. Można oczywiście, co sugerują niektórzy autorzy (Easterday i in. 1982), trenować ankieterów w zakresie bezosobowego, wolnego od okazywania jakichkolwiek emocji prowadzenia wywiadu i koncentrowania się wyłącznie na jego realizacji, ale nie wydaje się, aby spowodowało to wyeliminowanie wspomnianych mechanizmów prowadzących do wystąpienia tego rodzaju błędu. Należy wziąć pod uwagę, że w prowadzonych według takich właśnie zasad wywiadach telefonicznych wpływ cech społecznych ankieterów nadal jednak występuje (por. np. Cotter i in. 1982; Singer i in. 1983; Kane i Macaulay 1993).

Innym sugerowanym w literaturze sposobem eliminacji tego rodzaju błędu jest dobór ankieterów do realizacji wywiadów w zależności od cech respondentów w ten sposób, aby ze względu na cechę, która może być źródłem wpływu, należeli oni do tej samej kategorii. Choć, jak o tym była mowa wcześniej, można mieć wątpliwości, czy istotnie prowadzi to do wyeliminowania takiego błędu, to przeprowadzone tutaj analizy zdają się wskazywać, że w Polsce nie występuje interakcja między tymi samymi cechami ankieterów i respondentów. Nie jest więc tak, że mężczyźni uzyskują inne odpowiedzi w wywiadach z mężczyznami i z kobietami, młodzi ankieterzy inne odpowiedzi w wywiadach z rówieśnikami i osobami starszymi itd.

Możliwy błąd związany z wpływem cech społecznych ankieterów występuje więc stosunkowo rzadko i jest niewielki, ale bardzo trudny do wyeliminowania. Należy dodać, że trudno jest wskazać również jakieś inne prawidłowości w jego występowaniu. Może on dotyczyć zarówno pytań zamieszczonych na początku, jak i w końcowej części kwestionariusza, a także różnych tematycznie pytań o opinie oraz o fakty.

Drugi rodzaj zależności między cechami ankietera a uzyskiwanymi odpowiedziami, który próbowałem uchwycić w tym rozdziale, dotyczył wpływu jego cech „pozaspołecznych”, przede wszystkim „osobowościowych”. Chodzi-

ło o wpływ takich cech, które według podręczników powinny charakteryzować ankiera. Ze względu na przyjętą perspektywę teoretyczną badałem, jak cechy te postrzegają respondenci, nie zaś odwołując się bezpośrednio do wyników testów psychologicznych.

Przeprowadzone analizy wskazują, że postrzeganie ankiera jako przyjaznego wobec ludzi, starannego w pracy, opanowanego i nie narzucającego własnego zdania praktycznie nie ma znaczenia dla udzielanych przez respondentów odpowiedzi. Choć nie można na tej podstawie twierdzić, że cechy te są bez znaczenia dla jakości pracy ankierów, to jednak uzyskany rezultat w pewnej mierze potwierdza tezę Hymana (1954), że ich zestaw zawarty w podręcznikach oparty jest na intuicjach. Innym wyjaśnieniem jest postrzeganie w Polsce ankiera jako „urzędnika”, którego traktuje się uprzejmie, ale bezosobowo, i w rezultacie jego sposób zachowania nie ma większego wpływu na udzielane odpowiedzi.

Nieznaczny wpływ na odpowiedzi występuje natomiast w związku z oceną ankiera ze względu na „bycie sympatycznym” lub „niesympatycznym” oraz atrakcyjnością vs nietrakcyjnością fizyczną, a trochę większy – w związku z oceną jego pozycji w społeczeństwie. Ten ostatni rodzaj zależności wydaje się posiadać pewną specyfikę. O ile wszystkie omawiane wcześniej rodzaje efektu ankierskiego polegają na dążeniu respondenta do konsensusu z ankierem, to ocena pozycji społecznej tego ostatniego zdaje się wpływać w kierunku przeciwnym: respondenci mają skłonność do wyrażania poglądów przeciwnych niż te, które przypisują ankierowi. Ankierom, których status oceniają jako niski, częściej deklarują więc, że religia i Kościół są dla nich nieważne, dochody ich rodziny są wyższe niż przeciętne, stan zdrowia dobry itd., jeśli zaś status ankiera jest w ich ocenie wysoki – częściej twierdzą, że religia i Kościół są dla nich ważne, dochody rodziny – niższe niż przeciętne, stan zdrowia zły itd.

Ze względu na niewielką liczbę pytań, w związku z którymi stwierdziłem wpływ „pozaspołecznych” cech ankierów, wnioski dotyczące prawidłowości w ich występowaniu muszą być bardzo ostrożne. Można jednak stwierdzić, że związki takie mogą zachodzić zarówno w pytaniach o fakty, jak i o opinie oraz że, jak się wydaje, na jego występowanie trochę bardziej narażone są pytania zamieszczone na początku kwestionariusza.

ROZDZIAŁ VI

Ocena wielkości błędu ankietera i jego skutków

Choć w większości prac dotyczących efektu ankieterskiego poprzestaje się na stwierdzeniu, że wystąpił określony rodzaj wpływu ankietera na odpowiedź i sformułowaniu hipotez dotyczących prawidłowości jego występowania, to jednak tego rodzaju wnioski trudno jest uznać za w pełni satysfakcjonujące. Sprawą podstawową jest określenie, czy wielkość tego wpływu, który można traktować jako błąd pomiaru spowodowany przez ankietera, ma konsekwencje dla wyników badań kwestionariuszowych. Jeśli wpływ ankietera nie ma większego znaczenia dla wyników badań, wówczas, co oczywiste, można efekt ankieterski potraktować jako swoistą ciekawostkę i dalej się nim nie zajmować. Jeśli jednak oddziałuje on na wyniki i to na tyle, że może modyfikować wnioski z badań, to powinien być przedmiotem zainteresowania zarówno socjologów-badaczy, jak i ośrodków, które te badania realizują.

Socjologów, którzy na podstawie wyników badań kwestionariuszowych rozstrzygają swoje hipotezy badawcze zapewne mniej interesuje, na czym konkretnie polega efekt ankieterski w zrealizowanych badaniach. Z punktu widzenia formułowanych wniosków z badań ważne jest oszacowanie całkowitej wielkości błędu spowodowanego przez ankieterów, analogiczne do tego, jakie dokonywane jest dla prób przy określonych ich liczebnościach. Ponieważ jednak socjolog nie tylko opisuje badaną rzeczywistość, ale przede wszystkim chce ją wyjaśniać, istotne jest także, czy błąd taki wpływa na wnioski o zależnościach.

Z kolei z punktu widzenia ośrodków realizujących badania sprawą podstawową jest możliwość wyeliminowania błędu ankieterskiego. Jak już wspomniano, niektóre jego rodzaje są w praktyce niezależne od ankietera. Chodzi więc o stwierdzenie, na ile ważną rolę odgrywają te błędy, które można wyeliminować na drodze szkoleń i treningu.

Wskazane problemy zostaną podjęte w tym rozdziale. Przedstawię więc wyniki analiz zmierzających do określenia łącznej wielkości błędu spowodowa-

nego przez ankieterów z uwzględnieniem jego źródeł oraz spróbuję określić, na ile błąd ten może wpływać na wnioski formułowane na podstawie analizy zależności między zmiennymi, do których odwołujemy się w socjologii.

Jest oczywiste, że zebrane w prezentowanych tutaj badaniach materiały nie pozwalają na wypowiedzanie się o całkowitym błędzie ankietera, pochodzącym ze wszystkich omówionych w rozdziale II źródeł. Określenie jego wielkości i znaczenia nie jest w praktyce możliwe przy zastosowaniu przyjętego tutaj sposobu ich analizy. Dlatego też mówiąc dalej o łącznym błędzie ankietera będę brał pod uwagę błędy pochodzące z trzech omawianych wcześniej źródeł, tzn. związane z wpływem jego własnych opinii w sprawach poruszanych w pytaniu, jego cech społecznych oraz cech „pozaspołecznych”, postrzeganych przez respondentów.

Należy mieć na uwadze również przedstawiane wcześniej zastrzeżenia, dotyczące możliwości uchwycenia błędu ankietera w badaniach masowych. Warto przypomnieć, że o wystąpieniu tego błędu, będącego w rzeczywistości rezultatem złożonych mechanizmów psychologicznych, często, jak wspominałem, trudnych do identyfikacji, wnioskuje się na podstawie zbieżności opinii ankieterów i respondentów oraz zależności między cechami ankieterów a uzyskiwanymi odpowiedziami. Zapewne identyfikują one w pewnym stopniu wpływ, jaki ankieter może wywierać na uzyskiwane odpowiedzi, ale trudno uznać, że mierzą go w sposób zadowalający.

ŁĄCZNA WIELKOŚĆ BŁĘDU ANKIETERA

W celu określenia łącznej wielkości błędu ankietera (w przyjętym powyżej rozumieniu) oraz jego błędów związanych z każdym z trzech, uwzględnionych wcześniej źródeł, posłużyłem się analizą regresji. Zmiennymi wyjaśnianymi były odpowiedzi respondentów w wywiadzie PGSS, zmiennymi wyjaśniającymi zaś – „właściwości” ankieterów, tzn. ich opinie w sprawach poruszanych w pytaniach, ich cechy społeczno-demograficzne oraz cechy „pozaspołeczne”. Dodatkowo uwzględniłem podstawowe cechy społeczno-demograficzne respondentów.

Wyniki przeprowadzonych analiz zawarte są w poniższej tabeli.

Tabela 8. Łączny wpływ „właściwości” ankierów oraz ich opinii, cech społecznych i „pozaspołecznych” na uzyskiwane odpowiedzi. Odsetki wyjaśnionego zróżnicowania zmiennych zamieszczonych w boczku tabeli

Pytanie z kwestionariusza PGSS i nazwa zmiennej	„Właściwości ankierów”				Cechy respon- dentów	Cechy respondentów i „właściwości” ankierów
	własne opinie	cechy społeczne	cechy „poza- społeczne”	ogółem		
3. Sytuacja na świecie zagraża Polsce	0,2	1,0	0,6	1,9	4,1**	6,3**
5. Kobiety nie nadają się do polityki	0,3	1,1	1,5	3,4	7,5**	11,2**
6. Rządzenie krajem pozostawić mężczyznom	0,3	0,7	1,9*	3,0	12,7**	17,3**
7a. Pracująca matka może również zapewnić ciepło	0,0	0,4	1,4	2,0	2,1**	4,0**
7b. Żona niech zapewnia mężowi karierę	0,1	1,3	0,7	2,6	9,6**	13,7**
7c. Praca matki szkodzi dziecku	0,0	1,1	1,7	3,1	4,0**	7,1**
7d. Lepiej gdy mężczyzna zarabia a kobieta w domu	0,4	0,8	1,2	2,6	11,9**	15,6**
39f. Jak ważna religia i Kościół	0,0	1,5	1,9*	3,7**	13,2**	19,3**
39g. Jak ważna polityka i życie publiczne	0,2	2,3*	0,8	3,8*	3,4**	6,6**
40. Za/przeciw karze śmierci za morderstwo	0,0	0,4	1,1	1,6	0,8	2,6
41. Boi się chodzić samotnie nocą w okolicy	0,0	0,9	0,6	1,5	13,9**	17,8**
42c. Zaufanie do Kościoła katolickiego	0,0	1,1	1,1	2,4	8,8**	12,8**
42f. Zaufanie do zw. zaw. „Solidarność”	0,1	1,8	0,3	2,3	1,6*	3,9*
43. Czy rząd powinien zmniejszać różnice dochodów	0,2	0,9	1,0	1,9	7,6**	10,8**
47. Zadowolenie z własnej sytuacji finansowej	0,0	0,9	0,8	1,9	3,5**	5,2**
48. Zmiana sytuacji finansowej w ostatnich latach	0,0	0,8	0,4	1,3	0,8	2,5
49. Dochody na tle innych rodzin w Polsce	0,1	1,5	2,3*	3,8*	6,5**	12,1**

cd. tabeli 8

50Aa. Różnice dochodów są w Polsce zbyt duże	0,0	1,2	1,0	2,3	2,1**	4,9**
50Ab. Rząd powinien zmniejszać różnice dochodów	0,0	1,6	1,5	3,0	7,0**	12,3**
50Ac. Rząd powinien zapewnić każdemu pracę	0,4	1,9*	0,4	2,8	9,6**	13,6**
51i. Zadowolenie z własnego wykształcenia	0,1	1,4	0,6	2,1	10,6**	13,9**
55Zk. Pochodzenie ze wsi/miasta czynnikiem sukcesu	0,2	1,1	0,6	1,8	1,6*	4,1*
55Zl. Płeć czynnikiem sukcesu	0,6	0,8	0,3	1,6	1,2	3,0*
58. Poczucie szczęścia z obecnego życia	0,1	2,0	1,7	3,6*	4,5**	8,0**
61. Samoocena stanu zdrowia	0,4	1,2	1,7*	3,5*	14,0**	19,5**
62. Idealna liczba dzieci w rodzinie	1,4**	3,9**	0,3	7,4**	1,6*	9,8**
63. Edukacja seksualna w szkole podstawowej	0,3	0,8	1,5	3,2	7,0**	11,0**
65a. Aborcja: dziecko urodzi się z poważnymi wadami	0,0	0,4	1,2	1,7	1,0	3,0
65b. Aborcja: mąż/żona nie chce więcej dzieci	0,4	0,3	1,2	2,0	5,2*	8,6**
65c. Aborcja: ciąża zagraża zdrowiu kobiety	0,0	1,1	1,0	2,2	0,5	2,9
65d. Aborcja: bardzo niskie dochody w rodzinie	0,0	0,3	1,5	1,8	2,4*	5,3**
65e. Aborcja: ciąża wynikiem gwałtu	0,1	0,9	0,5	1,4	1,9*	4,0**
65f. Aborcja: panna nie chce małżeństwa	0,1	0,8	1,5	2,5	3,4**	6,9**
65g. Aborcja: kobieta tak chce	0,4	0,8	1,1	2,8	4,2**	9,0**
66. Pozwolić na eutanazję, jeśli żąda pacjent	0,1	2,4	1,0	3,5	3,9**	8,3**
67. Stosunki seksualne przed ślubem	0,7*	0,4	0,8	1,9	7,8**	10,6**
68. Seks z innym partnerem niż współmałżonek	0,2	1,6	0,8	2,8	2,9**	6,6**
70. Porządne lanie dziecka czasem konieczne	2,8**	2,0	0,4	5,2**	1,6*	6,7**
71Z. Samoocena pozycji społecznej (skala 1–10)	0,1	1,4	0,4	1,8	7,4**	9,3**

72. Zadowolenie z demokracji w Polsce	0,1	2,1	0,9	3,2	1,0	4,6*
73. Jak obecnie działa system polityczny w Polsce	0,7*	1,4	0,4	2,4	0,5	3,0
74. Stopień zainteresowania polityką	0,0	2,1*	0,6	2,8*	18,6**	20,7**
76. Skala poglądów lewicowych–prawicowych	0,1	2,2	0,2	2,4	0,6	3,3
77. Za czy przeciw socjalizmowi	0,2	0,8	1,8	2,7	2,9**	7,2**
78. Czy głosował I tura wyborów prezyd. 1990	0,0	0,7	0,5	1,2	10,9**	12,8**
79A. Na kogo głosował w II turze 1990	0,0	1,4	0,1	2,0	2,9	4,6*
80. Czy głosował w wyborach parlamentarnych 1991	0,0	1,0	0,6	1,7	12,1**	14,2**
84. Wiara w życie po śmierci	2,4**	1,8	0,9	6,2*	2,9*	8,6**
85. Czy Kościół w Polsce ma za dużo władzy?	0,1	1,9	0,9	2,9	3,0**	7,2**
91A. Posiadanie samochodu	0,2	0,8	0,3	1,3	8,7**	10,6**
94. Różnice w dochodach w Polsce za duże/za małe	1,0*	1,1	1,4	3,6	1,2	5,4**
95a. Brak pieniędzy na żywność, ubranie	0,0	2,2*	0,6	3,0	6,0**	9,7**
95d. Brak pieniędzy na świadczenia mieszkaniowe	0,0	0,9	0,5	1,5	3,8**	5,2**
96. Pija napoje alkoholowe	0,2	1,7*	0,7	2,4	18,6**	21,7**
96A. Wypija więcej niż powinien	0,0	0,4	0,7	1,1	10,1**	11,7**
86. Lata nauki szkolnej respondenta (rec.)	–	0,8	1,8*	2,6*	18,3**	25,3**
88. Dochód łączny gosp. domowego (tys. zł/mies.)	–	1,3	1,2	2,4	14,2**	19,8**

*p<0,01; **p<0,001

Jak można stwierdzić na podstawie danych zawartych w kolumnie „»Właściwości« ankieterów – ogółem”, istotne statystycznie związki między wskazanymi powyżej „właściwościami” ankieterów a odpowiedziami respondentów wystąpiły w 10 pytaniach na 57 uwzględnionych w analizie. A zatem można założyć, że w jednym pytaniu na każde sześć uwzględnionych w analizie ankieterzy mogli wpływać na treść zanotowanej w kwestionariuszu odpowiedzi. Można więc wysunąć hipotezę, że choć błąd spowodowany przez ankieterów nie ma charakteru generalnego, tzn. nie są nim obciążone odpowiedzi na wszystkie pytania, to jednak występuje on dość często.

Wielkość tego wpływu jest zróżnicowana: w dwóch przypadkach nie przekracza on 3% wyjaśnionego zróżnicowania odpowiedzi, w pięciu wynosi od 3 do 5%, a w trzech – przekracza 5%, sięgając nawet ponad 7%. Nie są to więc wartości, które można ignorować w interpretacji wyników badania.

Dla lepszego zobrazowania znaczenia wskazanego błędu ankietera warto także porównać jego wielkość z innymi rodzajami błędów powstających na etapie kontaktu między nim a respondentem. Dostępne dane na ten temat pozwalają na jego porównanie z wpływem stosunku respondenta do wywiadu, rozumienia przez niego pytań i obecności osób trzecich podczas wywiadu oraz wpływem postrzegania przez respondenta celów i sposobu wykorzystania wyników badania. Informacje dotyczące trzech pierwszych możliwych źródeł zniekształceń odpowiedzi zawarte są w „Aneksie dla ankietera” dołączonym do wywiadu PGSS, informację o sposobie postrzegania badań uzyskiwano zaś w wysłanej do respondentów ankiecie pocztowej po tym wywiadzie.

Biorąc pod uwagę stwierdzoną przez Sztabińskiego (1996a) bardzo niską wartość danych pochodzących z aneksów i ankiet do ankietera, ich wykorzystanie w analizach jest niecelowe. Stanowią one, używając słów autora, raczej źródło dezinformacji niż informacji o przebiegu wywiadu. Dlatego też w analizach zmierzających do oceny znaczenia błędu ankietera ograniczyłem się do porównania jego wielkości z wpływem sposobu postrzegania badań przez respondentów. Zawarte w ankiecie pocztowej dane na ten temat wydają się być mniej narażone na zafałszowania.

Zadane respondentom pytanie na ten temat miało następującą formę: „Jak Pan(i) sądzi, czemu przede wszystkim służą i w jaki sposób są wykorzystywane wyniki naszych badań?” Można było wybrać jedną odpowiedź spośród następujących:

1. Wykorzystywane są przez naukowców do pisania książek o naszym społeczeństwie.
2. Wykorzystywane są przez władze do poznania opinii społeczeństwa w różnych sprawach.
3. Służą sprawdzeniu, czy ludzie mają właściwe poglądy w różnych ważnych sprawach, na przykład politycznych, związanych z działalnością Kościoła lub temu podobnych.

4. Służą całemu społeczeństwu, gdyż wyniki publikowane są w prasie, radio i telewizji.
5. Są wykorzystywane inaczej.
6. Tak naprawdę to niczemu nie służą.

W celu określenia wpływu postrzegania badań przez respondentów na udzielane przez nich odpowiedzi posłużono się analizą regresji. Zmiennymi wyjaśnianymi były odpowiedzi respondentów na uwzględniane we wcześniejszych obliczeniach pytania PGSS, zmienną wyjaśniającą zaś – ciąg zmiennych zerojedynkowych utworzonych z odpowiedzi na przytoczone powyżej pytanie (tzw. kategorią odniesienia, którą pomija się w modelu regresji, była przedostatnia z wymienionych odpowiedzi. Ostatnią odpowiedź również pominąłem ze względu na bardzo niewielką liczebność przypadków). Funkcję zmiennych kontrolnych pełniły podstawowe cechy społeczno-demograficzne ankieterów i respondentów.

Przeprowadzone analizy wykazały, że istotny statystycznie związek sposobu postrzegania celów badań z uzyskiwanymi odpowiedziami wystąpił tylko w 4 pytaniach. Były to pytania o opinię, czy rząd powinien zapewnić każdemu pracę (50Ac), o ocenę życia (58), o udział w wyborach parlamentarnych (80) i o poziom wykształcenia (86). Jeśli wziąć pod uwagę, że ogółem uwzględniłem w analizie 57 pytań, to częstotliwość występowania wpływu sposobu postrzegania badań w porównaniu z wpływem ankietera należy uznać za niską. Również siła oddziaływania tych wyobrażeń jest niewielka: wyjaśniają one od 0,9 do 1,3% zróżnicowania udzielanych odpowiedzi. W sumie więc znaczenie wpływu, jaki na odpowiedzi mogą wywierać ankieterzy jest nieporównywalnie większe od wpływu wyobrażeń respondentów o celach badań.

Na podstawie uzyskanego wyniku nie można oczywiście formułować wniosku ogólnego, że błąd ankietera w większym stopniu wpływa na wartość pomiaru niż inne błędy. Należy wziąć pod uwagę przytaczane już opinie Hipplera i Schwarza (1988) oraz Cannella i in. (1981), że błąd ten ma relatywnie niewielkie znaczenie. Choć odnosi się ono do badań prowadzonych w krajach zachodnich, to jednak jest prawdopodobne, że wpływ innych czynników, zarówno związanych z przebiegiem wywiadu, jak i samym kwestionariuszem, może być równy lub nawet większy w porównaniu z błędem ankietera. Chodzi nie tylko o wspomnianą już obecność osób trzecich, która może mieć największe znaczenie w przypadku pytań drażliwych (Lutyńska 1970; Aquilino 1993) i trudność pytań dla respondenta, ale także sposób sformułowania pytania oraz jego miejsce w strukturze kwestionariusza. Z drugiej jednak strony w ostatnich latach obserwuje się wzrost zainteresowania błędem ankietera w badaniach, co związane jest ze świadomością możliwych zniekształceń wyników, jakie może on powodować (Singer i in. 1983).

Rangę wpływu ankietera na odpowiedzi można określić również, jak wspomniano, przez odniesienie jego wielkości do wielkości „wpływu”, jaki na

odpowiedzi wywierają cechy respondentów. Dlatego też warto obecnie dokonać takiego porównania. W tym celu zestawilem z sobą wartości zawarte w kolumnie „Właściwości« ankieterów – ogółem” i „Cechy respondentów” w tabeli 8. Dla ułatwienia interpretacji wartości te porównałem w czterech kategoriach: (1) gdy odsetek zróżnicowania odpowiedzi respondentów wyjaśnionego przez „właściwości” ankietera stanowi nie więcej niż 1/4 odsetka ich zróżnicowania wyjaśnionego przez cechy respondentów, (2) gdy stanowi on od 1/4 do 1/2 tego odsetka, (3) gdy wynosi on od 1/2 do 3/4, (4) gdy wynosi on ponad 3/4 odsetka zróżnicowania wyjaśnionego przez cechy respondentów.

Jak można stwierdzić porównując ze sobą te wartości, w przypadku dwóch pytań udział zróżnicowania odpowiedzi wyjaśniony przez „właściwości” ankieterów nie przekracza 1/4 wielkości zróżnicowania wyjaśnionego przez cechy respondentów, także w dwóch wynosi on od 1/4 do 1/2, w jednym – od 1/2 do 3/4, a w pięciu – przekracza 3/4 zróżnicowania odpowiedzi wyjaśnionego przez cechy respondentów. A zatem w tych pytaniach, w których stwierdzono występowanie błędu ankietera, ich „udział” w odpowiedziach respondentów jest bardzo wysoki. Warto dodać, że w czterech przypadkach odsetek zróżnicowania odpowiedzi wyjaśniony przez „właściwości” ankieterów jest nawet wyższy niż analogiczny odsetek wyjaśniony przez cechy respondentów. Oznacza to, że odpowiedzi na te pytania w większym stopniu zależały od „właściwości” ankieterów niż od cech społecznych respondentów. Stanowi to potwierdzenie rezultatów analiz Dukaczewskiej (1995), która badała łączny wpływ cech społeczno-demograficznych ankieterów na uzyskiwane odpowiedzi. Jest to wniosek bardzo ważny, gdyż wskazuje możliwy zakres „współautorstwa” ankieterów w zanotowanych w kwestionariuszu odpowiedziach na niektóre pytania. Dlatego też, biorąc pod uwagę względy praktyczne, należy obecnie nieco miejsca poświęcić znaczeniu poszczególnych źródeł błędu ankietera. Chodzi o stwierdzenie, czy możliwe zniekształcenie uzyskiwanych w wywiadzie informacji związane jest raczej z tymi źródłami błędu, które można wyeliminować na drodze treningu i szkoleń ankieterów, czy też z takimi, które są zasadniczo od ankietera niezależne.

Porównując częstotliwość występowania istotnych statystycznie zależności między uwzględnionymi „właściwościami” ankieterów a odpowiedziami w wywiadzie (kolumna 1, 2 i 3 w tabeli 8) można stwierdzić, że znaczenie poszczególnych źródeł błędu wydaje się być zbliżone. Błąd związany z wpływem opinii ankietera wystąpił w 6 pytaniach, błąd polegający na wpływie cech społecznych ankieterów również w 6 pytaniach, a polegający na wpływie cech „pozaspołecznych” – w 5.

Jednak porównanie wielkości tych błędów wskazuje, że siła ich oddziaływania nie jest jednakowa. Pierwszy rodzaj błędu w 2 przypadkach nie przekracza 1% wyjaśnionego zróżnicowania odpowiedzi respondentów, w 2 – wynosi od 1 do 2% i również w 2 – powyżej 2%. Jeżeli chodzi o znaczenie wpływu cech

społecznych ankierów, to najmniejszy błąd nie wystąpił w ogóle, średni – w 2 przypadkach, a największy w 4. Dla wpływu cech pozaspołecznych liczebności błędów poszczególnej wielkości wynoszą odpowiednio 0, 4 i 2. Wskazuje to, że największe błędy mogą być związane z wpływem cech społecznych ankierów, a więc tym źródłem, które jest, wedle przytaczanych już opinii metodologów, praktycznie niemożliwe do wyeliminowania.

Należy jednak wziąć pod uwagę również inny wymiar znaczenia wymienionych źródeł błędu. Chodzi o stopień, w jakim „zanieczyszczają” one wynik pomiaru, a więc wielkość błędu z poszczególnych źródeł w relacji do wielkości zróżnicowania odpowiedzi wyjaśnionego przez cechy społeczno-demograficzne respondentów. Jeśli wielkość błędu związanego z każdym ze źródeł porównamy ze zróżnicowaniem wyjaśnionym przez cechy respondentów, to przy przyjęciu podziału na 4 wyróżnione wcześniej kategorie okazuje się, że relatywne „zanieczyszczenie” wyniku pomiaru jest największe w przypadku wpływu opinii ankietera. W przypadku pięciu pytań odsetek zróżnicowania odpowiedzi wyjaśnionego przez opinie ankierów przekracza 3/4 odsetka wyjaśnionego przez cechy respondentów, podczas gdy dla cech społecznych ankierów sytuacja taka wystąpiła w jednym tylko pytaniu, a dla cech „pozaspołecznych” – w żadnym. Oznacza to, że ten rodzaj błędu może być w rzeczywistości najbardziej niebezpieczny, gdyż najczęściej może prowadzić do pomyłki we wnioskach formułowanych na podstawie rozkładów odpowiedzi. Błąd związany z wpływem cech społecznych ankierów, choć ma wyższą wartość bezwzględną, jest jednak mniej niebezpieczny, gdyż prowadzić może do stosunkowo mniejszych pomyłek w interpretacji wyników.

Uzyskany wynik porównania wielkości poszczególnych rodzajów błędów ankietera z wpływem cech społecznych respondentów na uzyskiwane odpowiedzi zdaje się być istotnym sygnałem dla ośrodków realizujących badania. Wpływ opinii ankietera na uzyskiwane i zanotowane odpowiedzi jest związany z poziomem jego umiejętności – stanowi rezultat braków w szkoleniu i treningu ankierskim. Jest więc możliwy do wyeliminowania lub przynajmniej ograniczenia. Można więc stwierdzić, że ankierzy w Polsce są generalnie słabo przeszkoleni. Należy w związku z tym przypomnieć, że w krajach zachodnich, a zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych, błąd związany z wpływem opinii ankietera został w praktyce niemal całkowicie wyeliminowany. Jeśli więc wśród ankierów sieci realizującej PGSS, którzy, jak wspomniano, są systematycznie szkoleni i kierowani przez doświadczonych i kompetentnych koordynatorów regionalnych błąd ten jest aż tak znaczący, to można przypuszczać, że przynajmniej w równym stopniu wnioski o brakach w szkoleniu odnosi się także do innych sieci ankierskich w Polsce.

Wobec przedstawionego powyżej wniosku można wysunąć zasadnicze zastrzeżenie: wcześniejsze analizy wykazały, że występowanie poszczególnych rodzajów błędów ankietera związane jest z tematyką pytań, a w przypadku

wplywu opinii również z ich strukturą. Nie można więc wykluczyć, że przy uwzględnieniu w analizach innych pytań, pochodzących z innych niż PGSS badań, uzyskano by odmienne rezultaty i tym samym wnioski mogłyby być różne od tutaj przedstawionych. Oczywiście trudno się z takim zastrzeżeniem nie zgodzić. Choć badanie PGSS wybrano właśnie ze względu na znaczną różnorodność zastosowanych w nim pytań, to jednak nie obejmowało ono pewnych ich rodzajów. Z drugiej jednak strony jeśli znaczący wpływ opinii ankieterów ujawnia się nawet w przypadku niektórych tylko pytań – tych, które są na nią podatne – to zasadnicza konkluzja, że ankieterzy w Polsce są słabo przeszkoleni, nie ulega zmianie.

PROBLEM WARUNKÓW WYSTĘPOWANIA BŁĘDU ANKIETERA

Ponieważ efekt ankieterski nie ma charakteru generalnego, lecz występuje jedynie w określonych warunkach, należałoby obecnie określić warunki jego występowania. Chodzi, z jednej strony, o rodzaje pytań, które są szczególnie narażone na związany z nim błąd i ich miejsce w strukturze kwestionariusza, jak i kategorie ankieterów, które szczególnie często błąd taki powodują. Zagadnienia te były już analizowane przy okazji omawiania poszczególnych źródeł błędu, ale obecnie chodzi o to, w związku z jakimi pytaniami i wśród jakich kategorii ankieterów następuje ich kumulowanie się. Takie właśnie wnioski wydają się najbardziej użyteczne dla autorów badań i ośrodków je realizujących.

Jeżeli chodzi o pierwsze ze wskazanych zagadnień, to analiza błędów w zależności od rodzajów pytań wyznaczonych przez ich strukturę formalną nie wydaje się zasadna, przynajmniej gdy chodzi o pytania zamknięte. Trudno jest przecież założyć, aby dwa spośród trzech uwzględnionych w tej książce źródeł efektu ankieterskiego, tzn. cechy społeczne i „pozaspołeczne” ankieterów, w jakikolwiek sposób były z nią związane, co zresztą było przyczyną nieuwzględnienia tej płaszczyzny analiz w rozdziale V. W rezultacie przy bardzo niewielkiej liczbie pytań, w których wystąpił błąd ankietera, przedstawione wnioski mogłyby być mylące.

Jest to natomiast możliwe w odniesieniu do tematyki pytań, która ma istotne znaczenie w przypadku każdego z analizowanych źródeł błędu. Biorąc jednak pod uwagę wspomnianą niewielką liczbę pytań obarczonych błędem, wnioski, które przedstawię, należy traktować jedynie jako bardzo ostrożne hipotezy.

Jak można stwierdzić na podstawie danych zawartych w kolumnie „»Właściwości« ankieterów – ogółem” tabeli 8, pytania, w związku z którymi występuje on najczęściej, dotyczą opinii w sprawach osobistych respondenta.

Na 12 zawartych w kwestionariuszu pytań dotyczących tej problematyki, w 6 uzyskane dane obarczone są istotnym statystycznie wpływem ankietera. Są to pytania o ważność religii i Kościoła (39f) oraz polityki i życia publicznego (39g), o ocenę dochodów rodziny (49), swojego życia (58) i zdrowia (61) oraz o zainteresowanie polityką (74). Jednak wielkość tych błędów nie jest zbyt duża – ich wartość bezwzględna wynosi od 3 do 4% zróżnicowania odpowiedzi, a liczona w stosunku do zróżnicowania wyjaśnionego przez cechy respondentów również nie należy do najwyższych.

Trzy kolejne pytania, w których wystąpił znaczący wpływ ankietera, dotyczą opinii w sprawach kontrowersyjnych. Są to pytania o idealną liczbę dzieci w rodzinie (62), opinię w sprawie bicia dzieci (70) oraz o wiarę w życie po śmierci (84). Choć błąd ankietera występuje w nich stosunkowo rzadko, gdyż ogółem w analizie uwzględniono ponad 20 takich pytań, to jednak jest on znaczny: we wszystkich przypadkach przekracza 5% wyjaśnionego zróżnicowania odpowiedzi respondentów i jest dwu- lub nawet trzykrotnie wyższy niż odsetek tego zróżnicowania wyjaśnionego przez cechy respondentów.

Wpływ ankietera w pytaniach faktualnych wystąpił tylko jeden raz, ale w pytaniu „metryczkowym” – o wykształcenie respondenta. Dotyczy więc jednej z podstawowych zmiennych wyjaśniających w badaniach socjologicznych. Szczęśliwie jest on jednak stosunkowo niewielki.

Występowanie błędu ankietera w związku z miejscem pytania w strukturze kwestionariusza jest prostą wypadkową stwierdzonych wcześniej, w rozdziale IV i V tendencji. Wpływ opinii ankietera najsilniej zaznaczał się w drugiej połowie wywiadu, wpływ jego cech „pozaspołecznych” – w pierwszej, dla cech społecznych zaś nie stwierdzono żadnej prawidłowości. W rezultacie łączny błąd ankietera ze wszystkich tych źródeł rozkłada się równomiernie w obydwóch częściach kwestionariusza.

Przedstawione tutaj wnioski dotyczące związku błędu z tematyką pytań oraz miejscem w kwestionariuszu należy, jak wspomniano traktować z dużą ostrożnością. Chodzi nie tylko o niewielką liczbę pytań, w związku z którymi błąd taki wystąpił, ale również sygnalizowaną wcześniej niemożność rozdzielenia wpływu tematyki pytań od wpływu miejsca pytania w kwestionariuszu.

Próba określenia, jakie kategorie ankieterów powodują największy błąd, nie jest możliwa na podstawie uzyskanych wyników badania i to z dwóch względów. Po pierwsze, wyraźniejsze zależności błędu od cech ankieterów wystąpiły tylko w przypadku wpływu ich opinii. Wpływ poszczególnych cech społecznych ankieterów był zbliżony do siebie tak pod względem częstotliwości występowania, jak i siły, a w przypadku cech „pozaspołecznych” nie udało się praktycznie ustalić żadnych zależności od cech ankieterów. Trudno więc bazując na takiej podstawie próbować formułować ogólne wnioski o tym, jakie kategorie ankieterów są „lepsze” lub „gorsze” jeżeli chodzi o wielkość powodowanego błędu pomiaru.

Po drugie, formułowanie uprawnionych wniosków o związku między cechami ankieterów a „skłonnością” do powodowania błędu nie jest możliwe na podstawie jednego tylko badania. Należy wziąć pod uwagę, że wnioski takie służą ośrodkom realizującym badania przede wszystkim do selekcji ankieterów. Jeśli przykładowo byłoby wiadomo, że studenci lub też mężczyźni są „gorszymi” ankieterami, to znaczy uzyskiwane przez nich odpowiedzi obciążone są znacząco większym błędem, wówczas jest to ważny sygnał, że należy ich wyeliminować z sieci lub też nie zatrudniać w niej. Aby jednak ustalić taką prawidłowość konieczne są wieloletnie, oparte na materiałach z wielu badań analizy zależności między cechami ankieterów a powodowanymi przez nich błędami w odpowiedziach. Tylko w takim przypadku można sformułować uprawnione wnioski o zależnościach tego rodzaju. Co więcej, analizy takie muszą być prowadzone w sposób wykluczający wpływ innych czynników, takich jak tematyka pytań, sposób szkolenia ankieterów itp. W praktyce oznacza to, że można je robić tylko w skali jednego ośrodka i mając świadomość, że przenoszenie wniosków na ankieterów z innych ośrodków, realizujących badania o innej tematyce i szkolonych w odmienny sposób nie jest w pełni uzasadnione.

Oczywiście wiedza o „skłonności” poszczególnych kategorii ankieterów do powodowania błędu może i powinna być wykorzystywana również w szkoleniu ankieterów. Jednakże szkolenia takie nie dotyczą sposobów ograniczenia błędu całkowitego ankietera, lecz poszczególnych źródeł błędów.

WPŁYW POSŁUGIWANIA SIĘ DANYMI OBARCZONYMI BŁĘDEM ANKIETERA NA WYNIKI ANALIZ

W I rozdziale tej książki przytoczyłem zawarte w pracach Roberta M. Grovesa (1989; 1991) rozróżnienie na badaczy o orientacji raczej statystycznej, których interesuje przede wszystkim opis zjawisk oraz o orientacji psychologicznej, którzy dążą do ich wyjaśnienia. Choć socjolog chce zazwyczaj zarówno opisywać, jak i wyjaśniać badaną rzeczywistość to jednak główny nacisk, zwłaszcza gdy prowadzi badania typu akademickiego, kładzie na drugi rodzaj analiz. Dlatego też obecnie należy podjąć próbę odpowiedzi na pytanie, na ile błędy związane z zastosowaną procedurą, a konkretnie te, których źródłem jest ankieter, mogą wpływać na wartość wniosków dotyczących zależności między cechami.

Derek L. Phillips (1971) zwraca uwagę, że we współczesnej socjologii „jeżeli chodzi o to, ile wiemy, możliwości większości badań socjologicznych w zakresie wyjaśniania lub przewidywania związków między zjawiskami społecznymi są bardzo ograniczone. (...) jedną z przyczyn, dla których wyjaśnianie i przewidywanie jest tak słabe jest to, że socjologowie mają skłonność do niedocenia

wpływu zastosowanych procedur zbierania danych na zjawiska, które chcą zmierzyć” (s. 11). W świetle tej refleksji należałoby więc oczekiwać, że „czyste” zależności, tzn. wolne od wpływu ankieterów, będą wyższe niż obliczane zazwyczaj przez socjologów, na których wartość wpływają „zanieczyszczenia” spowodowane przez ankieterów.

Z drugiej jednak strony przeprowadzone przez Barbarę A. Anderson i współpracujących z nią autorów (1988a, 1988b) analizy empiryczne skutków błędu związanego z wpływem rasy ankietera dla zależności między świadomością grupową a uczestnictwem w życiu politycznym wskazują na występowanie tendencji odwrotnej. Obecność wspomnianego błędu ankietera spowodowała „zawyżenie” siły związków, które w rzeczywistości są słabsze.

Chcąc zbadać, która z tych tez jest trafna w przypadku Polski, odwołałem się do zależności między cechami społeczno-demograficznymi respondentów a ich odpowiedziami na pytania PGSS. Choć są to analizy na poziomie elementarnym, to jednak praktycznie każdy socjolog posługujący się technikami surveyowymi właśnie od nich rozpoczyna badanie zależności w zebranych materiałach. Wzięłem w nich pod uwagę 7 podstawowych w analizach socjologicznych cech respondenta: płeć, wiek, wykształcenie, dochody gospodarstwa domowego, zajmowanie stanowiska kierowniczego, rodzaj miejscowości zamieszkania i wykształcenie ojca. Były to zmienne wyjaśniające. Wprowadziłem je do modeli regresji, w których zmiennymi wyjaśnianymi był standardowy w moich analizach zestaw 57 pytań PGSS.

Następnie powtórzyłem te obliczenia, uwzględniając w każdym z 57 równań regresji „właściwości” ankietera: jego opinie, cechy społeczne i „pozaspołeczne”. Aby określić, jakim modyfikacjom ulega wynik analiz, jeśli bierze się pod uwagę rolę ankietera w uzyskiwaniu danych, porównałem wielkości metrycznych współczynników regresji otrzymanych dla 7 zmiennych wyjaśniających w pierwszym i drugim rodzaju modeli, czyli bez kontroli „właściwości” ankietera i przy uwzględnieniu tych „właściwości”. Różnica tych wielkości jest wymiernym wskaźnikiem zniekształceń spowodowanych „efektem ankietera”.

Wartości współczynników regresji otrzymane przy kontroli „właściwości” ankietera informują więc o tym, jak kształtują się zależności między cechami społeczno-demograficznymi respondentów a ich odpowiedziami, jeśli wykluczmy wpływ ankietera. W tym sensie jest to wynik bardziej „prawdziwy”, gdyż jest wolny od zniekształcającego wpływu ankietera – oczywiście związanego z trzema analizowanymi jego źródłami. Wskazuje on, jeśli pominąć wpływ innych poza ankieterem źródeł błędu pomiaru, jaki jest „czysty” związek cech społeczno-demograficznych respondentów z ich odpowiedziami.

Porównanie tych dwóch wyników pozwala stwierdzić, czy fakt, że socjologowie w swoich analizach posługują się danymi obciążonymi błędem an-

kietera, może wpływać na formułowane przez nich wnioski o zależnościach. Na ile wnioski te byłyby inne, gdyby w analizach socjologicznych uwzględnić zniekształcający wpływ ankietera?

W celu stwierdzenia, czy różnice między wartościami współczynników regresji dla płci, wieku, wykształcenia itd. w obydwu modelach są istotne statystycznie, posłużyłem się standardowym testem istotności. Mówiąc w przybliżeniu, jest to iloraz różnicy między wartościami współczynników regresji i różnicy między błędami standardowymi tych wartości. Wynik testu równy 1,96 i więcej oznacza, że różnice między wartościami porównywanych parametrów są znaczące na poziomie istotności 0,05. Oczywiście wyższy wynik testu wskazuje, że różnica między wartościami jest znacząca na wyższym poziomie istotności.

Rezultaty przeprowadzonych analiz zawarte są w tabeli zamieszczonej w Aneksie V. W celu uniknięcia bardzo małych wartości współczynnika regresji dla zmiennych ciągłych – wieku i dochodów respondenta – a tym samym ułatwienia ich prezentacji – zmienne te wprowadziłem do analiz po pogrupowaniu ich w 4 kategorie. Średnie ważone dla przedziałów wieku zamieszczonych w aneksie III wynoszą 24,32 lat; 38,38; 53,06 i 69,93 lat. Dla dochodów, liczone w dziesiątkach nowych złotych, wynoszą 21,96; 39,01; 54,22 i 98,15.

Należy zaznaczyć, że analizy te prowadzone były każdorazowo na równolicznych zbiorowościach, obejmujących około 1000 osób. Liczebność ta została wyznaczona przez odsetek osób, które odesłały ankietę pocztową. Jak wspomniano, do opracowania włączono 1025 ankiet, a wywiady przeprowadzone z samym sobą, na podstawie których określano wpływ opinii i cech społecznych ankieterów, uzyskałem od wszystkich ankieterów biorących udział w PGSS'94. Brak jest zatem podstaw do przypuszczeń, że ewentualne różnice w wartościach współczynnika regresji mogą wynikać z nierównej wielkości zbiorowości uwzględnionych w analizach.

W zawartej w aneksie V tabeli dla każdej zależności między daną cechą respondentów a ich odpowiedziami na określone pytanie podane są dwie wartości metrycznego współczynnika regresji. Pierwsza z nich jest wynikiem uzyskanym bez kontroli „właściwości” ankietera, a więc takim, jakie otrzymuje się standardowo w badaniach socjologicznych, druga zaś – podobnych obliczeń, ale przy kontroli tych „właściwości”, tzn. jego opinii, cech społeczno-demograficznych oraz cech „pozaspołecznych”. Obok drugiej z wartości zaznaczyłem również, czy różnica między nimi jest istotna statystycznie. Symbol n oznacza, że różnica ta jest istotna co najmniej na poziomie 0,05, symbol w zaś, że różnica jest znacząca na wyższym poziomie istotności (odpowiadającym przynajmniej 3-krotnej różnicy między wartościami współczynników dla obu modeli w stosunku do różnicy między ich błędami standardowymi). Brak symbolu literowego wskazuje, że różnica między wartościami jest nieistotna na poziomie 0,05.

Przechodząc do interpretacji danych zawartych w tabeli z Aneksu V należy przede wszystkim odpowiedzieć na podstawowe pytanie: czy występują różnice między wartościami współczynników regresji obliczonymi dla tej samej pary zmiennych. Otóż okazuje się, że tak, i co więcej, są one częste. Na 397 zależności ogółem między cechami społeczno-demograficznymi respondentów a ich odpowiedziami, znaczące różnice między wynikiem obliczonym bez kontroli „właściwości” ankietera i obliczonym przy ich kontroli wystąpiły w 165 przypadkach, co stanowi 41,5%. Jeśli więc w analizie wziętych pod uwagę pytań PGSS ignoruje się występowanie błędu spowodowanego przez ankietera, wówczas ponad 2/5 ogółu oszacowanych zależności jest różna w porównaniu z sytuacją, gdy kontrolowany jest wpływ ankietera na odpowiedzi. Warto zwrócić uwagę, że w zdecydowanej większości (121 przypadków) różnica między wynikami jest istotna na poziomie wyższym niż 0,05. Wskazuje to, że jej wielkość jest znaczna.

Uzyskany rezultat zdaje się dowodzić, że występowanie błędu ankietera w znaczący sposób może wpływać na wyniki analiz zależności. Różnice wyników obliczonych bez kontroli tego błędu i przy jego kontroli występują często i są dość duże. Wydaje się więc, że może on mieć poważne konsekwencje dla socjologicznej interpretacji zależności – przynajmniej wówczas, gdy jako zmienne wyjaśniające przyjmuje się cechy społeczno-demograficzne respondentów. Jego pomijanie prowadzi, jak to pokazałem, do uzyskiwania zależności obarczonych błędem. Jak wynika z porównań przedstawionych w tabeli zamieszczonej w Aneksie V, zależności takie mogą być wyższe albo niższe od „prawdziwych” wartości, tzn. ustalonych przy kontroli błędu ankietera.

Błędy w zależnościach występują w przypadku każdej z uwzględnionych jako zmienne wyjaśniające cech społeczno – demograficznych, a ich częstotliwość jest, z jednym wyjątkiem, bardzo zbliżona. Na 57 uwzględnionych pytań PGSS, błędy w zależnościach z płcią wystąpiły w 26 pytaniach, w zależnościach z wiekiem – w 29 pytaniach, z wykształceniem – w 26, z dochodami gospodarstwa domowego – w 21, z rodzajem miejscowości zamieszkania – w 23 i z wykształceniem ojca – w 27. Stosunkowo najrzadziej błędy takie występują w zależnościach z zajmowaniem przez respondenta stanowiska kierowniczego – w 13 pytaniach.

Najsilniejsze różnice między wynikami zależności obliczonych bez kontroli „właściwości” ankieterów i przy ich kontroli występują w przypadku wykształcenia, gdzie przy przyjęciu podwyższonego poziomu istotności (oznaczonego w tabeli jako w) są one obecne w 23 pytaniach, wieku, gdzie takie różnice wystąpiły w 24 pytaniach oraz wykształcenia ojca – w 23 pytaniach. Dla pozostałych cech społeczno-demograficznych udział różnic w zależnościach istotnych tylko na poziomie 0,05 wynosi od 1/3 do blisko połowy.

Przedstawiony tutaj wniosek dotyczący częstotliwości występowania „błędu” w zależnościach można budzić jednak pewne wątpliwości. Podana częstotliwość odnosi się do wszystkich przypadków, w których wystąpiły znaczące

różnice między wartościami współczynników regresji. Nie brano natomiast pod uwagę, czy wartości tych współczynników są istotne statystycznie. W rezultacie uwzględniono także takie sytuacje, gdzie test wykazał występowanie różnic między wartościami współczynnika regresji, z których jedna była istotna przykładowo na poziomie 0,20, a druga na poziomie 0,60. Jest oczywiste, że socjolog prowadzący analizy zależności stwierdzi w każdym z tych przypadków brak zależności między zmienną wyjaśniającą i zmienną wyjaśnianą, a występowanie różnic między ich wartościami nie będzie miało dla niego praktycznie żadnego znaczenia.

Przyjęte tutaj podejście, w którym uwzględniony został fakt wystąpienia różnic między wartościami współczynników regresji niezależnie od istotności statystycznej tych wartości, wydaje się właściwe z punktu widzenia postawionego problemu. Chodziło o stwierdzenie, czy błąd ankietera ma konsekwencje dla socjologicznych analiz zależności. Niewątpliwie jednak praktyczne znaczenie błędu ankietera dla wyników analiz zależności można lepiej zobrazować jeśli wziąć pod uwagę, że celem analiz socjologicznych jest przede wszystkim wykrywanie związków, nie zaś stwierdzanie ich braku. Do rzadkości należą prace, których konkluzją jest stwierdzenie braku związku między analizowanymi zjawiskami. Należy więc uwzględnić fakt, że dla socjologa prowadzącego analizy statystyczne interesujące są przede wszystkim te zależności, które wskazują na występowanie związków. Dlatego też w dalszym ciągu rozdziału zajmę się przede wszystkim takimi przypadkami, gdy socjolog na podstawie swoich analiz, prowadzonych oczywiście bez uwzględnienia błędu ankietera, pomyliłby się w swoich wnioskach dotyczących występowania zależności. Pomyłka taka występuje wówczas, gdy na podstawie danych obciążonych błędem ankietera stwierdza się zależność, która „w rzeczywistości” nie występuje lub też stwierdza się brak zależności między cechami, które „w rzeczywistości” są skorelowane. Mylnym wynikiem jest również nietrafne oszacowanie siły związku.

W dalszym ciągu tego rozdziału jako „pomyłkę” prowadzącą do błędnego wniosku o zależnościach będę więc traktował tylko takie przypadki, gdy przynajmniej jedna z wartości współczynnika regresji, obliczona bez kontroli „właściwości” ankieterów lub przy ich kontroli, jest istotna statystycznie przynajmniej na poziomie 0,01, a jednocześnie między nią a drugą wartością obliczoną dla tej samej pary zmiennych występuje istotna statystycznie różnica. Natomiast za trafne diagnozy występowania związku będę uznawał wszystkie takie przypadki, gdy przynajmniej jedna z wartości współczynnika regresji (obliczona bez kontroli „właściwości” ankieterów lub przy ich kontroli) jest istotna statystycznie na poziomie 0,01, różnica między tymi wartościami zaś jest nieistotna na poziomie wyższym niż 0,05.

Takie rozumienie trafnej diagnozy występowania związku prowadzi do uznania za istotną wartości współczynnika regresji obliczonej bez kontroli

błędu ankietera, która w rzeczywistości nie jest istotna na poziomie 0,01. Należy wziąć jednak pod uwagę, że próg, przy którym określona wartość współczynnika regresji jest uznawana za istotną statystycznie ma charakter formalny i często minimalne nawet większa wartość tego współczynnika spowodowałaby, że zostałby on uznany za istotny. Ponadto wielu autorów badań interpretuje wyniki jako istotne przyjmując bardziej „liberalny” poziom 0,05, nie zaś 0,01.

Jak wynika z tabeli zamieszczonej w Aneksie V, proporcja wyników „zawyżających” lub „zaniżających” do wyników „trafnych” świadczących o występowaniu zależności wynosi 59 do 78. Oznacza to, że w analizie, w której nie kontroluje się „właściwości” ankieterów, na każde 4 wnioski o występowaniu zależności przypadają 3 wnioski nietrafne – takie, w których stwierdza się występowanie związku, który nie występuje, stwierdza się brak związku faktycznie występującego lub też mylnie interpretuje się siłę zależności. „Pomyłki” w formułowanych na podstawie badań kwestionariuszowych wnioskach dotyczących występowania zależności są więc bardzo częste – niewiele rzadsze od trafnych tego rodzaju wniosków.

Dla poszczególnych zmiennych wyjaśniających proporcje „mylnych” wyników do „trafnych”, świadczących o występowaniu związków są następujące: płeć – 6 do 15, wiek – 12 do 15, wykształcenie – 18 do 13, stanowisko kierownicze – 0 do 5, dochody gospodarstwa domowego – 12 do 8, rodzaj miejscowości zamieszkania – 8 do 20, wykształcenie ojca – 3 do 2. Najbardziej „niebezpiecznymi” zmiennymi wyjaśniającymi są więc, gdy chodzi o cechy społeczno-demograficzne, wiek respondentów, ich wykształcenie oraz dochody gospodarstwa domowego. Stwarzają one największe ryzyko popełnienia pomyłki w formułowanych na podstawie badań wnioskach dotyczących siły zależności. Najbardziej „bezpieczną” zmienną jest natomiast zajmowanie przez respondenta stanowiska kierowniczego, co jest jednak mało pocieszające biorąc pod uwagę jej bardzo słabą moc wyjaśniającą. Wydaje się jednak, że zmienne społeczno-demograficzne o największej mocy wyjaśniającej stwarzają jednocześnie największe ryzyko „mylnych” wniosków o występowaniu zależności.

W kontekście uzyskanego wyniku wskazującego, że błąd ankietera może powodować „zafałszowanie” ustalanych na podstawie badań ankietowych związków między cechami społeczno-demograficznymi respondentów a ich odpowiedziami w wywiadzie i to niezależnie od tego, czy weźmiemy pod uwagę wszystkie obliczone zależności, czy też tylko takie, które mogą powodować pomyłki we wnioskach formułowanych na podstawie badań, znaczenia nabiera następne pytanie, o kierunek tych „zafałszowań”. Czy, zgodnie z tezą Phillipsa (1971), błąd na etapie zbierania danych, a konkretnie spowodowany przez ankietera, powoduje, że zależności ustalane na podstawie badań są słabsze niż związki rzeczywiście

występujące, czy też przeciwnie, zależności ustalane na podstawie badań są wyższe od „prawdziwych”, jak to wynika z analiz Anderson i in. (1988a; 1988b)?

Przy zastosowanej tutaj metodzie analizy o wystąpieniu pierwszej z tych możliwości można mówić wówczas, gdy wartość współczynnika regresji obliczonego bez kontroli „właściwości” ankieterów jest znacząco niższa od wartości tego współczynnika obliczonego przy kontroli „właściwości” ankieterów dla tej samej pary zmiennych. Na wystąpienie sytuacji odwrotnej, w której związku ustalane na podstawie badań są wyższe niż rzeczywistość występujące, wskazuje wyższa wartość współczynnika regresji obliczonego bez kontroli „właściwości” ankieterów w porównaniu z jego wartością ustaloną przy kontroli ich „właściwości”. Dla uproszczenia pierwszą z tych sytuacji będą dalej określał jako „zanizienie zależności”, drugą zaś jako „zawyżenie zależności”.

Ponieważ postawiony tutaj problem ma charakter ogólny – chodzi o kierunek „zafałszowań” zależności ustalanych na podstawie badań – należy przy jego rozpatrywaniu znowu na początek uwzględnić wszystkie przypadki, w których stwierdzono istotne różnice między wartościami współczynników regresji (na poziomie 0,05), niezależnie od tego, czy same wartości tych współczynników są istotne statystycznie. W celu ustalenia, czy w przypadku znacząco różniących się wartości współczynników regresji obliczonych dla tej samej pary zmiennych wystąpiło „zanizienie” czy też „zawyżenie” zależności, porównywano ich wartość bezwzględną.

Ten prosty, i zdawać by się mogło, oczywisty sposób ustalania kierunku „zafałszowań” ma jednak pewną wadę. Znacząca statystycznie różnica między wartościami współczynników regresji może być skutkiem wyłącznie różnego kierunku zależności. Dwie podobne, bardzo niskie wartości tego współczynnika, wskazujące na brak jakiegokolwiek zależności między analizowanymi zmiennymi, mogą jednak okazać się znacząco różne tylko dlatego, że jedna z nich ma kierunek dodatni, a druga ujemny. Występowanie takich różnic wartości współczynników nie wnosi więc nic w kwestii kierunku „zafałszowań” zależności będących rezultatem błędu ankieterów, a nawet może rozmywać występujące tendencje. Choć wśród danych zawartych w tabeli w Aneksie V sytuacje takie wystąpiły, to jednak były one bardzo nieliczne i nie wydaje się, aby mogły rzutować na przedstawione tutaj wnioski.

Porównując zamieszczone we wspomnianej tabeli pary wartości współczynników regresji, które okazały się w znaczący sposób różne (są one oznaczone literami *n* oraz *w*) można stwierdzić, że w 88 przypadkach różnica ta polegała na „zanizeniu” zależności, a w 76 na ich „zawyżeniu” (w jednym przypadku wartości bezwzględne były identyczne, a różniły się kierunkiem). A zatem „zafałszowania” zależności niemal z równą częstotliwością polegają na „zanizeniach” i „zawyżeniach” siły związku. Nie znalazła więc potwierdzenia teza

Phillipsa (1971) o ogólnej tendencji polegającej na „zaniżeniu” siły związków ustalanych na podstawie badań ankietowych wskutek błędów na etapie zbierania danych, przynajmniej jeżeli chodzi o błąd, którego źródłem jest ankieter. Dlatego też z punktu widzenia praktyki badawczej ważne jest rozstrzygnięcie, czy „zafalszowania” zależności pojawiają się w sposób przypadkowy, czy też istnieją jakieś prawidłowości w ich występowaniu w zależności od zastosowanych zmiennych wyjaśnianych i zmiennych wyjaśniających. Ponieważ chodzi tym razem o konsekwencje praktyczne „zafalszowań”, należy najpierw sprawdzić, jak często mogą one prowadzić do poszczególnych rodzajów „pomyłek” we wnioskach z badań. Mówiąc inaczej należy określić, jak często badacz, który analizuje wyniki nie uwzględniając błędu spowodowanego przez ankieterów, może stwierdzić występowanie związków tam, gdzie one „w rzeczywistości” nie występują lub w znaczący sposób zawyżyć ich siłę albo też stwierdzić brak związku, który „w rzeczywistości” występuje lub znacząco zaniżyć siłę takiego związku.

Przy przyjęciu omówionych wcześniej kryteriów wystąpienia „pomyłki w zależnościach” udział „zawyżeń” i „zaniżeń” jest, jak można stwierdzić na podstawie tabeli zawartej w Aneksie V, również niemal idealnie zrównoważony. Na 59 przypadków, w których wystąpiła „pomyłka” w wartości współczynnika regresji prowadząca do mylnego wniosku o występowaniu zależności, w 30 przypadkach polegała ona na „zaniżeniu” występującego związku, a w 29 – na jego „zawyżeniu”. A zatem socjologowie formułujący wnioski dotyczące występowania zależności równie często mogą stwierdzać występowanie związku, który „w rzeczywistości” nie występuje lub też „zawyżyć” jego siłę, jak i stwierdzać brak związku, tam gdzie on istnieje, lub „zaniżyć” jego siłę.

Poszukiwanie prawidłowości w występowaniu poszczególnych rodzajów „pomyłek” w zależnościach, które mogą prowadzić do błędnych wniosków rozpocznie od zbadania, na ile są one powiązane z tematyką pytań stanowiących zmienne wyjaśniane. Spróbuję więc określić, czy są takie rodzaje pytań, które generalnie, niezależnie od wykorzystywanych w analizach zmiennych wyjaśniających, stwarzają szczególne ryzyko formułowania mylnych wniosków o występowaniu lub braku zależności. Biorąc pod uwagę wymienione w poprzednim podrozdziale powody, nie jest celowe analizowanie tego zagadnienia w zależności od struktury formalnej pytań.

Liczebności takich pomyłek polegających na „zaniżeniach” i „zawyżeniach” zależności w grupach tematycznych pytań PGSS stanowiących zmienne wyjaśniane zawarte są w poniższej tabeli. W jej boczkach oprócz nazwy grupy tematycznej pytań i ich liczby uwzględnionej w analizach podano liczbę obliczonych dla nich zależności. Jest to iloczyn liczby pytań i liczby uwzględnionych zmiennych wyjaśniających. W zestawieniu z danymi zawar-

tymi w kolumnie „razem »zafałszowania«” pozwala on dodatkowo określić ogólne „narażenie” danej tematyki pytań na mylne wnioski o występowaniu zależności.

Tabela 9. Częstotliwość występowania „zaniżeń” i „zawyżeń” zależności według grup tematycznych pytań

Grupa tematyczna pytań, liczba pytań oraz liczba obliczonych zależności	„Zaniżenia”	„Zawyżenia”	Razem „zafałszowania” prowadzące do błędnych wniosków
OPINIE dotyczące:			
polityki wewnętrznej (8 pyt., 56 zależności)	3	4	7
innych zagadnień politycznych (4 pyt., 28 zależności)	3	1	4
zagadnień zabarwionych etyczno-moralnie (13 pyt., 91 zależności)	1	13	14
spraw osobistych respondenta (12 pyt., 84 zależności)	4	4	8
kategorii społecznych (6 pyt., 42 zależności)	6	–	6
innych spraw (4 pyt., 28 zależności)	2	1	3
FAKTY dotyczące:			
udziału w życiu politycznym (3 pyt., 21 zależności)	1	2	3
sytuacji respondenta lub jego gospodarstwa domowego (5 pyt., 35 zależności)			
+ 2 pyt. metryczkowe (12 zależności)	7+3	1+3	8+6

Omawianie danych zawartych w tabeli rozpocznę od sprawy „narażenia” pytań dotyczących różnej tematyki na występowanie „mylnych” wniosków o występowaniu zależności. Okazuje się, że na „mylne” tego rodzaju wnioski narażone są nie tylko pytania o opinie, ale także o fakty. O ile dla większości grup tematycznych pytań ryzyko „mylnych” wniosków jest zbliżone i wynosi w granicach 10–15% ogółu obliczonych zależności, to dla pytań o fakty dotyczące respondenta i jego gospodarstwa domowego wynosi ono blisko 23%, a dla dwóch uwzględnionych pytań typu „metryczkowego” – o wykształcenie i dochody gospodarstwa domowego – jest ono jeszcze wyższe.

Wydaje się, że wysoki stopień narażenia pytań faktualnych dotyczących respondenta i jego gospodarstwa domowego oraz wymienionych pytań „metryczkowych” na „mylne” wnioski o występowaniu zależności może być związane ze szczególną ich podatnością na zniekształcenia ze strony respondenta. W II rozdziale tej książki, omawiając błędy respondentów pisałem, że pytania o te sprawy określa się w literaturze jako „wzbudzające niepokój”,

z czym związane jest ryzyko zafalszowań uzyskiwanych danych. Respondenci mogą więc w zależności od „właściwości” ankietera przyznawać się lub nie przyznawać do ubóstwa (pyt. 95a i 95d), do picia alkoholu (pyt. 96 i 96A) czy też prawdziwego poziomu wykształcenia lub dochodów. Choć wpływ ankietera nie ujawnia się, gdy bierzemy pod uwagę rozkłady odpowiedzi na te pytania, to jednak, jak się okazuje, może mieć istotne znaczenie dla obliczanych zależności.

Powracając obecnie do zagadnienia kierunku „pomyłek” w występowaniu zależności należy zauważyć, że jak wynika z danych w tabeli 9, „zaniżenia” i „zawyżenia” są w pewnym zakresie powiązane z tematyką pytań PGSS stanowiących zmienne wyjaśniane. Wprawdzie w przypadku większości grup tematycznych niewielkie liczebności łączne tych „pomyłek” nie pozwalają na formułowanie uzasadnionych wniosków, ale można wskazać takie grupy, gdzie związek między tematyką pytań a występowaniem „zawyżeń” i „zaniżeń” jest dość wyraźny. Dotyczy to pytań o opinie w sprawach etyczno-moralnych, gdzie niemal wszystkie „pomyłki” polegają na „zawyżeniach” siły związków ustalanych na podstawie badań, o opinie dotyczące kategorii społecznych (roli kobiet w życiu społeczno-zawodowym i rodzinie), gdzie są to bez wyjątku „zaniżenia” oraz pytań faktualnych dotyczących sytuacji respondenta i jego gospodarstwa domowego, gdzie również zdecydowanie przeważają „zaniżenia”. Wskazuje to, że w stosunku do wyników analiz zależności wskazujących na występowanie związków między cechami społeczno-demograficznymi a opiniami w sprawach etyczno-moralnych należy warto zachować pewną rezerwę, gdyż mogą one być rezultatem błędu pomiaru, którego źródłem jest ankieter. Z kolei nawet słabsze zależności między cechami społeczno-demograficznymi a opiniami o roli kobiet oraz faktami dotyczącymi respondenta i jego gospodarstwa mogą być podstawą uprawnionych wniosków o istnieniu zależności. W praktyce oznacza to, że w analizach wyjaśniających pytań dotyczących spraw etyczno-moralnych warto jest, w trosce o trafność wniosków z badań, zastanowić się nad przyjęciem wyższego poziomu istotności statystycznej w ich interpretacji, zaś w podobnych analizach pytań o rolę kobiet i fakty dotyczące respondenta i jego gospodarstwa przyjęty próg uznania uzyskanego wyniku z istotny może być niższy.

Niewiele natomiast można powiedzieć o możliwym kierunku „pomyłek” we wnioskach formułowanych na podstawie zależności z pytaniami o opinie dotyczące polityki wewnętrznej oraz spraw osobistych respondentów: proporcje „zaniżeń” i „zawyżeń” zależności są w ich przypadku wyrównane. Równie często „pomyłka” w twierdzeniu o zależności może więc polegać na „zawyżeniu” jej siły, co i na „zaniżeniu”.

W dalszym ciągu analiz zmierzających do poszukiwania prawidłowości w występowaniu „zaniżeń” i „zawyżeń” zależności związanych z błędem ankietera, sprawdziłem częstotliwość ich występowania dla poszczególnych

zmiennych wyjaśniających. Chodziło o próbę określenia, czy wśród cech społeczno-demograficznych respondentów są takie, których wykorzystanie jako zmiennych wyjaśniających w analizach socjologicznych stwarza szczególnie duże ryzyko formułowania „mylnych” wniosków polegających na „zawyżeniach” lub „zaniżeniach” siły zależności obliczanych z odpowiedziami na inne pytania. Dane na ten temat zawarte są w poniższej tabeli.

Tabela 10. Częstość występowania „zaniżeń” i „zawyżeń” zależności według cech społeczno-demograficznych respondenta

Cechy respondenta	„Zaniżenia”	„Zawyżenia”	Razem błędy
Płeć	5	1	6
Wiek	1	11	12
Wykształcenie	14	4	18
Stanowisko kierownicze	–	–	–
Dochody gospodarstwa domowego	8	4	12
Rodzaj miejscowości zamieszkania	–	8	8
Wykształcenie ojca	2	1	3

Dane zawarte w tabeli wskazują, że zastosowanie różnych cech społeczno-demograficznych jako zmiennych wyjaśniających może być związane jest ryzykiem różnego kierunku „pomyłek” we wnioskach o występowaniu zależności. W przypadku zastosowania jako zmiennej wyjaśniającej wykształcenia respondenta „pomyłki” te mogą polegać przede wszystkim na „zaniżeniu” siły zależności. A zatem zmienna ta ma „w rzeczywistości” większą moc wyjaśniającą niż to wynikałoby ze standardowych socjologicznych analiz zależności (prowadzonych bez uwzględnienia błędu ankietera). Podobna tendencja występuje w przypadku zastosowania jako zmiennej wyjaśniającej płci respondenta oraz dochodów jego gospodarstwa domowego, choć nie jest ona aż tak wyraźna. Dla pierwszej z tych zmiennych ogólna liczba „pomyłek” w zależnościach jest zbyt niewielka, aby można mówić o wyraźnej tendencji dotyczącej ich kierunku, a dla drugiej na każde dwa „zaniżenia” zależności skutek nie uwzględnienia „właściwości” ankieterów występuje jedno jej „zawyżenie”.

Zastosowanie jako zmiennych wyjaśniających wieku respondenta oraz rodzaju miejscowości jego zamieszkania prowadzi z kolei do „zawyżeń” zależności, tzn. stwierdzania silniejszych związków niż istniejące w rzeczywistości. Tendencja ta jest wyraźna – wszystkie niemal „pomyłki” w zależnościach z tymi zmiennymi wyjaśniającymi mają charakter jednokierunkowy.

Ponieważ ryzyko „mylnych” wniosków z badań o występowaniu zależności zdaje się być pochodną zarówno z tematyki pytań stanowiących

zmiennie wyjaśniające, jak i charakterystyk społeczno-demograficznych respondentów przyjętych jako zmiennie wyjaśniane, obecnie należy podjąć próbę określenia, czy jakieś ich kombinacje są bardziej narażone na występowanie tych „pomyłek”, czy też ich rozkład jest przypadkowy. Wiedza o tym może mieć istotne znaczenie praktyczne, gdyż określa, czy badacz do określonych zależności ustalonych na podstawie badań powinien podchodzić krytycznie, gdyż mogą one być „zawyżeniami” lub „zaniżeniami”, czy też wobec zjawiska „błędów” w zależnościach pozostaje bezradny. Jak wynika z zestawienia, którego nie przedstawiam w formie tabeli, dla zdecydowanej większości związków między cechami społeczno-demograficznymi respondentów a ich odpowiedziami na pytania dotyczące określonej problematyki, „mylne” zależności nie występują w ogóle lub też są bardzo nieliczne. Jest to rezultat ważny z punktu widzenia oceny wartości wniosków o zależnościach formułowanych na podstawie badań ankietowych, gdyż wskazuje, że można się do nich odnosić z dużym zaufaniem. Dla ścisłości należy jednak dodać, że rezultat ten może być pochodną niewielkiej liczby uwzględnionych w analizie pytań dotyczących niektórych obszarów tematycznych.

Jednakże tym ważniejsze jest wskazanie takich zależności, przy których występuje koncentracja „pomyłek” mogących stać się podstawą mylnych wniosków. W przypadku, gdy pytania PGSS dotyczą zagadnień etyczno-moralnych, szczególnie ich ryzyko występuje w przypadku zależności obliczonych z wiekiem i rodzajem miejscowości zamieszkania respondentów. Dla pierwszej z tych zmiennych wyjaśniających ma ogółem 13 obliczonych zależności wystąpiło 6 takich „pomyłek”, a dla drugiej – 5. Każdorazowo polegały one wyłącznie na „zawyżeniach” siły związku.

Jeśli jednak liczbę „pomyłek” we wspomnianych zależnościach odniesiemy do liczby „trafnie” określonych związków (w przyjętym wcześniej rozumieniu), to dla wieku proporcja wynosi 6 do 3, a dla rodzaju miejscowości 5 do 7. Oznacza to, że o ile dla pierwszej z tych zmiennych krytyczne podejście do uzyskanych wartości zależności wskazujących na występowanie związków jest bardziej uzasadnione, to dla drugiej uzyskany wynik jest niemal równie często „trafny”, co i „mylny”. W praktyce więc rezultaty tych analiz niewiele wniosły w sprawie interpretacji zależności między rodzajem miejscowości zamieszkania a pytaniami dotyczącymi spraw moralno-etycznych.

W przypadku opinii dotyczących kategorii społecznych (roli kobiet w rodzinie i społeczeństwie) na ryzyko „pomyłek” narażone są zwłaszcza wnioski dotyczące ich związków z wykształceniem. Na 6 pytań dotyczących tej problematyki „pomyłki” wystąpiły w 4 zależnościach z tą zmienną i były to wyłącznie „zaniżenia” zależności. Ponieważ tylko 1 związek był określony „trafnie” można wysunąć hipotezę, że wnioski z badań dla tych zależności narażone są na „pomyłki” polegające przede wszystkim na stwierdzaniu

słabych zależności, tam gdzie „w rzeczywistości” są one silniejsze. Przyjęcie bardziej „liberalnego” poziomu interpretacji wyników jest więc w tym przypadku uzasadnione.

Do analogicznej hipotezy upoważnia porównanie liczby „trafnych” i „mylnych” zależności między odpowiedziami na faktualne pytania dotyczące respondenta i jego gospodarstwa domowego a wysokością dochodów tego gospodarstwa. Na 5 uwzględnionych w analizach pytań PGSS o sytuację respondenta, w 4 przypadkach te właśnie zależności mogą stać się podstawą mylnych wniosków o występowaniu związków, a tylko 1 zależność „trafnie” je identyfikuje. Wszystkie „pomyłki” polegają na „zaniżeniach” siły zależności.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzone w tym rozdziale analizy miały na celu „zakotwiczenie” błędu ankietera w wynikach badań kwestionariuszowych. Chodziło o sprawdzenie, czy błąd ten jest na tyle ważny, że może wpływać na wartość wniosków formułowanych przez socjologów o rozkładach opinii oraz o zależnościach między poglądami respondentów a ich cechami społeczno-demograficznymi. Uzyskane wyniki miały więc w pewnym sensie wykazać, czy zajmowanie się błędem ankietera, którego poszczególnym źródłem i występowaniu poświęcone zostały wszystkie wcześniejsze rozdziały tej książki, jest w Polsce w ogóle zasadne.

Jak się okazało, błąd ankietera na etapie realizacji wywiadu może stanowić pewne zagrożenie dla wartości wniosków z badań kwestionariuszowych. W przeprowadzonych analizach miał on istotne znaczenie dla blisko 20% wyników, na podstawie których formułuje się wnioski dotyczące rozkładów odpowiedzi i dla ponad 40% zależności z cechami społecznymi respondentów. A zatem co piąty wynik rozkładów odpowiedzi ustalony na podstawie danych kwestionariuszowych okazał się być obciążony błędem, a na 3 „trafne” wyniki analizy zależności przypadają 2 „nietrafne”.

Wielkość błędu w rozkładach odpowiedzi jest znacząca. W 8 przypadkach na 10, gdzie stwierdzono jego występowanie, wartość bezwzględna błędu przekracza 3%, sięgając nawet 7%. Jest oczywiste, że przedstawiając rozkłady odpowiedzi nie można opatrzyć ich komentarzem, że błąd w wynikach wynosi od 3 do 7%. Odbiorca tych wyników zada sobie wówczas uzasadnione pytanie, po co w ogóle prowadzi się badania ankietowe, skoro wyniki uzyskuje się z tak dużym przybliżeniem. Należy przy tym pamiętać, że szacunek ten dotyczy tylko błędu ankietera i to tylko z trzech uwzględnionych w badaniach źródeł. Nie uwzględnia on więc innych rodzajów błędów badań surveyowych i innych źródeł błędu ankietera.

Jeszcze bardziej niepokojące wnioski wynikają z porównania „udziału” ankieterów w zanotowanej w kwestionariuszu odpowiedzi do „udziału” res-

pondentów, a ściśle udziału zróżnicowania odpowiedzi wyjaśnionej przez uwzględnione w badaniach „właściwości” ankierów do wyjaśnionej przez cechy społeczno-demograficzne respondentów. Okazuje się, że w połowie przypadków, gdzie stwierdzono wpływ ankierów, ich „udział” w odpowiedzi jest niemal taki sam lub nawet wyższy niż „udział” cech społecznych respondentów. Skłania to w przypadku niektórych pytań do zastanowienia się, czyje w rzeczywistości opinie są przedmiotem analiz socjologicznych.

Jeżeli chodzi o mylnie określone zależności między odpowiedziami na pytania w wywiadzie a cechami społeczno-demograficznymi respondentów, to dla oceny ich znaczenia należy uwzględnić fakt, że dla socjologa o wiele ważniejsze są wnioski o istnieniu związku niż o ich braku. Biorąc więc pod uwagę tylko zależności istotne statystycznie okazuje się, że w rezultacie błędu ankiera na każde 4 trafne wnioski dotyczące występowania zależności przypadają 3 „mylne”. Są to sytuacje, kiedy na podstawie danych obarczonych błędem ankiera stwierdza się, że występuje zależność, która w rzeczywistości nie istnieje, stwierdza się brak zależności, tam gdzie ona występuje, lub też następuje „pomyłka” w określeniu siły związku.

Z punktu widzenia praktyki badawczej istotne znaczenie ma określenie, czy „pomyłki” te polegają raczej na „zawyżeniach” zależności, czy też ich „zaniżeniach”. Chodzi o kierunek zniekształceń powstających w rezultacie błędu ankiera, a więc o to, czy na podstawie badań ankietowych raczej stwierdzamy występowanie związków, które „w rzeczywistości” nie istnieją lub są słabsze, czy też przeciwnie, nie jesteśmy w stanie wykryć związków rzeczywiście istniejących. Analizy pozwoliły wysunąć hipotezę, że w skali globalnej „mylne” wnioski równie często mogą polegać na stwierdzeniu występowania zależności, tam gdzie „w rzeczywistości” poglądy respondenta nie są skorelowane z jego cechami społecznymi, lub też stwierdzaniu silnej zależności, która w rzeczywistości jest słaba, co na sytuacjach odwrotnych.

Dalsze analizy prowadzone w tym rozdziale wykazały, że na błędy w rozkładach najczęściej narażone są pytania dotyczące opinii w sprawach osobistych respondenta i w mniejszym stopniu dotyczące opinii w sprawach kontrowersyjnych. Jednak wielkość błędu w pierwszym przypadku była znacznie mniejsza niż w drugim, gdzie przekraczał on 5% wyjaśnionego zróżnicowania odpowiedzi. Jeśli natomiast chodzi o „pomyłki” w wynikach dotyczących zależności, to ich występowanie uzależnione było zarówno od tematyki pytania, jak i zastosowanej zmiennej wyjaśniającej. Najwięcej wątpliwości mogą budzić zależności obliczane dla pytań faktualnych o sytuację respondenta i jego gospodarstwa domowego, a jeśli chodzi o zmienne wyjaśniające – zależności obliczane z wykorzystaniem wieku respondenta, jego wykształcenia i dochodów gospodarstwa domowego. W niektórych przypadkach „pomyłki” te polegają przede wszystkim lub wyłącznie na „zawyżeniach” zależności, w innych na ich „zaniżeniach”, ale bywa również i tak, że ich proporcje są wyrównane.

Analizując jednak zależności na poziomie szczegółowym, tzn. między konkretnymi cechami społeczno-demograficznymi a odpowiedziami na pytania w podziale na grupy tematyczne można stwierdzić, że „mylnie” ustalone związki rozkładają się w większości przypadków równomiernie i dlatego też są nieliczne. Przy podziale pytań na 8 przyjętych wcześniej grup tematycznych i uwzględnieniu 7 zmiennych wyjaśniających, wyraźne koncentracje „mylnych” zależności, mogących prowadzić do formułowania „fałszywych” wniosków z badań wystąpiły tylko w 4 kategoriach. Są to zależności między wiekiem oraz rodzajem miejscowości zamieszkania a opiniami w sprawach etyczno-moralnych, wykształceniem a opiniami o roli kobiet w rodzinie i społeczeństwie oraz dochodami a informacjami faktualnymi o sytuacji respondenta i jego gospodarstwa domowego. Jest to rezultat raczej optymistyczny dla formułowanych na podstawie badań wniosków dotyczących występowania związków, gdyż oznacza on, że w większości przypadków „pomyłki” występują w nich jedynie wyjątkowo.

Ze względu na wymowę przedstawionych tutaj wniosków dotyczących wpływu posługiwania się danymi obciążonymi błędem ankietera na wartość wyników analiz socjologicznych, należy postawić pytanie o ich prawomocność i zakres ich uogólnień. Jak już wspomniano, badania metodologiczne będące podstawą tych wniosków przeprowadzono w związku z Polskim Generalnym Sondażem Społecznym, dlatego że zastosowany w nich kwestionariusz zawierał pytania dotyczące zróżnicowanej problematyki, wykorzystywane zarówno przez naukowców, jak i badaczy opinii publicznej. Ponieważ jednak wpływ błędu ankietera na wyniki analiz socjologicznych ujawnia się w związku z określoną tematyką pytań, nie można wykluczyć, że przy uwzględnieniu w przeprowadzonych badaniach innego ich zestawu uzyskano by odmienne rezultaty, prowadzące do odmiennych wniosków.

Z drugiej jednak strony należy wziąć pod uwagę, że wpływ tego błędu wystąpił w związku z pytaniami dotyczącymi faktów i opinii w różnych sprawach, a gdy uwzględnić również jego konsekwencje dla analiz zależności – w związku ze zmiennymi wyjaśniającymi powszechnie stosowanymi we wszelkich badaniach ankietowych. Dlatego też wydaje się, że choć konkretne, podane tutaj wielkości błędu w rozkładach i zależnościach odnoszą się tylko do wykorzystanych w analizie pytań PGSS, to jednak jego występowanie i skutki mogą być zbliżone również w innych badaniach, także prowadzonych w innych dziedzinach, np. w marketingu. Pomimo odmienności problematyki stosowanych tam pytań trudno jest założyć, aby rozkłady uzyskiwanych odpowiedzi i obliczane z nimi zależności były całkowicie wolne od skutków błędu ankietera.

W związku z zagadnieniem zakresu uogólnień wniosków z przeprowadzonych analiz należy również przypomnieć, że badanie PGSS realizowała wyspecjalizowana w prowadzeniu wywiadów naukowych, systematycznie

szkolona oraz kontrolowana sieć ankierów. Wielkość spowodowanego przez tych ankierów błędu i jego skutki są więc zapewne ogólnie biorąc mniejsze niż ma to miejsce przy wykorzystaniu ankierów gorzej przygotowanych i nadzorowanych.

Pewne wątpliwości mogą natomiast budzić przedstawione tutaj wnioski dotyczące prawidłowości w występowaniu błędów w rozkładach i zależnościach, na co zresztą każdorazowo zwracałem uwagę. Pomimo uwzględnienia w analizach 57 pytań, ich liczba w poszczególnych grupach tematycznych była w sumie niewielka. Jednakże biorąc pod uwagę wspomniane już bardzo słabe rozpoznanie efektu ankierskiego w Polsce i jego skutków, bardziej celowe było uwzględnienie szerokiego zestawu tematycznego pytań i formułowanie wniosków mniej pewnych na temat prawidłowości w jego występowaniu niż ograniczenie się do jednej tylko problematyki i przedstawianie wniosków pewniejszych, choć oczywiście także obwarowanych zastrzeżeniami.

Obecnie należałoby, podobnie jak w dwóch ostatnich rozdziałach sformułować wnioski praktyczne dotyczące eliminacji lub ograniczenia wpływu błędu ankiera na uzyskiwane rozkłady i zależności. Wniosek taki, jeżeli chodzi o ośrodki badawcze, może być jednak w tym przypadku tylko jeden: należy znacznie większą wagę niż dotąd przykładać do szkolenia ankierów, w szczególności do spraw związanych z wartością uzyskiwanych danych. Wśród trzech uwzględnionych w omawianych tutaj badaniach źródeł błędu ankiera, relatywnie największe znaczenie ma ten, który jest możliwy do wyeliminowania na drodze szkoleń i treningu – wpływ opinii ankiera na uzyskiwane i zanotowane w kwestionariuszu odpowiedzi. Jeśli natomiast chodzi o interpretacje wyników badań, zarówno dotyczących rozkładów odpowiedzi, jak i ich zależności z cechami społeczno-demograficznymi, to należy podchodzić do nich w sposób generalnie bardziej krytyczny i elastyczny. Mogą one być obarczone błędami, które prowadzą do formułowania mylnych wniosków o rzeczywistości.

Zakończenie

Od metodologów zajmujących się technikami surveyowymi wymaga się, w przeciwieństwie do socjologów akademickich reprezentujących dziedziny „merytoryczne”, aby rezultaty ich badań miały zastosowanie praktyczne. Dlatego też podsumowując rezultaty przedstawionych w tej książce analiz, nacisk położę przede wszystkim na wnioski, które z nich wynikają dla praktyki badawczej.

Socjolog realizujący badania empiryczne zazwyczaj traktuje uzyskane przez siebie dane jako pewne, trafne. Jest to zrozumiałe, gdyż nie ma sensu prowadzić takich badań, jeśli nie będziemy mieli zaufania do ich wyników. Zaufaniem obdarza się w szczególności wyniki badań surveyowych, gdzie w rezultacie zastosowania wielu złożonych zabiegów badawczych uzyskany wynik traktowany jest jako pomiar. Tymczasem zdarza się, że pomimo zastosowania tych zabiegów wyniki okazują się nietrafne, np. nie potwierdzają ich rzeczywiste wydarzenia – choćby rzeczywiste wyniki wyborów w przypadku badania preferencji wyborczych lub też nie można ich w sposób spójny zinterpretować. Zazwyczaj dopiero wówczas zaczynamy zastanawiać się nad możliwymi błędami, które mogły wystąpić w zastosowanej procedurze pomiaru.

Jest oczywiste, że wspomniane zabiegi badawcze służą nie tylko uzyskiwaniu danych określonego rodzaju – standaryzowanych – umożliwiających pomiar, ale także danych możliwie pewnych. Jednakże równie oczywiste jest, że każdy pomiar obarczony jest błędem. Chodzi więc o to, aby błąd ten zminimalizować lub przynajmniej potrafić oszacować jego wielkość. Należy w związku z tym mieć świadomość jego możliwych źródeł i kierunku ich oddziaływania. Dlatego też dwa pierwsze rozdziały tej książki poświęciłem opartemu na literaturze omówieniu błędów pomiaru w badaniach kwestionariuszowych. Zebranie i uporządkowanie postawowej wiedzy na ten temat może być przydatne, jak sądzę, zarówno badaczom posługującym się tą techniką, jak i ośrodkom realizującym badania surveyowe, tym bardziej, że w Polsce brak było tego rodzaju opracowania. Wiedza na temat wielości i złożoności źródeł błędów umożliwia przedsięwzięcie odpowiednich zabiegów zmierzających do ich minimalizacji na etapie przygotowania badań, które pozwalają uniknąć wspomnianych przykrych niespodzianek na etapie ich analizy i interpretacji.

Wśród możliwych źródeł błędów na szczególną uwagę zasługują takie, które choć mogą wystąpić w każdym badaniu, to jednak ulegają zmianie w czasie i przestrzeni. Zmiany te wynikają z faktu, że przedmiotem badań socjologicznych jest społeczeństwo, które podlega przemianom. Powtarzanie „sprawdzonych” i „pewnych” zabiegów zmierzających do zminimalizowania błędu lub też przenoszenie ich z innych kręgów kulturowych może okazać się nieskuteczne. Przykładowo treść aranżacji wywiadu, której celem jest m.in. skłonienie wylosowanej osoby do udziału w badaniach i tym samym minimalizacja błędu związanego z niepełną realizacją próby, musi różnić się w Polsce i w krajach zachodnich, co wynika przede wszystkim ze stopnia akulturacji badań w społeczeństwie. Ponadto zupełnie innej aranżacji wymagała realizacja wywiadu w naszym kraju 20 lat temu i obecnie.

Do kategorii tej należy również będący przedmiotem tej książki błąd pomiaru, którego źródłem jest ankieter, czego zresztą dowiódł wyraźnie dokonany w rozdziale II przegląd literatury i badań dotyczących jego wpływu na uzyskiwane w wywiadzie odpowiedzi. Wynika stąd waga posiadania aktualnych ustaleń na temat tego błędu. Tymczasem w Polsce badań takich przeprowadzono stosunkowo niewiele, a formułowane na ich podstawie wnioski są ograniczone ze względu na specyfikę tematyki, której dotyczyły analizowane pytania, specyfikę badanych populacji i zespołów ankierskich, których wpływ był przedmiotem badania, a przede wszystkim mało zaawansowany sposób analizy statystycznej zebranego materiału, który, co okazało się zresztą w rezultacie przeprowadzonych przeze mnie porównań, w istotny sposób rzutuje na przedstawiane konkluzje. Ponadto, niemal wszystkie badania na ten temat zrealizowane zostały w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, a więc w zupełnie innych warunkach społecznych.

W zrealizowanych przeze mnie badaniach spośród wielu możliwych, omówionych wcześniej źródeł błędu ankietera, uwzględniłem trzy ich rodzaje: wpływ opinii ankietera w sprawach poruszanych w wywiadzie, wpływ jego cech społeczno-demograficznych oraz nie uwzględniany w znanej mi literaturze wpływ postrzegania przez respondentów jego cech „pozaspołecznych”. Mając na uwadze użyteczność uzyskanych przeze mnie wyników dla praktyki, w swoich badaniach dążyłem do sformułowania wniosków możliwie ogólnych. Dlatego też zostały one zrealizowane na próbie ogólnopolskiej, a w analizach uwzględniłem 57 zróżnicowanych tematycznie pytań. Chodziło o to, aby wnioski dotyczące występowania błędu ankietera w pytaniach dotyczących określonej problematyki były należycie uzasadnione, nie zaś oparte, jak to często miało miejsce w referowanych przeze mnie badaniach, na wynikach analizy jednego lub kilku pytań.

W analizach z konieczności uwzględniłem wyłącznie pytania dychotomiczne oraz zawierające różne skale, co, ściśle biorąc, ogranicza zakres formułowanych tutaj wniosków. Z drugiej jednak strony z literatury wiadomo, że

odpowiedzi na takie pytania są stosunkowo najmniej podatne na wpływ ankietera. Wydaje się więc, że w innych pytaniach, zwłaszcza otwartych, wpływ ten jest przynajmniej taki, jak ustalono to w wyniku przeprowadzonych badań.

Badania te wykazały, że każdy z wziętych pod uwagę rodzajów wpływu ankietera na uzyskane i zanotowane w kwestionariuszu odpowiedzi respondentów występuje, powodując w rezultacie błąd pomiaru. Ich oddziaływanie, jeśli traktować je w oderwaniu od siebie, jest jednak ogólnie słabe. Należy więc zgodzić się z opinią Cannella (1977), że błąd pomiaru powstający na etapie realizacji wywiadu jest przede wszystkim rezultatem trudnych do uchwycenia i kwantyfikacji elementów interakcji między ankieterem a respondentem, których związek z możliwymi do zbadania zachowaniami i cechami partnerów rozmowy jest raczej słaby. Błąd ten zależy jednak przede wszystkim od ankietera: podatność poszczególnych kategorii respondentów na różne rodzaje jego wpływu jest, ogólnie biorąc, mało zróżnicowana, jeśli wziąć pod uwagę ich cechy społeczno-demograficzne, postrzeganie pozycji społecznej i ważność opinii w sprawach poruszanych w wywiadzie. Jest to ważny wniosek z punktu widzenia ośrodków realizujących badania, gdyż to ankieterzy są tymi uczestnikami procesu zbierania danych, na których mogą one bezpośrednio oddziaływać poprzez selekcję, szkolenia i trening. Możliwość ich oddziaływania na respondenta jest znacznie bardziej problematyczna.

Błąd ankietera, jeśli wziąć pod uwagę uwzględnione w badaniach jego rodzaje, nie ma charakteru generalnego, tzn. związany jest tylko z konkretnymi zastosowaniami techniki wywiadu kwestionariuszowego. Zależy on przede wszystkim, podobnie jak w krajach zachodnich, od tematyki pytań. Jednakże, co warto podkreślić, tematyka pytań podatna i mniej podatna na wpływ ankietera znacznie różni się w Polsce i w tych krajach. Występowanie niektórych rodzajów wpływu ankieterskiego związane jest także z miejscem pytania w strukturze kwestionariusza (w początkowej jego części lub bliżej końca) oraz struktury formalnej pytań (pytania dychotomiczne, z krótką skalą, długą, skalą graficzną itp.).

Zniekształcenie wyniku badania wskutek omawianego błędu polega na uzyskiwaniu odpowiedzi zgodnych z poglądami ankieterów w sprawach poruszanych w wywiadzie lub też wyobrażeniami respondentów o ich poglądach w tych sprawach. Pierwszy rodzaj błędu sprowadza się więc do szeroko rozumianej sugestii ankietera na etapie zadawania pytań i notowania odpowiedzi. Jest on związany z jego uchybieniami w pracy i w krajach zachodnich został w znacznym stopniu wyeliminowany w rezultacie szkoleń i treningu. Wystąpienie drugiego rodzaju błędu nie jest bezpośrednio zależne od umiejętności ankieterskich, gdyż wyobrażenia respondentów o poglądach ankietera powstają wskutek postrzegania jego cech społecznych lub też jego zachowania.

Błąd ten stanowi najważniejsze źródło przypisywanych ankieterowi zniekształceń wyników badań w krajach zachodnich i jest rezultatem skłonności respondentów do udzielania społecznie akceptowanych odpowiedzi.

Obok wspomnianych rodzajów zniekształceń przeprowadzone przeze mnie badanie pozwoliło wykryć inny jego rodzaj, polegający na skłonności respondentów do „odróżnienia się” od ankietera, a więc wygłaszania innych poglądów niż te, które można mu przypisać. Tendencja taka, której możliwość występowania zakładano w literaturze przedmiotu, nie została jednak, o ile mi wiadomo, potwierdzona wcześniej empirycznie. Jest ona związana z postrzeganiem pozycji społecznej ankietera przez respondenta. Niestety, na podstawie przeprowadzonych badań niewiele więcej można powiedzieć o tym zjawisku, gdyż postrzeganie pozycji ankietera nie jest skorelowane z jego cechami statusowymi, z cechami statusowymi respondenta ani też postrzeganiem przez ankietera własnej pozycji.

Choć, jak wspomniano, poszczególne rodzaje wpływu ankieterskiego w istotnym, ale niewielkim tylko stopniu wpływają na odpowiedzi respondentów, to jednak jeśli weźmiemy pod uwagę łączne ich oddziaływanie, okazuje się ono znaczące. W blisko 20% uwzględnionych w analizie pytań było ono istotne statystycznie, w tym w połowie przypadków „udział” ankieterów w odpowiedziach był niemal tak duży, jak „udział” respondentów (moc wyjaśniająca ich cech społeczno-demograficznych). Oznacza to, że formułowane na podstawie badań wnioski o rozkładach opinii, w szczególności dotyczących spraw osobistych respondentów i, w mniejszym stopniu, spraw kontrowersyjnych, mogą być obciążone błędem.

Analizy te pozwoliły również stwierdzić, że spośród trzech uwzględnionych rodzajów błędu ankietera, relatywnie największe znaczenie, biorąc pod uwagę trafność wniosków o rozkładach opinii, ma wpływ jego poglądów. Choć występuje on z częstotliwością podobną do innych rodzajów błędu, to jednak jego „moc zniekształcająca” jest największa. Wniosek ten ma istotne znaczenie dla ośrodków realizujących badania. Biorąc pod uwagę, że jak wspomniałem, występowanie wpływu tego rodzaju można ograniczyć lub nawet wyeliminować w rezultacie szkoleń i treningu ankieterów, należy uznać, że w Polsce istnieją spore możliwości zredukowania błędu pomiaru spowodowanego przez ankietera.

W znanych mi pracach poświęconych analizie efektu ankieterskiego ich autorzy niemal z reguły poprzestają na ustaleniach podobnych, jeżeli chodzi o zakres, do przytoczonych powyżej. Jest to uzasadnione, gdyż publikacje te są adresowane przede wszystkim do ośrodków realizujących badania i w związku z tym określenie rodzajów, wielkości oraz prawidłowości występowania wpływu ankietera ma podstawowe znaczenie z punktu widzenia doskonalenia ich pracy terenowej. Ponieważ jednak niniejsza książka adresowana jest również do socjologów prowadzących badania empiryczne, za celowe uznałem zbada-

nie, czy błąd ankietera wpływa także na wyniki analiz zależności. Jeśli istotą socjologii empirycznej, przynajmniej akademickiej, jest wykrywanie związków między zjawiskami, a błąd jest nieuchronnie związany z dokonywaniem pomiaru, to ustalenia w tym zakresie wydają się mieć istotne znaczenie dla prowadzonych w naszej dyscyplinie analiz.

W tym celu porównałem wyniki analiz zależności między siedmioma podstawowymi cechami społeczno-demograficznymi respondentów a ich odpowiedziami na 57 pytań kwestionariusza PGSS obliczonych dla danych obarczonych błędem ankietera, a więc takich, jakimi zazwyczaj dysponuje socjolog, z wynikami analogicznych analiz, w których jednak oddziaływanie błędu ankietera na uzyskany rezultat zostało wyłączone. Porównanie to wykazało, że w ponad 40% wyników analizy zależności wystąpiły znaczące różnice. Jeśli natomiast wziąć pod uwagę tylko takie zależności, które mogą być podstawą wniosków dotyczących występowania związku (tzn. istotne statystycznie), to okazuje się, że na każde 4 trafnie zdiagnozowane przypadają 3 określone mylnie – takie, w których na podstawie badań stwierdza się istnienie związku faktycznie nie występującego, brak związku dla pary zmiennych faktycznie skorelowanych lub też nietrafnie ocenia się jego siłę. Wskazuje to, że w rezultacie posługiwania się danymi obciążonymi błędem ankietera formułowane na podstawie badań wnioski o istnieniu, braku lub sile związków między poglądami a cechami społeczno-demograficznymi również mogą być mylne. „Pomyłki” takie, jak wykazały przeprowadzone analizy, równie często mogą polegać na stwierdzaniu istnienia związków tam, gdzie one w rzeczywistości nie występują, lub też uznawaniu słabych związków za silne, co i na sytuacji odwrotnej: istniejące w rzeczywistości związki mogą zostać nie wykryte lub też ocena ich siły zaniżona.

Częstotliwość występowania mylnie zdiagnozowanych związków oraz kierunek tych „pomyłek” zależą od zastosowanych w analizie zmiennych wyjaśniających i wyjaśnianych, a więc tego, jaką cechę społeczno-demograficzną wykorzystuje się do wyjaśnienia odpowiedzi na pytania oraz jakiej problematyki dotyczą te pytania. Należy jednak dodać, że „pomyłki” w zależnościach występują zarówno wówczas, gdy zmienną wyjaśnianą są opinie, jak i gdy są to relacje o faktach.

Zanim przejdę do wniosków praktycznych wynikających z przedstawionych w tej książce analiz należy zastanowić się, czy stwierdzony tutaj wpływ ankietera na uzyskiwane i zanotowane odpowiedzi rzeczywiście można uznać za błąd. Nie ulega wątpliwości, że wpływ ten jest rezultatem wspomnianego przez Hymana (1954) społecznego charakteru kontaktu między ankieterem i respondentem podczas wywiadu. Chodzi nie tylko o bezpośrednie wzajemne oddziaływanie ich cech obserwowalnych, które pozwalają przypisać partnerowi określone poglądy, ale również wszelkie inne sugestie płynące od ankietera, którym respondent może przecież podporządkować się lub też odrzucić je.

Jednakże takie „społeczne uwikłanie” występuje nie tylko w sytuacji rozmowy z ankierem. Jak zwracałem uwagę w innym miejscu, każda rozmowa jest rozmową „z kimś” i jej partner wpływa w mniejszym lub większym stopniu na wygłaszane poglądy (Sztabiński 1992). Można więc uznać, że również wpływ ankiera na odpowiedzi respondentów jest czymś normalnym i jedynie zastanawiać się, na ile poglądy wyrażane podczas wywiadu są zbliżone do tych, które wygłasza się w większości sytuacji, jakie występują „w życiu”. Ich zbieżność lub odmiennosc stanowiłaby wówczas o wystąpieniu błędu spowodowanego specyficznym wpływem ankiera. Wydaje się, że taki jest właśnie sens zgłoszonego przez Zygmunta Gostkowskiego postulatu „naturalizacji sytuacji wywiadu” (Gostkowski 1974; 1976).

Jednakże zgodnie z definicją przedstawioną w rozdziale II tej książki, która stanowi konsekwencję przyjętej tutaj psychologicznej koncepcji błędu pomiaru, odpowiedź „prawdziwa” jest ta, której respondent udzieliłby sam sobie na dane pytanie. Dlatego też wszelkie jej modyfikacje, będące konsekwencją społecznej sytuacji rozmowy, a w tym przypadku wpływu jakiegokolwiek rozmówcy, również ankiera, muszą zostać uznane jako błąd w odpowiedzi. Warto dodać, że poza wyjątkowymi sytuacjami, kiedy np. ankier ułatwia respondentowi przypomnienie sobie pewnych faktów lub też redukuje jego obawy przed wygłoszeniem jakiejś opinii, wpływ ankiera powoduje błąd również na gruncie statystycznej jego koncepcji.

Obecnie, zgodnie z zapowiedzią, należy podsumować wnioski praktyczne wynikające z przeprowadzonych badań. Będą one miały charakter ogólny, gdyż wnioski szczegółowe były przedstawiane na zakończenie każdego rozdziału. Ponieważ jednak książka ta, jak wspominałem wielokrotnie, jest adresowana zarówno do socjologów-badaczy posługujących się techniką wywiadu kwestionariuszowego, jak i ośrodków realizujących te badania, wnioski dla każdej z tych kategorii potencjalnych odbiorców zostaną przedstawione osobno.

Jak już zwracałem uwagę w innym miejscu (Sztabiński i Sztabiński 1994), począwszy od szybkiego wzrostu liczby badań socjologicznych, zwłaszcza naukowych, w latach siedemdziesiątych, nastąpiło w Polsce rozdzielenie funkcji badawczych od funkcji związanych z organizacją badań. O ile we wcześniejszym okresie badacz nie tylko przygotowywał kwestionariusz i instrukcję, ale także sam szkolił ankierów i nadzorował ich pracę, to stosunkowo duża liczba prowadzonych począwszy od lat siedemdziesiątych badań spowodowała potrzebę istnienia wyspecjalizowanych ośrodków zajmujących się wyłącznie ich realizacją. Choć oczywiście ich powstanie było nieuniknione i niezbędne, to jednak w moim przekonaniu rezultatem tego stał się trwający do dziś brak zainteresowania części socjologów-badaczy fazą terenową badań. Nie jest to specyfika polskiej socjologii empirycznej; podobne zjawisko występuje również, jak zwraca uwagę Kish (1997), w Stanach Zjednoczonych. Wielu

badaczy poczuwa się do odpowiedzialności wyłącznie za kształt kwestionariusza, a konkretnie za trafne przełożenie własnego zapotrzebowania badawczego na język pytań oraz za analizy statystyczne zebranego materiału. Pozostałe czynności, związane z przygotowaniem i realizacją badań, w tym często również przygotowanie instrukcji dla ankierów, która określa warunki realizacji danego wywiadu w terenie, powierzają wyspecjalizowanej agencji badawczej.

Oczywiste jest, że w tej sytuacji ich znajomość „terenu”, a więc funkcjonowania badań w społeczeństwie, reakcji respondentów na poszczególne tematy poruszane w wywiadzie, jakości pracy ankierów i jej uwarunkowań itp. jest często znikoma. Tymczasem, jak wiadomo, kwestionariusz staje się narzędziem badawczym właśnie w terenie, co oznacza, że wartość uzyskiwanych danych jest w znacznym stopniu pochodną przebiegu kontaktu między ankierem a respondentem. Ponieważ jednak to ankier zarówno inicjuje kontakt, jak i kieruje jego przebiegiem, w rezultacie wartość danych uzależniona jest w dużym stopniu od jakości pracy ankierów.

Na pewno nie mniejsze, a biorąc pod uwagę cytowane opinie metodologów, nawet większe znaczenie ma sposób sformułowania pytań. Jednak nie chodzi wyłącznie o ich poprawność formalną, lecz również o wspomniane funkcjonowanie pytania w terenie. Należy dążyć, aby uzyskiwane za jego pomocą informacje były jak najmniej podatne na zniekształcający wpływ ankiera i respondenta. W innym miejscu zwracałem uwagę, że dobierając wskaźniki należy mieć na uwadze nie tylko ich trafność ze względu na zjawisko wskaźnikowane (*indicatum*), ale również wartość informacji, które uzyskuje się w wyniku ich zastosowania. Jeśli wiadomo, że stosując dany wskaźnik uzyskujemy dane obarczone błędem, wówczas warto zastanowić się nad jego wykorzystaniem w badaniach albo przynajmniej starać się ten błąd ograniczyć (Sztabiński 1990).

W sumie więc fazą terenową badania należałoby zainteresować się już na etapie przygotowania narzędzia badawczego, nie zaś dopiero wówczas, gdy uzyskany wynik okazuje się nietrafny lub też rezultaty analizy zależności wydają się „podejrzane”. Oznacza to, że układając pytania, ustalając strukturę kwestionariusza, opracowując instrukcję i przygotowując inne materiały pomocnicze trzeba brać pod uwagę warunki realizacji wywiadu w terenie. Kwestionariusz, instrukcja i inne materiały powinny być przygotowane w taki sposób, aby ułatwić ankierowi pracę i ograniczyć do minimum prawdopodobieństwo jego niekontrolowanego wpływu na uzyskiwane i zanotowane odpowiedzi. Chodzi o to, aby pytania można było odczytać bez trudu i w sposób płynny, nie sugerujący, aby, jeśli mają one charakter zamknięty, skłaniały respondenta do wyboru jednej z przedstawionych możliwości, nie zaś swobodnej wypowiedzi, co zawsze grozi błędami w jej zapisie, aby struktura kwestionariusza była zgodna z wymogami psychologii rozmowy, aby sposoby

udzielania respondentom wyjaśnień były wyraźnie i wyczerpująco określone w instrukcji, aby karty respondenta były czytelne i łatwe w korzystaniu itd. Wymaga to sporej wiedzy „terenowej” i pobudzenia motywacji ankierów do przestrzegania wypracowanych zasad, ale spowoduje ograniczenie występowania najważniejszego w Polsce rodzaju wpływu ankiera, jakim jest oddziaływanie jego opinii na odpowiedzi. Warto w związku z tym przypomnieć opinię Cannella i in. (1981), zgodnie z którą w Stanach Zjednoczonych wpływ opinii ankierów udało się wyeliminować nie tylko dzięki ich szkoleniu, ale również w wyniku postępu, jaki nastąpił w zakresie przygotowania narzędzi badawczych. Ograniczy to także swobodę zachowania ankierów podczas wywiadu, co powinno również skłonić ich do silniejszej „orientacji zadaniowej” i w rezultacie, jeśli wierzyć Easterday i in. (1982), ograniczy wpływ ich cech społecznych. Dobrym przykładem, jak przygotować „nie sugerujące” i orientujące ankiera „zadaniowo” narzędzie są wywiady telefoniczne ze wspomaganiami komputerowym (CATI), w których jego błąd jest, jak wynika z literatury, znacznie mniejszy. Kierunek ten jest zresztą zgodny z zaleceniami zawartymi w cytowanej pracy Cannella i in.

Jednocześnie jednak socjologowie-badacze powinni mieć świadomość, że jak wielokrotnie już o tym pisałem, każdy pomiar obarczony jest błędem i że błąd ten związany jest nie tylko z próbą, ale może powstać również w fazie terenowej badania. Błąd pomiaru związany z fazą terenową można starać się zmniejszyć, ale nie uda się go wyeliminować. Dlatego też należy go również brać pod uwagę w interpretacji wyników. Ponieważ jednak nie ma on charakteru generalnego, lecz związany jest z określoną tematyką analizowanych pytań i określonymi zmiennymi wyjaśniającymi, celowa jest kontynuacja przedstawionych tutaj analiz, zmierzająca do sprawdzenia podatności na zniekształcenia innych obszarów tematycznych. W tym kierunku rozwijają się prace metodologiczne poświęcone tej problematyce w krajach zachodnich, choć dokonanych tam ustaleń nie można, jak już pisałem, przenosić na grunt polski.

Wnioski wynikające z przeprowadzonych badań dla ośrodków badawczych są bardziej generalne i konkretne. Uczestnicząc w szkoleniach ankierów prowadzonych przez różne ośrodki wielokrotnie zauważyłem, że praca terenowa ankiera oceniana jest na podstawie kryteriów formalnych, takich jak liczba zrealizowanych wywiadów w relacji do liczby przydzielonych, występowanie braków danych w pytaniach kwestionariusza, błędne, niezgodne z instrukcją zanotowanie odpowiedzi itp. Są to sprawy niewątpliwie ważne i wpływające na wystąpienie błędu pomiaru. Pomija się w nich jednak niemal zupełnie zagadnienie podstawowe, mianowicie że obowiązkiem ankiera jest nie tylko przeprowadzenie wywiadu, ale również dostarczenie wiarygodnych informacji o przekonaniach respondenta. Kiedy na jednym ze szkoleń ankierów miałem na ten temat wystąpienie, przypominając banalną prawdę, że

klientowi zlecającemu przeprowadzenie badań zależy nie na uzyskaniu jakichkolwiek wyników, lecz wyników trafnie odzwierciedlających przekonania respondentów, reakcją słuchaczy była konsternacja i kompletne niezrozumienie wagi problemu.

Jest sprawą oczywistą, że praca indywidualnych ankieterów może być oceniana wyłącznie ze względu na wspomniane kryteria formalne, gdyż nie sposób określić, na ile każdy z nich przyczynia się do wystąpienia błędu ankietera w pomiarze – być może z wyjątkiem badań trackingowych. Jednakże niezrozumiałe jest, dlaczego ośrodki badawcze nie akcentują w szkoleniach sprawy wartości uzyskiwanych danych. Przecież nietrafność wyników niektórych badań, zwłaszcza opinii publicznej oraz marketingowych, jest stosunkowo łatwo wykazać, odwołując się przykładowo do rzeczywistych wyników wyborów lub też rzeczywistej sprzedaży produktu danej marki, co powoduje, że ośrodek traci wiarygodność.

Jednakże również w przypadku badań dotyczących innych zagadnień klienci mogą przeprowadzać samodzielnie analizy efektu ankieterskiego, zbliżone do przedstawionych w tej książce i na tej podstawie oceniać wiarygodność ośrodka. W rzeczywistości obecnie analizy takie prowadzą niektórzy klienci ośrodków w krajach zachodnich, ale biorąc pod uwagę, że zlecają oni coraz częściej realizację badań również firmom polskim, można oczekiwać, że będą ich pracę oceniać w podobny sposób. Pierwszym krokiem w tym kierunku jest zdarzające się w badaniach marketingowych „dzielenie” realizacji, które polega na tym, że dwóm ośrodkom zleca się jednocześnie przeprowadzenie identycznych badań. Pozwala to porównać, na ile ich wyniki pokrywają się.

Oczywiście sprawa jakości uzyskiwanych przez ankieterów danych nie jest całkowicie pomijana w szkoleniach. Jak wspomniałem, znaczna część dyrektyw zawartych w podręcznikach ankieterów ma na celu wyeliminowanie błędu ankietera. Jednakże sprawa jakości danych nie jest akcentowana dostatecznie mocno ani podkreślona *explicite* i w rezultacie dyrektywy te są postrzegane przez ankieterów jako „wymyślone” reguły, które nie wiadomo, czemu służą. Tymczasem „alienacja” ankietera z procesu badawczego jest, jak już pisałem odwołując się do badań Lutyńskiej (1976), jedną z przyczyn złej jakości jego pracy.

Wydaje się więc, że w szkoleniach ankieterów, nie rezygnując z dotychczasowej ich problematyki, większy nacisk należy położyć na sprawę wartości uzyskiwanych danych. Oznacza to rozszerzenie ich profilu i tym samym większych inwestycji ze strony ośrodka. Jednakże, biorąc pod uwagę zjawisko profesjonalizacji zajęcia ankietera i związaną z tym mniejszą ich fluktuację, inwestycja ta zapewne okaże się opłacalna. Przedtem jednak konieczne jest określenie w terminach operacyjnych, w jaki sposób ankieterzy wpływają na odpowiedzi respondenta i ich zapis. W tym celu można wykorzystać, jak to się czyni w ośrodkach zachodnich, zapisy magnetofonowe przeprowadzonych

przez nich wywiadów. Ponieważ jednak nie obejmują one całości zachowań ankietera – chodzi o wpływ jego cech społecznych i zachowań niewerbalnych – materiałami pomocniczymi mogą być „fokusy” (*focused group interview*), których pełny przebieg jest przecież utrwalany na taśmie wideo. Wykorzystując doświadczenia ośrodków zachodnich, większy nacisk należy również położyć na indywidualną pracę z ankieterem.

Na zakończenie pragnę zaznaczyć, że wszystkie przedstawione w tej książce wyniki analiz są w posiadaniu autora i na życzenie Czytelnika gotów jest przedstawić je do wglądu wraz z liczebnościami zbiorowości, na których analizy te były prowadzone.

Literatura

- ACSF (1992) *Analysis of Sexual Behavior in France: A Comparison Between Two Modes of Investigation, Telephone Survey and Face-to-face Survey*, „AIDS”, 6.
- Adams, R. N. i J. J. Preiss (red.) (1960) *Human Organisation Research. Field Relations and Techniques*, The Dorsey Press, Homewood.
- Anderson, B. A., B. D. Silver i P. R. Abramson (1988a) *The Effects of Race of the Interviewer on Measures of Electoral Participation by Blacks in SRC National Election Studies*, „Public Opinion Quarterly”, 52.
- (1988b) *The Effects of the Race of the Interviewer on Race – related Attitudes of Black Respondents in SRC/CPS National Election Studies*, „Public Opinion Quarterly”, 52.
- Aquilino, W. S. (1993) *Effects of Spouse Presence during the Interview on Survey Responses concerning Marriage*, „Public Opinion Quarterly”, 57.
- Argyle, M., M. Lalljee i M. Cook (1968) *The Effects of Visibility on Interaction in a Dyad*, „Human Relations”, 21.
- Bailey, L., T. F. Moore i B. Bailar (1978) *An Interviewer Variance Study for the Eight Impact Cities of the National Crime Survey Cities Sample*, „Journal of the American Statistical Association”, 73.
- Ball, J. (1967) *The Reliability and Validity of Interview Data Obtained from 59 Narcotic Drug Addicts*, „American Journal of Sociology”, 72.
- Béjin, A (1993) *La masturbation féminine: un exemple d'estimation et d'analyse de la sous-déclaration d'une pratique*, „Population”, 5.
- Birdwhistell, R. L. (1970) *Kinesics and Context*, Ballantine Books, New York.
- Blankenship, A. B. (1940) *The Effect of the Interviewer upon the Response in a Public Opinion Poll*, „Journal of Consulting Psychology”, 4.
- Bradburn, N. M. i S. Sudman (1979) *Improving Interview Method and Questionnaire Design*, Jossey – Bass Publishers, San Francisco.
- (1988) *Polls & Surveys. Understanding What They Tell Us*, Jossey – Bass Publishers, San Francisco.
- Brenner, M. (1982) *Response Effects of „Role – restricted” Characteristics of Interviewer*, (w:) W. Dijkstra i J. van der Zouwen (red.), *Response Behaviour in the Survey Interview*, Academic Press, London.

- Bruner, J. S. i H. V. Permuter (1957) *Compatriot and Foreigner: A Study of Impression formation in Three Countries*, „Journal of Abnormal and Social Psychology”, 55.
- Cahalan, D. (1969) *Correlates of Respondent Accuracy in the Denver Validity Survey*, „Public Opinion Quarterly”, 32.
- Cahalan, D., V. Tamulonis i H. V. Verner (1947) *Interviewer Bias Involved in Certain Types of Opinion Survey Questions*, „International Journal of Opinion and Attitude Research”, 1.
- Campbell, A. P. E. Converse, W. E. Miller i D. E. Stokes (1960) *The American Voter*, John Wiley & Sons, New York.
- Campbell, B. A. (1981) *Race-of-Interviewer Effects Among Southern Adolescents*, „Public Opinion Quarterly”, 45.
- Campbell, D. T. i D. W. Fiske (1959) *Convergent and Discriminant Validation by the Multitrait – multimethod Matrix*, „Psychological Bulletin”, 56.
- Cannell, Ch. F. (1977) *A Summary of Studies of Interviewing Methodology, 1959–1970*, „Vital and Health Statistics”, Series 2, 69.
- Cannell, Ch. F., F. J. Fowler i K. H. Marquis (1968) *The Influence of Interviewer and Respondent Psychological and Behavioral Variables on the Reporting in Household Interviews*, „Vital and Health Statistics”, Series 2, 6.
- Cannell, Ch. F. i R. L. Kahn (1968) *Interviewing*, (w:) G. Lindzey i E. Aronson (red.), *The Handbook of Social Psychology*, t. II, Addison – Wesley Publishing, Massachusetts.
- Cannell, Ch. F., P. V. Miller i L. Oksenberg (1981) *Research on Interviewing Techniques*, (w:) S. Leinhardt (red.), *Sociological Methodology, 1981*, Jossey – Bass Publishers, San Francisco.
- Cantril, H. (1947) *Gauging Public Opinion*, Princeton University Press, Princeton.
- Cichomski, B. i Z. Sawiński (1994) *Polski Generalny Sondaż Społeczny. Skumulowany komputerowy zbiór danych 1992–1994*, Instytut Studiów Społecznych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Clancy, K. J. i R. A. Wachsler (1971) *Positional Effects in Shared – Cost Surveys*, „Public Opinion Quarterly”, 35.
- Clark, J. P. i L. L. Tifft (1966) *Polygraph and Interview Validation of Self – Reported Deviant Behavior*, „American Sociological Review”, 31.
- Collins, M. (1980) *Interviewer Variability: A Review of the Problem*, „Journal of the Market Research Society”, 22.
- Cotter, P., J. Cohen i P. B. Coulter (1982) *Race-of-Interviewer Effects in Telephone Interviews*, „Public Opinion Quarterly”, 46.
- Couch, A. i K. Keniston (1960) *Yeasayers and Naysayers: Agreeing response set as a personality variable*, „Journal of Abnormal and Social Psychology”, 60.
- Crowne, D. P. i D. Marlowe (1964) *The Approval Motive*, John Wiley & Sons, New York.

- Daniłowicz, P. i P. B. Sztabiński (1986) *Zmienne osobowe w badaniach socjologicznych. Analizy weryfikacyjne, Analizy i próby technik badawczych w socjologii*, t. VI, K. Lutyńska i J. Lutyński (red.) Ossolineum, Wrocław.
- Daniłowicz, P., Z. Sawiński, F. Sztabiński, P. B. Sztabiński i A. P. Wejland (1992) *Podręcznik socjologicznych badań ankietowych*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- DeLamater, J. (1982) *Response – effects of Question Content*, (w:) W. Dijkstra i J. van der Zouwen (red.), *Response Behaviour in the Survey Interview*, Academic Press, London.
- Denzin, N. V. (1970) *The Research Act: A Theoretical Introduction to Sociological Methods*, Aldine, Chicago.
- Dijkstra, W. i J. van der Zouwen (1988) *The Dual Nature of the Survey – Interview* (w:) H.-J. Hippler, N. Schwartz i S. Sudman (red.), *Social Information Processing and Survey Methodology*, Springer, Verlag, New York.
- Dillman, D. A. (1978) *Mail and Telephone Surveys*, John Wiley & Sons, New York.
- Dukaczewska, A. (1995) *Cechy ankietera a wiarygodność danych uzyskiwanych w badaniach kwestionariuszowych*, „Ask”, 2.
- Easterday, L., D. Papademas, L. Schorr i C. Valentine (1982) *The Making of a Female Researcher: Role Problems in Fieldwork*, (w:) R. G. Burgess (red.), *Field Research: A Sourcebook and Field Manual*, George Allen & Unwin, London.
- Edwards, A. L. (1957) *The Social Desirability Variable in Personality Assessment and Research*, The Dryden Press, New York.
- Edwards, A. L. i K. C. Kenney (1946) *A Comparison of the Thurstone and Likert Techniques of Attitude Scale Construction*, „Journal of Applied Psychology”, 30.
- Ehrlich, J. S. i D. Riesman (1961) *Age and Authority in the Interview*, „Public Opinion Quarterly”, 25.
- Fellegi, I. P. (1964) *Response Variance and Its Estimation*, „Journal of the American Statistical Association”, 59.
- Ferber, R. i H. G. Wales (1952) *Detection and Correction of Interviewer Bias*, „Public Opinion Quarterly”, 16.
- Finkel, S. E., T. M. Guterbock i M. J. Borg (1991) *Race-of-Interviewer Effects in a Preelection Poll*, „Public Opinion Quarterly”, 55.
- Firdion, J.-M. (1993) *L'effet du rang d'appel et de la présence du conjoint dans une enquête par téléphone*, „Population”, 5.
- Fisher, H. (1950) *Interviewer Bias in the Recording Operation*, „International Journal of Opinion and Attitude Research”, IV.
- Fowler, F. J. i T. W. Mangione (1985) *The Value of Interviewer Training and Supervision*, Final Report to the National Center for Health Services Research.

- (1990) *Standardized Survey Interviewing*, Sage Publications, Newbury Park.
- Frey, J. H. (1983) *Survey Research by Telephone*, Sage Publications, Beverly Hills.
- Ghiglione, R. i B. Matalon (1978) *Les enquêtes sociologiques. Theories et pratique*, Armand Colin, Paris.
- Gonçalves, A. i B. Tuchańska (1978) *Empiryczna analiza zależności między długością przekazów ankietera i respondenta w wywiadzie swobodnym z uwzględnieniem dodatkowych zmiennych*, „Przegląd Socjologiczny”, XXX.
- Gostkowski, Z. (1965) *Badania adekwatności technik badawczych w krajach na drodze rozwoju*, „Przegląd Socjologiczny”, XIX.
- (1974) *O potrzebie humanizacji masowych badań typu surveyowego*, „Studia Socjologiczne”, 1.
- (1976) *O poprawę jakości badań surveyowych*, „Studia Socjologiczne”, 3.
- (1985) „Ewolucja postaw egalitarystycznych i sposobów widzenia zróżnicowania społecznego wśród ludności Łodzi w okresie 1977–1984” (maszynopis).
- (1996) *Wpływ wiedzy o sponsorze sondażu na odpowiedzi respondentów: próba weryfikacji hipotezy o społecznym zakotwiczeniu opinii*, „Przegląd Socjologiczny”, XLV.
- (w druku) „Osoby niedostępne dla wywiadów i miary stopnia reprezentatywności prób badawczych CBOS jako wskaźniki stosunku społeczeństwa do sondaży opinii publicznej w latach 1992–93”, *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Sociologica*, Łódź.
- Gostkowski, Z. i F. Sztabiński (1988) *Autoweryfikacja jako technika poprawy jakości danych uzyskiwanych w wywiadzie kwestionariuszowym*, (w:) Z. Gostkowski i J. Lutyński (red.), *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*, t. VIII, Ossolineum, Wrocław.
- Gostkowski, Z. i A. P. Wejland (1977) *Poziom poprawności metodologicznej polskich publikacji socjologicznych opartych na badaniach surveyowych w latach 1965–1975*, „Studia Socjologiczne”, 4.
- Gould, L. C. (1969) *Who Defines Delinquency: a Comparison of Self – Reported and Officially Reported Indices of Delinquency for Three Racial Groups*, „Social Problems”, 16.
- Grémy, J.-P. (1995) *Wpływ sposobu formułowania pytań kwestionariuszowych na uzyskiwane odpowiedzi*, „Ask”, 2.
- Groves, R. M. (1978) *An Empirical Comparison of Two Telephone Sample Designs*, „Journal of Marketing Research”, 15.
- (1989) *Survey Errors and Survey Costs*, John Wiley & Sons, New York.
- (1991) *Measurement Error Across the Disciplines* (w:) P. P. Biener, R. M. Groves, L. E. Lyberg, N. A. Mathiowetz i S. Sudman (red.), *Measurement Errors in Surveys*, John Wiley & Sons, New York.
- Groves, R. M. i R.L. Kahn (1979) *Surveys by Telephone*, Academic Press, New York.

- Groves, R. M. i L. J. Magilavy (1986) *Measuring and Explaining Interviewer Effects in Centralized Telephone Surveys*, „Public Opinion Quarterly”, 50.
- Groves, R. M., R. B. Cialdini, M. P. Couper (1992) *Understanding the Decision to Participate in a Survey*, „Public Opinion Quarterly”, 56.
- Guest, L. (1947) *A Study of Interviewer Competence*, „International Journal of Opinion and Attitude Research”, 4.
- Guest, L. i R. Nuckols (1950) *A Laboratory Experiment in Recording in Public Opinion Interviewing*, „International Journal of Opinion and Attitude Research”, IV.
- Hagenaars, J. A. i T. G. Heinen (1982) *Effects of Role – Independent Interviewer Characteristics on Responses*, (w:) W. Dijkstra i J. van der Zouwen (red.), *Response Behaviour in the Survey Interview*, Academic Press, London.
- Hatchett, S. i H. Schuman (1975) *White Respondents and Race-of-Interviewer Effects*, „Public Opinion Quarterly”, 39.
- Hill, R. J. i N. E. Hall (1963) *A Note on Rapport and the Quality of Interview Data*, „Southwestern Social Science Quarterly”, 44.
- Hippler, H.-J. i N. Schwarz (1988) *Response Effects in Surveys*, (w:) H.-J. Hippler, N. Schwartz i S. Sudman (red.), *Social Information Processing and Survey Methodology*, Springer Verlag, New York.
- Hox, J. J., E. D. de Leeuw i I. G. G. Kreft (1991) *The Effect of Interviewer and Respondent Characteristics on the Quality of Survey Data: a Multilevel Model*, (w:) P. P. Biener, R. M. Groves, L. E. Lyberg, N. A. Mathiowetz i S. Sudman (red.), *Measurement Errors in Surveys*, John Wiley & Sons, New York.
- Hyman, H. H. (1954) *Interviewing in Social Research*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Hyman, H. H. i P. B. Sheatsley (1950) *The Current Status of American Public Opinion*, (w:) J. C. Payne (red.), *The Teaching of Contemporary Affairs*. Twenty – first Yearbook of the National Council of Social Studies.
- Jastrzab, M. (1966) *Wplyw plci ankietera na wyniki uzyskiwane w badaniach*, (w:) Z. Gostkowski (red.), *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*, t. I, Ossolineum, Wrocław.
- Johnson, W. T. i J. D. DeLamater (1976) *Response Effects in Sex Surveys*, „Public Opinion Quarterly”, 40.
- Jordan, L. A., A. C. Marcus i L. G. Reeder (1980) *Response Styles in Telephone and Household Interviewing: A Field Experiment*, „Public Opinion Quarterly”, 44.
- Kahn, R. L. i Ch. F. Cannell (1957) *The Dynamics of Interviewing*, John Wiley & Sons, New York.
- Kane, E. W. i L. J. Macaulay (1993) *Interviewer Gender and Gender Attitudes*, „Public Opinion Quarterly”, 57.

- Katosh, J. P. i M. W. Traugott (1981) *The Consequences of Validated and Self-Reported Voting Measures*, „Public Opinion Quarterly”, 45.
- Katz, D. (1942) *Do Interviewer Bias Poll Results?*, „Public Opinion Quarterly”, 6.
- Kish, L. (1962) *Studies of Interviewer Variance for Attitudinal Variables*, „Journal of the American Statistical Association”, 57.
- (1965) *Survey Sampling*, John Wiley & Sons, New York.
- (1997) *Cent ans d'échantillonnage, matériaux z Colloque francophone sur les Sondages*, 19–20 czerwca 1997, Rennes, Francja.
- Kistelski, K. (1985) *Rola ankietera w wywiadzie kwestionariuszowym w socjologii*, Acta Universitatis Lodzensis, Folia Sociologica, Łódź.
- Koniarek, J. (1975) *Weryfikacja zewnętrzna informacji uzyskanych w wywiadzie kwestionariuszowym*, (w:) Z. Gostkowski i J. Lutyński (red.), *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*, t. V, Ossolineum, Wrocław.
- Kormendi, E. (1988) *The Quality of Income Information in Telephone and Face-to-face Surveys*, (w:) R. M. Groves i in. (red.), *Telephone Survey Methodology*, John Wiley & Sons, New York.
- Krak, J. (1976) *Style przeprowadzania wywiadu*, (w:) Z. Gostkowski (red.), *Z metodologii i metodyki socjologicznych badań terenowych*, zeszyt 4, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Lana, R. E. (1969) *Pretest Sensitization*, (w:) R. Rosenthal i R. L. Rosnow (red.), *Artifact in Behavioral Research*, Academic Press, New York.
- Landis, J., D. Sullivan i J. Sheley (1973) *Feminist Attitudes as Related to Sex of the Interviewer*, „Pacific Sociological Review”, 16.
- Laurent, A. (1972) *Effects of Question Length on Reporting Behavior in the Survey Interview*, „Journal of American Statistical Association”, 67.
- Lenski, G. E. i J. C. Leggett (1960) *Caste, Class, and Deference in the Research Interview*, „American Journal of Sociology”, 65.
- Lutyńska, K. (1970) *Osoby trzecie w wywiadzie socjologicznym i ich wpływ na odpowiedzi respondentów*, (w:) Z. Gostkowski i J. Lutyński (red.), *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*, t. III, Ossolineum, Wrocław.
- (1975) *Weryfikacja danych z odpowiedzi respondentów uzyskanych na pytania o wysokość zarobków*, (w:) Z. Gostkowski i J. Lutyński (red.), *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*, t. V, Ossolineum, Wrocław.
- (1975/1976) „Problematyka efektu ankieterskiego. Raport z badań. Wpływ ankieterski. Badania”, maszynopis nie opublikowany.
- (1978) *Ankieterzy i badacze. Z badań nad wpływem ankieterskim*, „Przegląd Socjologiczny”, XXX.
- (1989) *Analiza odmów w polskich badaniach kwestionariuszowych w latach 1982–1985*, „Przegląd Socjologiczny”, XXXVII.
- (1990) *Społeczne uwarunkowania wywiadu kwestionariuszowego w Polsce*, „Studia Socjologiczne”, 3–4.

- (1993) *Surveye w Polsce. Spojrzenie socjologiczno-antropologiczne*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- (1996) „Metodologiczne problemy „aranżacyjnej” fazy badań kwestionariuszowych. Analiza cech ankietów oraz innych czynników wpływających na »realizację« wywiadów”, maszynopis.
- Mangione, T. W., F. J. Fowler i T. A. Louis (1992) *Question Characteristics and Interviewer Effects*, „Journal of Official Statistics”, 8.
- Marquis, K. H. i C. F. Cannell (1969) *A Study of Interviewer – Respondent Interaction in the Urban Employment Survey. Research Report*. Survey Research Center, University of Michigan, Ann Arbor.
- Matarazzo, J. D., M. Weitman, G. Saslow i A. N. Wiens (1963) *Interviewer Influence on Durations of Interviewee Speech*, „Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior”, 1.
- McGuire W. J. (1969) *Suspiciousness of Experimenter's Intent*, (w:) R. Rosenthal i R. L. Rosnow (red.), *Artifact in Behavioral Research*, Academic Press, New York.
- Miller, P. V. i Ch. F. Cannell (1977) *Communicating Measurement Objectives in the Survey Interview*, (w:) P. M. Hirsh, P. V. Miller i F. G. Kline (red.), *Strategies for Communication Research*, Sage Publication, Beverly Hills.
- Molenaar, N. J. (1982) *Response-effects of „Formal” Characteristics of Questions*, (w:) W. Dijkstra i J. van der Zouwen (red.), *Response Behaviour in the Survey Interview*, Academic Press, London.
- Moser, C. A. (1968) *Survey Methods in Social Investigation*, Heineman, London.
- Moser, C. i G. Kalton (1971) *Survey Methods in Social Investigation*, Heinemann Educational Books, London.
- Mueller, J. H., K. F. Schuessler i H. L. Costner (1970) *Statistical Reasoning in Sociology*, Houghton – Mifflin, Boston.
- Nealon, J. (1983) *The Effects of Male vs. Female Telephone Interviewers*, U.S. Department of Agriculture, Statistical Research Division, Washington.
- Noelle, E. (1976) *Reprezentatywne badania ankietowe. Wybór tekstów*, Wydawnictwo Radia i Telewizji, Warszawa.
- Oppenheim, A. N. (1968) *Questionnaire Design and Attitude Measurement*, Heineman, London.
- Parry, H. J. i H. M. Crossley (1950) *Validity of Responses to Survey Questions*, „Public Opinion Quarterly”, 14.
- Parten, M. (1950) *Surveys, Polls, and Samples*, Harper & Brothers, New York.
- Phillips, D. L. (1971) *Knowledge from what?* Rand McNally and Company, Chicago.
- Rice, S. A. (1929) *Contagious Bias in the Interview: A Methodological Note*, „American Journal of Sociology”, 35.

- Robinson, D. i S. Rohde (1946) *Two Experiments with an Anti-Semitism Poll*, „Journal of Abnormal and Social Psychology”, XLI.
- Roethlisberger, F. J. i W. J. Dickson (1939) *Management and the Worker*, Harvard University Press, Cambridge.
- Rosenthal, R. i R. L. Rosnow (1969) *The Volunteer Subject*, (w:) R. Rosenthal i R. L. Rosnow (red.), *Artifact in Behavioral Research*, Academic Press, New York.
- Rustemeyer, A. (1977) *Measuring Interviewer Performance in Mock Interviews*, *Proceedings of the Social Statistics Section*, American Statistical Association.
- Schaeffer, N. C. (1980) *Evaluating Race – of – Interviewer Effects In a National Survey*, „Sociological Methods & Research”, 8.
- Schuman, H. i J. M. Converse (1971) *The Effects of Black and White Interviewers on Black Responses in 1968*, „Public Opinion Quarterly”, 35.
- Schuman, H. i S. Hatchett (1974) *Black Racial Attitudes: Trends and Complexities*, MI: Institute for Social Research, Ann Arbor.
- Schuman, H. i S. Presser (1981) *Questions and Answers in Attitude Surveys*, Academic Press, New York.
- Selltiz, C., L. S. Wrightsman i S. W. Cook (1977) *Les méthodes de recherche en sciences sociales*, Les Editions HRW, Montreal.
- Singer, E., M. R. Frankel i M. B. Glassman (1983) *The Effect of Interviewer Characteristics and Expectations on Response*, „Public Opinion Quarterly”, 47.
- Singer, E. i L. Kohnke-Aguirre (1979) *Interviewer Expectation Effects: A Replication and Extension*, „Public Opinion Quarterly”, 43.
- Silver, B. D., B. A. Anderson i P. R. Abramson (1986) *Who Overreports Voting*, „American Political Science Review”, 80.
- Spector, P. E. (1985) *Research Designs*, Sage Publications, Beverly Hills.
- Stanton, F. i K. H. Baker (1942) *Interviewer Bias and the Recall of Incompletely Learned Materials*, „Sociometry”, 5.
- Staszyńska, K. M. (1989) *Wiarygodność respondentów w socjologicznych badaniach ankietowych*, Ossolineum, Warszawa.
- Stefanowska, M. (1988) *Odbiorcy kultury. Deklaracje i rzeczywistość*, PWN, Warszawa.
- Sulek, A. (1990) *O rzetelności i nierzetelności badań sondażowych w Polsce. Próba analizy empirycznej*, (w:) A. Sulek, *W terenie, w archiwum i w laboratorium*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Sudman, S. i N. M. Bradburn (1974) *Response Effects in Surveys*, Aldine Publishing Company, Chicago.
- Sudman, S., N. M. Bradburn, E. Blair i C. Stocking (1977) *Modest Expectation: the Effects of Interviewers' Prior Expectation on Response*, „Sociological Methods and Research”, 6.
- Sztabiński, F. (1996a) *Ankieta do ankietera: źródło informacji czy dezinformacji o wywiadzie kwestionariuszowym?*, „Ask”, 2.

- (1996b) „Kontrola pracy ankierów. Możliwości zastosowania w badaniach masowych i ocena wartości uzyskiwanych danych”, maszynopis.
- (1997) *Ankieta pocztowa czy wywiad kwestionariuszowy? Wybór strategii badawczej*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Sztabiński, F. i P. B. Sztabiński (1989) *Podział na „swoich” i „obcych”. Analiza kategoryzacji społecznych funkcjonujących wśród robotników*, (w:) Z. Gostkowski (red.), *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*, t. VII, Ossolineum, Wrocław.
- (1991) „Zasady zadawania pytań otwartych”, maszynopis powielony.
- Sztabiński, P. B. (1975) *Próba weryfikacji wiarygodności odpowiedzi na pytania wieloalternatywne*, (w:) Z. Gostkowski i J. Lutyński (red.), *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*, t. V, Ossolineum, Wrocław.
- (1990) *Wskaźniki sytuacji materialnej w badaniach socjologicznych*, (w:) Z. Gostkowski (red.), *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*, t. VIII, Ossolineum, Wrocław.
- (1992) *Ewokowana tożsamość społeczna respondenta jako determinanta jego zachowań w sytuacji wywiadu*, (w:) Z. Gostkowski (red.), *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*, t. IX, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- (1995a) *Efekt ankierski: czy zmienia się tylko respondent?*, „Ask”, 1.
- (1995b) *Dlaczego respondenci zgadzają się na wywiad? Problemy aranżacji wywiadu w badaniach surveyowych*, „Ask”, 2.
- (Sztabiński, P. B. i F. Sztabiński (1993) *Kto pyta też błdzi*, „Rzeczpospolita”, 163.
- (1994) *Respondenci początku lat '90. Stosunek do badań i jego uwarunkowania*, „Studia Socjologiczne”, 2.
- (1995) „Jak funkcjonuje ankieta pocztowa i kto na nią odpowiada?”, maszynopis.
- Tajfel, H. i J. Turner (1979) *An Integrative Theory of Intergroup Conflict*, (w:) W. G. Austin i S. Worchel (red.), *The Social Psychology of Intergroup Relations*, Brook/Cole Publishing Company, Monterey.
- Topolski, J. (1984) *Metodologia historii*, PWN, Warszawa.
- Watzlawick, P., J. Hemick-Beavin i D. Jackson (1967) *Pragmatics of Human Communication*, Norton, New York.
- Weeks, M. F. i R. P. Moore (1981) *Ethnicity-of-Interviewer Effects on Ethnic Respondents*, „Public Opinion Quarterly”, 45.
- Weiss, C. H. (1969) *Validity of Welfare Mothers' Interview Responses*, „Public Opinion Quarterly”, 32.
- Willcock, H. D. (1952) *Field Observation: A Progress Raport*, Social Survey Papers, Methodological Series, M. 53.
- Zimmerman, D. H. i C. West (1975) *Sex Roles, Interruptions and Silences in Conversation*, (w:) B. Thorne i N. Henley (red.), *Language and Sex: Difference and Dominance*, Rowley, MA, Newbury House.

- Zouwen van der, J., W. Dijkstra i J. H. Smit (1991) *Studying Respondent – Interviewer Interaction: the Relationship Between Interviewing Style, Interviewer Behavior, and Response Behavior*, (w:) P. P. Biener, R. M. Groves, L. E. Lyberg, N. A. Mathiowetz i S. Sudman (red.), *Measurement Errors in Surveys*, John Wiley & Sons, New York.
- Zürn, M. (1972) *Ocena pracy ankietów a niektóre ich cechy społeczno-demograficzne*, (w:) Z. Gostkowski i J. Lutyński (red.), *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*, t. IV, Ossolineum, Wrocław
- (1976) *Próba pomiaru efektu ankietarskiego oraz błędów popełnianych przez ankietów w wywiadzie kwestionariuszowym*, (w:) Z. Gostkowski (red.), *Z metodologii i metodyki socjologicznych badań terenowych*, zeszyt 4, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.

ANEKS I

Wykorzystane pytania kwestionariusza PGSS

3. Czy, Pana(-i) zdaniem, obecna sytuacja na świecie poważnie zagraża niepodległości naszego kraju, w pewnym stopniu zagraża czy też nie zagraża niepodległości naszego kraju?

Poważnie zagraża	1
W pewnym stopniu zagraża	2
Nie zagraża	3
NIE WIEM	8

5. Proszę powiedzieć, czy się Pan(i) zgadza czy też nie zgadza z następującym stwierdzeniem:

Większość mężczyzn bardziej nadaje się do uprawiania polityki niż większość kobiet.

Zgadzam się	1
Nie zgadzam się	2
NIE JESTEM PEWIEN(-NA)	8

6. Proszę powiedzieć, czy się Pan(i) zgadza czy też nie zgadza z następującym stwierdzeniem:

Kobiety powinny zająć się prowadzeniem domu, a rządzenie krajem pozostawić mężczyznom.

Zgadzam się	1
Nie zgadzam się	2
NIE JESTEM PEWIEN(-NA)	8

WRĘCZYĆ RESPONDENTOWI KARTĘ B

7. Przeczytam teraz kilka innych opinii. Korzystając z odpowiedzi przedstawionych na tej karcie proszę powiedzieć, czy się Pan(i) z nimi zdecydowanie zgadza, zgadza, nie zgadza czy też zdecydowanie nie zgadza.

Oto pierwsza opinia:

	Zdecy- dowa- nie się zga- dzam	Zga- dzam się	Nie zga- dzam się	Zdecy- dowa- nie się zga- dzam	NIE WIEM
(a) Pracująca zawodowo matka może zapewnić swoim dzieciom równie dużo ciepła i bezpieczeństwa, co matka nie pracująca zawodowo	1	2	3	4	8
(b) Dla żony ważniejsze powinno być zapewnienie mężowi warunków sprzyjających jego sukcesom zawodowym, niż to, aby mieć własne sukcesy zawodowe	1	2	3	4	8
(c) Jest to ze szkodą dla małego dziecka, gdy jego matka pracuje zawodowo	1	2	3	4	8
(d) Jest znacznie lepiej dla rodziny, gdy mężczyzna zarabia pieniądze, a kobieta troszczy się o dom i dzieci	1	2	3	4	8

WYMIESZAĆ I WYŁOŻYĆ ZESTAW 8 ŻÓŁTYCH KART

39. Na tych kartkach wypisano różne sfery życia. Chciał(a)bym się od Pana(-i) dowiedzieć, w jakim stopniu każda z tych sfer jest dla Pana(-i) ważna.

NAJPIERW POKAZAĆ DOWOLNĄ KARTĘ, ABY WYJAŚNIĆ SKALĘ.

Na każdej z tych kartek widnieje siedmiopunktowa skala. Najniższy punkt z cyfrą „1” oznacza, że ta sfera życia jest dla Pana(-i) nieważna. Punkt „7” – najwyższy – oznacza, że ta sfera życia jest dla Pana(-i) bardzo ważna. Za pomocą cyfr znajdujących się pomiędzy nimi może Pan(i) stopniować swoje odpowiedzi.

TERAZ WRĘCZYĆ RESPONDENTOWI WSZYSTKIE KARTKI RAZEM.
Proszę przyjrzeć się najpierw wszystkim kartkom.

W jakim stopniu każda z tych sfer jest dla Pana(-i) ważna?
Proszę podać dla każdej kartki cyfrę, na którą się Pan(i) zdecydował(a).

DLA KAŻDEJ KARTKI MUSI BYĆ ZAZNACZONA CYFRA ODPOWIEDZI.

	Nieważne				Bardzo ważne NIE WIEM			
	1	2	3	4	5	6	7	8
(f) Religia i Kościół	1	2	3	4	5	6	7	8
(g) Polityka i życie publiczne	1	2	3	4	5	6	7	8

Teraz chciał(a)bym Pana(-ią) zapytać o inne sprawy.

40. Czy jest Pan(i) za czy przeciw stosowaniu kary śmierci wobec osób, którym udowodniono morderstwo?

Za	1
Przeciw	2
NIE WIEM	8

41. Czy w najbliższej okolicy, około kilometra od Pana(-i) domu, są jakieś miejsca, gdzie bał(a)by się Pan(i) chodzić samotnie późnym wieczorem?

Tak	1
Nie	2
NIE WIEM	8

WRĘCZYĆ RESPONDENTOWI KARTĘ K.

42. Wymienię teraz kilka instytucji i organizacji istniejącym w naszym kraju. Proszę powiedzieć, czy do tych instytucji ma Pan(i) pełne zaufanie, umiarkowane zaufanie czy też nie ma Pan(i) do nich zaufania?

PRZECZYTAĆ KAŻDY PUNKT I ZANOTOWAĆ PO JEDNEJ ODPOWIEDZI NA KAŻDY. JEŻELI OKAŻE SIĘ TO KONIECZNE, PRZECZYTAĆ PYTANIE LUB KATEGORIE ODPOWIEDZI PONOWNIE.

	Mam pełne zaufanie	Mam umiar- kowane wane	Nie mam zaufania	NIE WIEM
(c) Kościół rzymskokatolicki	1	2	3	8
(f) Związek Zawodowy „Solidarność”	1	2	3	8

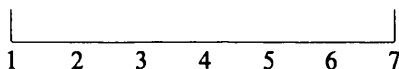
WRĘCZYĆ RESPONDENTOWI KARTĘ L.

43. Niektórzy ludzie uważają, że rząd powinien zmniejszyć różnice w dochodach pomiędzy bogatymi a biednymi, na przykład podnosząc podatki dla bogatych rodzin albo udzielając pomocy finansowej rodzinom biednym. Inni ludzie uważają, że rząd nie powinien zajmować się zmniejszaniem różnic w dochodach pomiędzy bogatymi a biednymi. Oto karta ze skalą od 1 do 7. Jedyńka oznacza na tej skali pogląd, że rząd powinien zmniejszać różnice w dochodach pomiędzy bogatymi a biednymi, a siódemka oznacza pogląd, że rząd nie powinien zajmować się zmniejszaniem różnic w dochodach pomiędzy bogatymi a biednymi.

Który punkt na tej skali najlepiej odpowiada Pana(-i) poglądom na ten temat?

Rząd powinien
zmniejszać różnice
w dochodach
pomiędzy bogatymi
a biednymi.

Rząd nie powinien
zajmować się
zmniejszaniem różnic
w dochodach pomiędzy
bogatymi a biednymi.

NIE
WIEM
8

47. Interesuje nas również, jak obecnie ludzie radzą sobie finansowo. Biorąc pod uwagę swoją sytuację i sytuację Pana(-i) rodziny, proszę powiedzieć, czy jest Pan(i) zadowolony(-a), mniej więcej zadowolony(-a) czy też niezadowolony(-a) ze swojej obecnej sytuacji finansowej?

Zadowolony(-a)	1
Mniej więcej zadowolony(-a)	2
Niezadowolony(-a)	3
NIE WIEM	8

48. Czy w ciągu ostatnich kilku lat Pana(-i) sytuacja poprawiała się, pogarszała, czy też pozostawała taka sama?

Poprawiała się	1
Pogarszała się	2
Pozostawała taka sama	3
NIE WIEM	8

WRĘCZYĆ RESPONDENTOWI KARTĘ O.

49. Czy ogólnie biorąc uważa Pan(i), że w porównaniu z dochodami innych rodzin w Polsce, dochody Pana(-i) rodziny są znacznie niższe niż przeciętne, nieco niższe, przeciętne, nieco wyższe czy znacznie wyższe niż przeciętne?

(SONDOWAĆ: A jak się Panu(-i) wydaje?)

Znacznie niższe niż przeciętne	1
Nieco niższe niż przeciętne	2
Przeciętne	3
Nieco wyższe niż przeciętne	4
Znacznie wyższe niż przeciętne	5
NIE WIEM	8

WRĘCZYĆ RESPONDENTOWI KARTĘ O2.

50A. Przeczytam Panu(-i) teraz cztery opinie. O każdej proszę powiedzieć, czy się Pan(i) z nią zdecydowanie zgadza, zgadza się, ani się Pan(i) zgadza ani się nie zgadza, nie zgadza się czy też zdecydowanie się nie zgadza?

	Zdecy- dowanie się zgadzam	Zga- dzam się	Ani się zgadzam ani się nie zga- dzam	Nie zga- dzam się	Zdecydo- wanie się nie zga- dzam	TRUD- NO PO- WIE- DZIEĆ
(a) Różnice dochodów są w Polsce zbyt duże.	1	2	3	4	5	8
(b) Obowiązkiem rządu powinno być zmniejszanie różnic pomiędzy wysokimi i niskimi dochodami	1	2	3	4	5	8
(c) Rząd powinien zapewnić pracę każdemu, kto chce pracować.	1	2	3	4	5	8

WRĘCZYĆ RESPONDENTOWI KARTĘ P.

51. Chcielibyśmy, aby ocenił(a) Pan(i) różne dziedziny swojego obecnego życia. Używając ocen z tej karty proszę powiedzieć, jak bardzo jest Pan(i) zadowolony(-a) lub niezadowolony(-a) ...

ODCZYTAĆ KOLEJNO PUNKTY od (a) do (i). CYFROWE SYMBOLE ODPOWIEDZI ZAKREŚLIĆ KÓŁKIEM.

	Bardzo zadowo- lony (-a)	Zadowo- lony (-a)	Raczej zado- wolony (-a)	Raczej niezado- wolony (-a)	Niezado- wolony (-a)	Bardzo niezado- wolony (-a)	NIE WIEM
(i) ze swojego wykształcenia	1	2	3	4	5	6	8

WRĘCZYĆ RESPONDENTOWI KARTĘ S1.

55Z. Chciał(a)bym teraz Pana(-ią) zapytać o warunki osiągania sukcesu w życiu. Wymienię kilka takich warunków. O każdym z nich proszę powiedzieć, czy Pana(-i) zdaniem, dla osiągnięcia sukcesu w życiu ma on decydujące znaczenie, jest bardzo ważny, średnio ważny, niezbyt ważny czy też nie ma żadnego znaczenia.

ODCZYTAĆ KOLEJNO PUNKTY (a)–(n) POWTARZAJĄC ZA KAŻDYM RAZEM PYTANIE: „Jakie znaczenie dla osiągnięcia sukcesu w życiu ma/mają ...”

	Ma decydujące znaczenie	Bardzo ważne	Średnio ważne	Niezbyt ważne	Bez znaczenia	NIE WIEM
(k) Pochodzenie ze wsi lub miasta	1	2	3	4	5	8
(l) Bycie mężczyzną lub kobietą	1	2	3	4	5	8

58. Biorąc wszystko pod uwagę, jak ocenia Pan(i) swoje obecne życie? Czy jest Pan(i) bardzo szczęśliwy(-a), raczej szczęśliwy(-a), raczej szczęśliwy(-a), niezbyt szczęśliwy(-a) czy też nieszczęśliwy(-a)?

Bardzo szczęśliwy(-a)	1
Raczej szczęśliwy(-a)	2
Niezbyt szczęśliwy(-a)	3
Nieszczęśliwy(-a)	4
TRUDNO POWIEDZIEĆ	8

61. Jak ocenia Pan(i) swoje zdrowie? Czy jest ono bardzo dobre, raczej dobre, raczej złe czy bardzo złe?

Bardzo dobre	1
Raczej dobre	2
Raczej złe	3
Bardzo złe	4
NIE WIEM	8

62. Jaka jest, według Pana(-i), idealna liczba dzieci w rodzinie?

RODZINA BEZ DZIECI	00
JEDNO DZIECKO	01
DWOJE	02
TROJE	03
CZWORO	04
PIĘCIORO	05

SZEŚCIORO	06
SIEDMIORO LUB WIĘCEJ	07
TYLE ILE SIĘ CHCE	08
NIE WIEM	98

63. Czy jest Pan(i) za, czy przeciw lekcjom wychowania seksualnego w szkołach podstawowych?

Jestem za	1
Jestem przeciw	2
NIE WIEM	8

65. Czy uważa Pan(i), że kobieta powinna mieć, czy też nie, możliwość legalnego przerywania ciąży...

	Tak	Nie	NIE WIEM
(a) jeśli istnieje wysokie prawdopodobieństwo, że dziecko urodzi się z poważnymi wadami?	1	2	8
(b) jeśli kobieta jest mężatką i nie chce już więcej dzieci?	1	2	8
(c) jeśli ciąża poważnie zagraża zdrowiu kobiety?	1	2	8
(d) jeśli rodzina ma bardzo niskie dochody i nie może sobie pozwolić na więcej dzieci?	1	2	8
(e) jeśli ciąża była wynikiem gwałtu?	1	2	8
(f) jeśli kobieta nie jest mężatką i nie chce wyjść za mężczyznę z którym zaszła w ciążę?	1	2	8
(g) jeśli kobieta tak chce niezależnie od tego, jakie ma ku temu powody?	1	2	8

66. Czy uważa Pan(i), że w przypadku nieuleczalnych chorób prawo powinno zezwalać lekarzom na bezbolesne przerywanie życia, jeśli zażąda tego pacjent i jego rodzina?

Tak	1
Nie	2
NIE WIEM	8

67. Wiele się ostatnio dyskutuje w Polsce na temat przemian moralności i życia seksualnego. Jeśli kobieta i mężczyzna mają stosunki seksualne przed ślubem, to czy uważa Pan(i), że jest to zawsze niewłaściwe, prawie zawsze niewłaściwe, tylko czasem niewłaściwe, czy też nie ma w tym nic złego?

Zawsze niewłaściwe	1
Prawie zawsze niewłaściwe	2
Tylko czasem niewłaściwe	3
Nie ma w tym nic złego	4
NIE WIEM	8

68. Jakie jest Pana(-i) zdanie na temat stosunków seksualnych osoby w stanie małżeńskim z kimś innym niż jego żona lub jej mąż. Czy jest to zawsze niewłaściwe, prawie zawsze niewłaściwe, tylko czasem niewłaściwe czy też nie ma w tym nic złego?

Zawsze niewłaściwe	1
Prawie zawsze niewłaściwe	2
Tylko czasem niewłaściwe	3
Nie ma w tym nic złego	4
NIE WIEM	8

70. Proszę powiedzieć, czy się Pan(i) zdecydowanie zgadza, zgadza, nie zgadza, czy też zdecydowanie się Pan(i) nie zgadza ze stwierdzeniem, że czasem jest konieczne, by porządnym laniem przywołać dziecko do porządku?

Zdecydowanie się zgadzam	1
Zgadza się	2
Nie zgadzam się	3
Zdecydowanie się nie zgadzam	4
NIE WIEM	8

71Z. W naszym społeczeństwie są grupy ludzi, które zajmują wyższe pozycje i takie, które zajmują niższe pozycje. Mamy tutaj skalę, która biegnie od góry do dołu.

W którym miejscu na tej skali umieścił(a)by Pan(i) siebie?

**PODAĆ ROZMÓWCY DŁUGOPIS I KWESTIONARIUSZ
(SKALA JEST NA NASTĘPNEJ STRONIE KWESTIONARIUSZA).**

RESPONDENT POWINIEN SAM POSTAWIĆ KRZYŻYK NA TEJ SKALI.

NALEŻY ZWRÓCIĆ UWAGĘ NA TO, ABY RESPONDENT POSTAWIŁ KRZYŻYK WEWNĄTRZ KRATKI, A NIE NA LINII DZIELĄCEJ KRATKI.

NA GÓRZE

NA DOLE

WRĘCZYĆ RESPONDENTOWI KARTĘ P.

72. Chciał(a)bym teraz zapytać o demokrację w Polsce. W jakim stopniu jest Pan(i) zadowolony(-a) lub niezadowolony(-a) z demokracji takiej, jaka istnieje w Polsce? Proszę wybrać jedną odpowiedź z tej karty.

Bardzo zadowolony(-a)	1
Zadowolony(-a)	2
Raczej zadowolony(-a)	3
Raczej niezadowolony(-a)	4
Niezadowolony(-a)	5
Bardzo niezadowolony(-a)	6
W POLSCE NIE MA DEMOKRACJI	7
NIE WIEM	8

WRĘCZYĆ RESPONDENTOWI KARTĘ U.

73. Biorąc wszystko razem pod uwagę, jak Pan(i) sądzi, w jakim stopniu nasz system polityczny działa dzisiaj dobrze lub źle? Która z wypowiedzi na tej liście jest najbardziej zbliżona do Pana(-i) opinii?

MOŻLIWA TYLKO JEDNA ODPOWIEDŹ. W PRZYPADKU WĄTPLIWOŚCI RESPONDENTA WYJAŚNIĆ, ŻE CHODZI O SYSTEM POLITYCZNY W POLSCE.

Działa dobrze, nie musi być zmieniony	1
Ogólnie działa dobrze, jednak niektóre rzeczy muszą być zmienione	2
Nie działa dobrze i wiele rzeczy musi być zmienionych	3
Działa źle i musi być całkowicie zmieniony	4
NIE WIEM	8

74. W jakim stopniu interesuje się Pan(i) polityką? Czy w bardzo dużym stopniu, dużym stopniu, średnio, w małym stopniu czy w ogóle nie interesuje się?

W bardzo dużym stopniu	1
W dużym stopniu	2
Średnio	3
W małym stopniu	4
W ogóle się nie interesuję	5
NIE WIEM	8

76. Wielu ludzi, Mówiąc o poglądach politycznych, używa określeń „lewicowe” i „prawicowe”. Mamy tutaj skalę, która przebiega od poglądów lewicowych do prawicowych. Na którym miejscu tej skali umieścił(a)by Pan(i) swoje poglądy polityczne?

**PODAĆ ROZMÓWCY DŁUGOPIS I KWESTIONARIUSZ
(SKALA JEST NA NASTĘPNEJ STRONIE KWESTIONARIUSZA).**

RESPONDENT POWINIEN SAM POSTAWIĆ KRZYŻYK NA TEJ SKALI.

NALEŻY ZWRÓCIĆ UWAGĘ NA TO, ABY RESPONDENT POSTAWIŁ KRZYŻYK WEWNĄTRZ KRATKI, A NIE NA LINII DZIELĄCEJ KRATKI.

LEWICOWE

PRAWICOWE

WRĘCZYĆ RESPONDENTOWI KARTĘ Z.

77. Ludzie mają różne poglądy na temat socjalizmu. A jaki jest Pana(-i) stosunek do socjalizmu? Czy Pan(i) jest zdecydowanie za socjalizmem, raczej za socjalizmem ani za, ani przeciw socjalizmowi, raczej przeciw socjalizmowi czy zdecydowanie przeciw socjalizmowi?

PRZECZYTAĆ I ZAZNACZYĆ JEDNĄ ODPOWIEDŹ

Zdecydowanie za socjalizmem	1
Raczej za socjalizmem	2
Ani za, ani przeciw socjalizmowi	3
Raczej przeciw socjalizmowi	4
Zdecydowanie przeciw socjalizmowi	5
NIE WIEM	8

78. Czy brał(a) Pan(i) udział w pierwszej turze wyborów prezydenta Rzeczypospolitej jesienią 1990 roku?

Tak	1
Nie	2
INNE (ZAPISAĆ)	3
NIE PAMIĘTAM	8

79A. Na kogo Pan(i) głosował(a) w drugiej turze?

STANISŁAW TYMIŃSKI	1
LECH WAŁĘSA	2
INNE ODPOWIEDZI (ZAPISAĆ)	3
NIE PAMIĘTAM	8

80. Czy brał(a) Pan(i) udział w wyborach do Sejmu i Senatu we wrześniu 1993 roku?

Tak	1
Nie	2
INNE (ZAPISAĆ)	3
NIE PAMIĘTAM	8

84. Czy wierzy Pan(i) w życie po śmierci?

Tak	1
Nie	2
TRUDNO POWIEDZIEĆ	3

85. Czy, Pana(-i) zdaniem, Kościół i organizacje wyznaniowe w naszym kraju mają zdecydowanie za dużo władzy, za dużo, mniej więcej tyle, ile powinny mieć, za mało czy też zdecydowanie za mało władzy?

Zdecydowanie za dużo władzy	1
Za dużo władzy	2
Mniej więcej tyle, ile powinny mieć	3
Za mało władzy	4
Zdecydowanie za mało władzy	5
NIE WIEM	8

WRĘCZYĆ RESPONDENTOWI KARTĘ D.

86. Jakie wykształcenie uzyskał(a) Pan(i) do chwili obecnej?

Niepełne podstawowe	01
Podstawowe	02
Zasadnicze zawodowe	03
Niepełne średnie	04
Średnie ogólnokształcące	05
Średnie zawodowe	06
Pomaturalne	07
Nie ukończone studia wyższe	08
Ukończone studia wyższe	09
NIE WIEM	98

88. Biorąc pod uwagę 1994 rok, proszę powiedzieć ile wynosi miesięczny dochód Pana(-i) oraz osób z Pana(-i) gospodarstwa domowego ze wszystkich źródeł. Proszę obliczyć i podać przeciętną miesięczną kwotę po odliczeniu podatku.

WYJAŚNIĆ, ŻE ŁĄCZNY DOCHÓD OBEJMUJE NIE TYLKO WYNA-GRODZENIE ZA PRACĘ, LECZ TAKŻE WSZELKIE INNE DOCHODY,

JAK: RENTY, STYPENDIA, DODATKI WYCHOWAWCZE, ALIMEN-
TY, ZASIŁKI DLA BEZROBOTNYCH, DOCHODY Z WYNAJMU, PO-
MOC SPOŁECZNA, ŚWIADCZENIA Z TYTUŁU UBEZPIECZENIA
SPOŁECZNEGO ITP.

KWOTA: ..... ZŁ MIESIĘCZNIE

91. Czy ma Pan(i) (lub Pana(-i) małżonek):

A. Samochód?

Tak	1
Nie	2

94. Czy, Pana(-i) zdaniem. różnice w dochodach ludzi w Polsce są o wiele za duże, nieco za duże, mniej więcej w sam raz, nieco za małe czy o wiele za małe?

O wiele za duże	1
Nieco za duże	2
Mniej więcej w sam raz	3
Nieco za małe	4
O wiele za małe	5
NIE WIEM	8

95. Czy w ciągu ostatnich 12 miesięcy zdarzało się Panu(-i) lub w Pana(-i) gospodarstwie domowym, że...

	Zdarzały się takie sytuacje	Nie było takich sytuacji	NIE WIEM
(a)nie starczało pieniędzy na zakup żywności?	1	2	8
(d)nie starczało pieniędzy na pokrycie świadczeń mieszkaniowych (stałe opłaty, koszty wynajmu itp.)?	1	2	8

96. Czy miewa Pan(i) okazje, kiedy pija Pan(i) napoje alkoholowe, takie jak wódka, wino czy piwo czy też jest Pan(i) całkowitym(-tą) abstynentem(-tką)?

Pijam alkohol	1
Jestem całkowitym(-tą) abstynentem(-tką)	2

A. Czy zdarza się Panu(-i) czasami wypić więcej, niż sądzi Pan(i), że powinien (powinna)?

Tak	1
Nie	2
NIE WIEM	3

ANEKS II

Wpływ opinii ankierów na uzyskiwane w wywiadzie odpowiedzi. Zestawienia tabelaryczne i wartości testu chi-kwadrat

Pyt. 5. Kobiety nie nadają się do polityki.

Opinie ankierów	zgadzam się		nie zgadzam się		Razem	
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
zgadzam się	382	65,0	206	35,0	588	46,7
nie zgadzam się	370	55,1	302	44,9	672	53,3
Razem	752	59,7	508	40,3	1260	100,0

$\text{Chi}^2 = 12,8$ $\text{df} = 1$ $p < 0,001$

Pyt. 43. Czy rząd powinien zmniejszać różnice dochodów

Opinie ankierów	1+2+3		4	5+6+7		Razem		
	liczebność	%		liczebność	%	liczebność	%	
1+2+3	329	73,1	50	11,1	71	15,8	450	30,4
4	214	62,6	58	17,0	70	20,5	342	23,1
5+6+7	440	64,1	104	15,2	142	20,7	686	46,4
Razem	983	66,5	212	14,3	283	19,1	1478	100,0

$\text{Chi}^2 = 13,4$ $\text{df} = 4$ $p < 0,01$

Pyt. 62. Idealna liczba dzieci w rodzinie

Opinie ankietowanych	Opinie respondentów					
	rodzina bez dzieci		3+4+5+6+7		Razem	
	+1+dwoje dzieci	liczebność	liczebność	%	liczebność	%
rodzina bez dzieci						
+1+dwoje dzieci	492	62,0	301	35,0	793	70,9
3+4+5+6+7 lub więcej dzieci	174	53,5	151	46,5	325	29,1
Razem	666	59,6	452	40,4	1118	100,0

$\text{Chi}^2=6,9$ $\text{df}=1$ $p<0,01$

Pyt. 63. Edukacja seksualna w szkole podstawowej

Opinie ankietowanych	Opinie respondentów					
	jestem za		jestem przeciw		Razem	
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
jestem za	1041	81,6	235	18,4	1276	93,0
jestem przeciw	68	70,8	28	29,2	96	7,0
Razem	1109	80,8	263	19,2	1372	100,0

$\text{Chi}^2=6,6$ $\text{df}=1$ $p<0,01$

Pyt. 65b. Aborcja: mężatka nie chce więcej dzieci

Opinie ankietowanych	Opinie respondentów					
	tak		nie		Razem	
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
tak	412	57,4	306	42,6	718	55,7
nie	282	49,4	289	50,6	571	44,3
Razem	694	53,8	595	46,2	1289	100,0

$\text{Chi}^2=8,2$ $\text{df}=1$ $p<0,01$

Pyt. 65f Aborcja: panna nie chce małżeństwa

	Opinie ankieterów		Opinie respondentów		Razem	
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
tak	331	47,8	361	42,6	692	55,9
nie	219	40,2	326	59,8	545	44,1
Razem	550	44,5	595	55,5	1237	100,0

$\text{Chi}^2=7,2$ $\text{df}=1$ $p<0,01$

Pyt. 65g. Aborcja: kobieta tak chce

	Opinie ankieterów		Opinie respondentów		Razem	
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
tak	300	45,0	367	55,0	667	54,5
nie	196	35,2	361	64,8	557	45,5
Razem	496	40,5	728	59,5	1224	100,0

$\text{Chi}^2=12,1$ $\text{df}=1$ $p<0,001$

Pyt. 66. Pozwolić na eutanazję, jeśli żąda pacjent

	Opinie ankieterów		Opinie respondentów		Razem	
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
tak	309	42,7	414	57,3	723	68,7
nie	107	32,5	222	67,5	329	31,3
Razem	416	39,5	636	60,5	1052	100,0

$\text{Chi}^2=9,9$ $\text{df}=1$ $p<0,01$

Pyt. 68. Seks z innym partnerem niż współmałżonek

	Opinie ankieterów		Opinie respondentów				Razem	
	zawsze niewłaściwie		prawie zawsze niewłaściwie		tylko czasem niewłaściwie + nic złego		liczebność	%
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
zawsze niewłaściwie	360	73,9	67	13,8	60	12,3	487	36,9
prawie zawsze niewłaściwie	350	72,5	76	15,7	57	11,8	483	36,6
tylko czasem niewłaściwie + nic złego	212	60,9	71	20,4	65	18,7	348	26,4
Razem	922	70,0	214	16,2	182	13,8	1318	100,0

$\text{Chi}^2 = 19,4 \quad \text{df} = 4 \quad \text{p} < 0,001$

Pyt. 70. Porządne lanie dziecka czasem konieczne

	Opinie ankieterów		Opinie respondentów				Razem	
	zdecydowanie się zgadzam		zgadzam się		nie zgadzam się + zdecydowanie nie zgadzam się		liczebność	%
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
zdecydowanie się zgadzam	41	42,3	28	28,9	28	28,9	97	6,9
zgadzam się	104	20,8	222	44,4	174	34,8	500	35,6
nie zgadzam się + zdecydowanie nie zgadzam się	113	14,3	324	40,2	369	45,8	806	57,4
Razem	258	18,4	574	40,9	571	40,7	1403	100,0

$\text{Chi}^2 = 57,8 \quad \text{df} = 4 \quad \text{p} < 0,001$

Pyt. 72. Zadowolenie z demokracji w Polsce

	Opinie ankieterów		Opinie respondentów				Razem	
	zadowolony (1+2+3)		niezadowolony (4+5+6)				liczebność	%
	liczebność	%	liczebność	%			liczebność	%
zadowolony (1+2+3)	280	44,4	351	55,6			631	48,9
niezadowolony (4+5+6)	214	32,4	446	67,6			660	51,1
Razem	494	38,3	797	61,7			1291	100,0

$\text{Chi}^2 = 19,5 \quad \text{df} = 1 \quad \text{p} < 0,001$

Pyt. 73. Jak obecnie działa system polityczny w Polsce

	Opinie ankieterów		Opinie respondentów				Razem	
	działa dobrze + ogólnie działa dobrze		nie działa dobrze		działa źle		liczebność	%
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
działa dobrze + ogólnie działa dobrze	177	38,9	230	50,5	48	10,5	455	32,1
nie działa dobrze	266	30,3	498	56,7	114	13,0	878	62,0
działa źle	24	28,9	41	49,4	18	21,7	83	5,9
Razem	467	33,0	769	54,3	180	12,7	1416	100,0

$\text{Chi}^2 = 16,6 \quad \text{df} = 4 \quad p < 0,01$

Pyt. 84. Wiara w życie po śmierci

	Opinie ankieterów		Opinie respondentów				Razem	
	tak		nie				liczebność	%
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
tak	489	75,0	163	25,0	652	71,1		
nie	155	58,5	110	41,5	265	28,9		
Razem	644	70,2	273	29,8	917	100,0		

$\text{Chi}^2 = 24,5 \quad \text{df} = 1 \quad p < 0,001$

Pyt. 85. Czy Kościół w Polsce ma za dużo władzy?

	Opinie ankieterów		Opinie respondentów				Razem	
	zdecydowanie za dużo (1)		za dużo (2)		tyle ile powinien + za mało + zdecydowanie za mało (3+4+5)		liczebność	%
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
zdecydowanie za dużo (1)	122	24,7	190	38,5	182	36,8	494	38,7
za dużo (2)	68	16,2	180	42,9	172	41,0	420	32,9
tyle ile powinien + za mało + zdecy- dowanie za mało (3+4+5)	63	17,4	140	38,7	159	43,9	362	28,4
Razem	253	19,8	510	40,0	513	40,2	1276	100,0

$\text{Chi}^2 = 13,8 \quad \text{df} = 4 \quad p < 0,01$

Pyt. 94. Różnice w dochodach w Polsce za duże/za małe

	Opinie ankieterów		Opinie respondentów				Razem	
	o wiele za duże (1)		nieco za duże (2)		w sam raz + za małe + o wiele za małe (3 + 4 + 5)			
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
o wiele za duże (1)	325	72,1	96	21,3	30	6,7	451	34,5
nieco za duże (2)	349	61,3	175	30,8	45	7,9	569	43,5
w sam raz + za małe + o wiele za małe (3 + 4 + 5)	150	52,1	92	31,9	46	16,0	288	22,0
Razem	824	63,0	363	27,8	121	9,3	1308	100,0

$\text{Chi}^2 = 40,5$ $\text{df} = 4$ $p < 0,001$

ANEKS III

Sposób grupowania wykorzystanych w analizach cech ankieterów i respondentów

Wiek ankieterów: do 30 lat, 31–45 lat, 46 lat i więcej.

Wiek respondentów: do 30 lat, 31–45 lat, 46–60 lat, 61 lat i więcej.

Wykształcenie ankieterów: średnie, pomaturalne + niepełne wyższe, wyższe.

Wykształcenie respondentów: niepełne podstawowe + podstawowe, zasadnicze + niepełne średnie, średnie + pomaturalne + niepełne wyższe, wyższe.

Zawód ankieterów: inteligencja, technicy i urzędnicy (na podstawie 9 głównych kategorii Społecznej Klasyfikacji Zawodów), studenci, inni.

Zawód respondentów (na podstawie 9 głównych kategorii Społecznej Klasyfikacji Zawodów): inteligencja, technicy i urzędnicy, pracownicy handlu i usług, robotnicy, rolnicy, prywatni właściciele, inni.

Rodzaj miejscowości zamieszkiwania ankieterów: wieś + miasta do 25 tys. mieszkańców, miasta od 25 tys. do 100 tys. mieszkańców, miasta od 100 tys. do 500 tys. mieszkańców, miasta powyżej 500 tys. mieszkańców.

Rodzaj miejscowości zamieszkiwania respondentów: wieś, miasta do 100 tys. mieszkańców, miasta od 100 tys. do 500 tys. mieszkańców, miasta powyżej 500 tys. mieszkańców.

Dochody gospodarstwa domowego ankieterów i respondentów (w tysiącach starych złotych): do 3000, 3100–4 500, 4600–6000, 6100 i więcej.

Ocena pozycji społecznej ankieterów i respondentów (1 = najniższa): 1–3, 4–5, 6–7, 8–10.

ANEKS IV

Wpływ cech społeczno-demograficznych ankierów na uzyskiwane w wywiadzie odpowiedzi. Zestawienia tabelaryczne i wartości testu chi-kwadrat

PLEĆ ANKIETERÓW

Pyt. 5. Kobiety nie nadają się do polityki.

Płeć ankierów	Opinie respondentów					
	zgadzam się		nie zgadzam się		Razem	
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
Mężczyźni	502	63,7	286	36,3	788	57,7
Kobiety	317	54,8	261	45,2	578	42,3
Razem	819	60,0	547	40,0	1366	100,0

$\text{Chi}^2=10,9$ $\text{df}=1$ $p<0,001$

Pyt. 6. Rządzenie krajem pozostawić mężczyznom

Płeć ankierów	Opinie respondentów					
	zgadzam się		nie zgadzam się		Razem	
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
Mężczyźni	440	53,9	377	46,1	817	57,5
Kobiety	275	45,5	329	54,5	604	42,5
Razem	715	50,3	706	49,7	1421	100,0

$\text{Chi}^2=9,6$ $\text{df}=1$ $p<0,01$

Pyt. 7b. Żona niech zapewnia mężowi karierę.

Płeć ankieterów	Opinie respondentów				Razem	
	zdecydowanie zgadzam się + zgadzam się (1+2)		nie zgadzam się + zdecydowanie nie zgadzam się (3+4)		liczebność	%
	liczebność	%	liczebność	%		
Mężczyźni	382	48,4	407	51,6	789	56,4
Kobiety	240	39,4	369	60,6	609	43,6
Razem	622	44,5	776	55,5	1398	100,0

$\text{Chi}^2 = 11,3$ $\text{df} = 1$ $p < 0,001$

Pyt. 39g. Jak ważna polityka i życie publiczne.

Płeć ankieterów	Opinie respondentów						Razem					
	1+2 (nieważne)		3	4	5	6+7 (bardzo ważne)						
Mężczyźni	181	21,0	128	14,8	207	24,0	162	18,8	184	21,3	862	57,4
Kobiety	178	27,9	96	15,0	151	23,6	116	18,2	98	15,3	639	42,6
Razem	359	23,9	224	14,9	358	23,9	278	18,5	282	18,8	1501	100,0

$\text{Chi}^2 = 14,4$ $\text{df} = 4$ $p < 0,01$

Pyt. 68. Seks z innym partnerem niż współmałżonek

Płeć ankieterów	Opinie respondentów						Razem	
	zawsze niewłaściwie		prawie zawsze niewłaściwie		tylko czasem niewłaściwie + nic złego		liczebność	%
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%		
Mężczyźni	616	73,3	106	12,6	118	14,0	840	57,3
Kobiety	417	66,6	129	20,6	80	12,8	626	42,7
Razem	1033	70,5	235	16,0	198	13,5	1466	100,0

$\text{Chi}^2 = 17,0$ $\text{df} = 2$ $p < 0,001$

Pyt. 86. Wyształcenie respondenta.

Płeć ankieterów	Deklaracje respondentów									
	niepełne podstawowe		zasadnicze zawodowe		średnie + pomaturalne		wyższe		Razem	
	+ podstawowe		+ niepełne średnie		+ niepełne wyższe					
	liczeb- ność	%	liczeb- ność	%	liczeb- ność	%	liczeb- ność	%	liczeb- ność	%
Mężczyźni	267	30,5	291	33,3	259	29,6	57	6,5	874	56,9
Kobiety	206	31,2	195	29,5	184	27,8	76	11,5	661	43,1
Razem	473	30,8	486	31,8	443	28,9	133	8,7	1535	100,0

$\chi^2 = 12,9$ $df = 3$ $p < 0,01$

WIEK ANKIETERÓW

Pyt. 58. Poczucie szczęścia z obecnego życia.

Wiek ankieterów	Opinie respondentów						Razem	
	bardzo szczęśliwy		raczej szczęśliwy		niezbyt szczęśliwy + nieszczęśliwy			
	(1)		(2)		(3+4)			
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
do 30 lat	99	14,8	452	67,8	116	17,4	667	44,3
31-45 lat	80	16,2	296	59,9	118	23,9	494	32,8
46 lat								
i więcej	57	16,5	202	58,4	87	25,1	346	23,0
Razem	236	15,7	950	63,0	321	21,3	1507	100,0

$\chi^2 = 13,6$ $df = 4$ $p < 0,01$

Pyt. 70. Porządne lanie dziecka czasem konieczne.

Wiek ankieterów	Opinie respondentów						Razem	
	zdecydowanie się zgadzam		zgadzam się		nie zgadzam się + zdecydowanie nie zgadzam się			
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
do 30 lat	120	18,3	297	45,3	239	36,4	656	44,0
31-45 lat	100	20,5	194	39,8	193	39,6	487	32,7
46 lat								
i więcej	51	14,7	129	37,1	168	48,3	348	23,3
Razem	271	18,2	620	41,6	600	42,0	1491	100,0

$\chi^2 = 16,1$ $df = 4$ $p < 0,01$

Pyt. 74. Stopień zainteresowania polityką.

Wiek ankieterów	Opinie respondentów							
	w bardzo dużym + dużym stopniu (1+2)		średnio (3)		w małym stopniu + w ogólnie (4+5)		Razem	
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
do 30 lat	62	9,2	269	39,9	344	51,0	675	44,0
31–45 lat	35	7,0	168	33,4	300	59,6	503	32,8
46 lat i więcej	21	5,9	156	43,9	178	50,1	355	23,2
Razem	118	7,7	593	38,7	822	53,6	1533	100,0

$\text{Chi}^2 = 15,2$ $\text{df} = 4$ $p < 0,01$

Pyt. 94. Różnice w dochodach w Polsce za duże/za małe.

Wiek ankieterów	Opinie respondentów							
	o wiele za duże (1)		nieco za duże (2)		w sam raz + za małe + o wiele za małe (3+4+5)		Razem	
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
do 30 lat	386	60,6	188	29,5	63	9,9	637	44,2
31–45 lat	277	60,5	136	29,7	45	9,8	458	31,8
46 lat i więcej	251	72,5	76	22,0	19	5,5	346	24,0
Razem	914	63,4	400	27,8	127	8,8	1441	100,0

$\text{Chi}^2 = 17,1$ $\text{df} = 4$ $p < 0,01$

Pyt. 95a. Brak pieniędzy na żywność, ubranie

Wiek ankieterów	Opinie respondentów					
	zdarzały się takie sytuacje		nie było takich sytuacji		Razem	
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
do 30 lat	275	40,7	400	59,3	675	44,0
31–45 lat	263	52,3	240	47,7	503	32,8
46 lat i więcej	175	49,2	181	50,8	356	23,2
Razem	713	46,5	821	53,5	1534	100,0

$\text{Chi}^2 = 16,8$ $\text{df} = 2$ $p < 0,001$

WYKSZTAŁCENIE ANKIETERÓW

Pyt. 7a. Pracująca matka może również zapewnić ciepło.

Wykształcenie ankieterów	Opinie respondentów						Razem	
	zdecydowanie się zgadzam (1)		zgadzam się (2)		nie zgadzam się + zdecydowanie nie zgadzam się (3+4)			
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
Średnie	17	9,8	84	48,3	73	42,0	174	11,6
Pomaturalne + niepełne wyższe	47	8,9	185	35,0	297	56,1	529	35,4
Wyższe	91	11,5	271	34,2	430	54,3	792	53,0
Razem	155	10,4	540	36,1	800	53,5	1495	100,0

$\chi^2 = 15,3$ $df = 4$ $p < 0,01$

Pyt. 39f. Jak ważna religia i Kościół.

Wykształcenie ankieterów	Opinie respondentów						Razem					
	1+2+3 (nieważne)		4	5	6	7 (bardzo ważne)						
Średnie	21	11,8	32	18,0	23	12,9	27	15,2	75	42,1	178	11,7
Pomaturalne+ niep. wyższe	89	16,4	60	11,0	93	17,1	102	18,8	199	36,6	543	35,7
Wyższe	89	11,1	86	10,7	119	14,8	136	17,0	372	46,4	802	52,7
Razem	199	13,1	178	11,7	235	15,4	265	17,4	646	42,4	1523	100,0

$\chi^2 = 24,4$ $df = 8$ $p < 0,01$

Pyt. 41. Boi się chodzić samotnie nocą w okolicy.

Wykształcenie ankieterów	Opinie respondentów					
	tak		nie		Razem	
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
Średnie	79	44,9	97	55,1	176	11,7
Pomaturalne + niepełne wyższe	323	61,1	206	38,9	529	35,2
Wyższe	409	51,3	388	48,7	797	53,1
Razem	811	54,0	691	46,0	1502	100,0

$\chi^2 = 18,8$ $df = 2$ $p < 0,001$

Pyt. 47. Zadowolenie z własnej sytuacji finansowej.

Wykształcenie ankieterów	Opinie respondentów				Razem	
	zadowolony + mniej więcej zadowolony (1+2)		niezadowolony (3)		liczebność	%
	liczebność	%	liczebność	%		
Średnie	59	33,1	119	66,9	178	11,6
Pomaturalne + niepełne wyższe	237	43,5	308	56,5	545	35,6
Wyższe	295	36,5	514	63,5	809	52,8
Razem	591	38,6	941	61,4	1532	100,0

$\chi^2=9,3$ $df=2$ $p<0,01$

Pyt. 49. Dochody na tle innych rodzin w Polsce.

Wykształcenie ankieterów	Opinie respondentów				Razem	
	znacznie niższe niż przeciętne (1)	niedco niższe niż przeciętne (2)	przeciętne (3)	niedco wyższe + znacznie wyższe (4+5)	liczeb- ność	%
	liczeb- ność	liczeb- ność	liczeb- ność	liczeb- ność		
Średnie	37 21,0	51 29,0	74 42,0	14 8,0	176	11,6
Pomaturalne + niepełne wyższe	113 20,8	125 23,0	215 39,5	91 16,7	544	35,9
Wyższe	212 26,7	202 25,4	296 37,3	84 10,6	794	52,4
Razem	362 23,9	378 25,0	585 38,6	189 12,5	1514	100,0

$\chi^2=21,6$ $df=6$ $p<0,01$

Pyt. 62. Idealna liczba dzieci w rodzinie.

Wykształcenie ankieterów	Opinie respondentów				Razem	
	rodzina bez dzieci + 1 + dwoje dzieci		3+4+5+6+7 lub więcej dzieci		liczebność	%
	liczebność	%	liczebność	%		
Średnie	77	49,7	78	50,3	155	11,1
Pomaturalne + niepełne wyższe	317	65,0	171	35,0	488	35,0
Wyższe	412	54,8	340	45,2	752	53,9
Razem	806	57,8	589	42,2	1395	100,0

$\chi^2=17,2$ $df=2$ $p<0,001$

Pyt. 65a. Aborcja: dziecko urodzi się z poważnymi wadami.

Opinie respondentów

Wykształcenie ankieterów	tak		nie		Razem	
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
Średnie	128	76,6	39	23,4	167	11,7
Pomaturalne + niepełne						
wyższe	443	87,5	63	12,5	506	35,5
Wyższe	650	86,3	103	13,7	753	52,8
Razem	1221	85,6	205	14,4	1426	100,0

$\text{Chi}^2 = 12,7$ $\text{df} = 2$ $p < 0,01$

Pyt. 65b. Aborcja: mężatka nie chce więcej dzieci.

Opinie respondentów

Wykształcenie ankieterów	tak		nie		Razem	
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
Średnie	70	42,9	93	57,1	163	11,7
Pomaturalne + niepełne						
wyższe	293	59,4	200	40,6	493	35,3
Wyższe	379	51,2	361	48,8	740	53,0
Razem	742	53,2	654	46,8	1396	100,0

$\text{Chi}^2 = 15,7$ $\text{df} = 2$ $p < 0,001$

Pyt. 65c. Aborcja: ciąża zagraża zdrowiu kobiety.

Opinie respondentów

Wykształcenie ankieterów	tak		nie		Razem	
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
Średnie	137	82,5	29	17,5	166	11,6
Pomaturalne + niepełne						
wyższe	455	88,9	57	11,1	512	35,7
Wyższe	699	92,6	56	7,4	755	52,7
Razem	1291	90,1	142	9,9	1433	100,0

$\text{Chi}^2 = 16,7$ $\text{df} = 2$ $p < 0,001$

Pyt. 65d. Aborcja: bardzo niskie dochody w rodzinie.

Wykształcenie ankieterów	Opinie respondentów				Razem	
	tak		nie		liczebność	%
	liczebność	%	liczebność	%		
Średnie	83	52,5	75	47,5	158	11,6
Pomaturalne + niepełne						
wyższe	329	68,1	154	31,9	483	35,5
Wyższe	435	60,5	284	39,5	719	52,9
Razem	847	62,3	513	37,7	1360	100,0

$\chi^2=14,3$ $df=2$ $p<0,001$

Pyt. 65e. Aborcja: ciąża wynikiem gwałtu.

Wykształcenie ankieterów	Opinie respondentów				Razem	
	tak		nie		liczebność	%
	liczebność	%	liczebność	%		
Średnie	122	75,8	39	24,2	161	11,5
Pomaturalne + niepełne						
wyższe	432	85,7	72	14,3	504	36,0
Wyższe	622	84,7	112	15,3	734	52,5
Razem	1176	84,1	223	15,9	1399	100,0

$\chi^2=9,5$ $df=2$ $p<0,01$

Pyt. 65f. Aborcja: panna nie chce małżeństwa.

Wykształcenie ankieterów	Opinie respondentów				Razem	
	tak		nie		liczebność	%
	liczebność	%	liczebność	%		
Średnie	60	38,0	98	62,0	158	11,6
Pomaturalne + niepełne						
wyższe	258	52,5	233	47,5	491	36,2
Wyższe	287	40,5	421	59,5	708	52,2
Razem	605	44,6	752	55,4	1357	100,0

$\chi^2=20,1$ $df=2$ $p<0,001$

Pyt. 65g. Aborcja: kobieta tak chce.

Opinie respondentów

Wykształcenie ankieterów	tak		nie		Razem	
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
Średnie	51	31,9	109	68,1	160	11,7
Pomaturalne + niepełne						
wyższe	235	47,6	259	52,4	494	36,0
Wyższe	259	36,1	459	63,9	718	52,3
Razem	545	39,7	827	60,3	1372	100,0

$\text{Chi}^2 = 20,8$ $\text{df} = 2$ $p < 0,001$

Pyt. 66. Pozwolić na eutanazję jeśli żąda pacjent.

Opinie respondentów

Wykształcenie ankieterów	tak		nie		Razem	
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
Średnie	51	31,9	109	68,1	160	11,7
Pomaturalne + niepełne						
wyższe	235	47,6	259	52,4	494	36,0
Wyższe	259	36,1	459	63,9	718	52,3
Razem	545	39,7	827	60,3	1372	100,0

$\text{Chi}^2 = 20,8$ $\text{df} = 2$ $p < 0,001$

Pyt. 76. Skala poglądów lewicowych–prawicowych.

Opinie respondentów

Wykształcenie ankieterów	1+2+3 (lewicowe)		4+5		6+7		8+9+10 (prawicowe)		Razem	
	liczeb- ność	%	liczeb- ność	%	liczeb- ność	%	liczeb- ność	%	liczeb- ność	%
Średnie	25	15,8	46	29,1	64	40,5	23	14,6	158	11,3
Pomaturalne + niepełne										
wyższe	66	13,2	168	33,6	171	34,2	95	19,0	500	35,7
Wyższe	114	15,4	297	40,0	227	30,6	104	14,0	742	53,0
Razem	205	14,6	511	36,5	462	33,0	222	15,9	1400	100,0

$\text{Chi}^2 = 16,2$ $\text{df} = 6$ $p < 0,01$

Pyt. 94. Różnice w dochodach w Polsce za duże/za małe.

Opinie respondentów

Wykształcenie ankieterów	o wiele za duże (1)		nieco za duże (2)		w sam raz + za małe + o wiele za małe (3+4+5)		Razem	
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
Średnie	109	65,7	38	22,9	19	11,4	166	11,5
Pomaturalne + niepełne wyższe	294	56,1	176	33,6	54	10,3	524	36,4
Wyższe	511	68,0	186	24,8	54	7,2	751	52,1
Razem	914	63,4	400	27,8	127	8,8	1441	100,0

Chi²=22,2 df=4 p<0,001

Pyt. 95a. Brak pieniędzy na żywność, ubranie.

Deklaracje respondentów

Wykształcenie ankieterów	zdarzały się takie sytuacje		nie było takich sytuacji		Razem	
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
Średnie	76	42,7	102	57,3	178	11,6
Pomaturalne + niepełne wyższe	225	41,3	320	58,7	545	35,5
Wyższe	412	50,8	399	49,2	811	52,9
Razem	713	46,5	821	53,5	1534	100,0

Chi²=13,0 df=2 p<0,001

Pyt. 86. Wykształcenie respondenta.

Deklaracje respondentów

Płeć ankieterów	niepełne podstawowe + podstawowe		zasadnicze zawodowe + niepełne średnie		średnie + pomaturalne + niepełne wyższe		wyższe		Razem	
	liczeb- ność	%	liczeb- ność	%	liczeb- ność	%	liczeb- ność	%	liczeb- ność	%
Średnie	59	33,3	56	31,6	51	28,8	11	6,2	177	11,5
Pomaturalne + niepełne wyższe	129	23,6	195	35,7	169	31,0	53	9,7	546	35,6
Wyższe	285	35,1	235	28,9	223	27,5	69	8,5	812	52,9
Razem	473	30,8	486	31,7	443	28,9	133	8,7	1535	100,0

Chi²=22,4 df=6 p<0,001

ZAWÓD ANKIETERÓW

Pyt. 39f. Jak ważna religia i Kościół.

Zawód ankieterów	Opinie respondentów						Razem
	1+2+3 (nieważne)	4	5	6	7 (bardzo ważne)		
Inteligencja Technicy	48 13,1	40 10,9	50 13,7	61 16,7	167 45,6	366 27,2	
i urzędnicy	59 10,4	71 12,5	93 16,3	98 17,2	249 43,7	570 42,3	
Studenci	77 18,7	47 11,4	63 15,3	78 18,9	147 35,7	412 30,6	
Razem	184 13,6	158 11,7	206 15,3	237 17,6	646 41,8	1348 100,0	

Chi²=19,9 df=8 p<0,01

Pyt. 49. Dochody na tle innych rodzin w Polsce.

Zawód ankieterów	Opinie respondentów				Razem
	znacznie niż przeciętne (1)	niedco niższe niż przeciętne (2)	przeciętne (3)	niedco wyższe +znacznie wyższe (4+5)	
	liczeb- ność	liczeb- ność	liczeb- ność	liczeb- ność	
	%	%	%	%	
Inteligencja Technicy	95 26,2	87 24,0	135 37,2	46 12,7	363 27,1
i urzędnicy	153 27,1	145 25,7	211 37,3	56 9,9	565 42,1
Studenci	75 18,2	107 25,9	161 39,0	70 16,9	413 30,8
Razem	323 24,1	339 25,3	507 37,8	172 12,8	1341 100,0

Chi²=18,5 df=6 p<0,01

Pyt. 62. Idealna liczba dzieci w rodzinie.

Zawód ankieterów	Opinie respondentów				Razem	
	rodzina bez dzieci		3+4+5+6+7 lub więcej dzieci		liczebność	%
	+1+dwoje dzieci	%	liczebność	%		
Inteligencja Technicy	188	55,1	153	44,9	341	27,5
i urzędnicy	298	55,7	237	44,3	535	43,2
Studenci	235	64,9	127	35,1	362	29,2
Razem	721	58,2	517	41,8	1238	100,0

Chi²=9,4 df=2 p<0,01

Pyt. 63. Edukacja seksualna w szkole podstawowej.

Zawód ankieterów	Opinie respondentów				Razem	
	jestem za		jestem przeciw		liczebność	%
	liczebność	%	liczebność	%		
Inteligencja Technicy i urzędnicy	258	76,1	81	23,4	339	27,1
Studenci	422	78,6	115	21,4	537	42,9
Razem	324	86,4	51	13,6	375	30,0
	1004	80,3	247	19,7	1251	100,0

$\text{Chi}^2=13,5$ $\text{df}=2$ $p<0,001$

Pyt. 74. Stopień zainteresowania polityką.

Zawód ankieterów	Opinie respondentów						Razem	
	w bardzo dużym + dużym stopniu (1+2)		średnio (3)		w małym stopniu + w ogólnie (4+5)		liczebność	%
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%		
Inteligencja Technicy i urzędnicy	29	7,9	139	37,9	199	54,2	367	27,1
Studenci	32	5,6	200	34,8	342	59,6	574	42,4
Razem	42	10,1	174	42,0	198	47,8	414	30,6
	103	7,6	513	37,9	739	54,5	1355	100,0

$\text{Chi}^2=16,0$ $\text{df}=4$ $p<0,01$

Pyt. 95a. Brak pieniędzy na żywność, ubranie.

Zawód ankieterów	Deklaracje respondentów				Razem	
	zdarzały się takie sytuacje		nie było takich sytuacji		liczebność	%
	liczebność	%	liczebność	%		
Inteligencja Technicy i urzędnicy	178	48,4	190	51,6	368	27,1
Studenci	288	50,2	286	49,8	574	42,3
Razem	158	38,2	256	61,8	414	30,5
	624	46,0	732	54,0	1356	100,0

$\text{Chi}^2=15,1$ $\text{df}=2$ $p<0,001$

Pyt. 88. Łączny dochód gospodarstwa domowego (w tysiącach starych złotych).

Deklaracje respondentów

Zawód ankieterów	do 3000 zł		3100–4500 zł		4600–6000 zł		powyżej 6000 zł		Razem	
	liczeb- ność	%	liczeb- ność	%	liczeb- ność	%	liczeb- ność	%	liczeb- ność	%
Inteligencja	108	29,7	75	20,6	80	22,0	101	27,7	364	27,2
Technicy										
i urzędnicy	166	29,2	127	22,3	141	24,8	135	23,7	569	42,5
Studenci	94	23,1	81	19,9	79	19,4	153	37,6	407	30,4
Razem	368	27,5	283	21,1	300	22,4	389	29,0	1340	100,0

$\text{Chi}^2 = 23,9$ $\text{df} = 6$ $p < 0,001$

DOCHÓD GOSPODARSTWA DOMOWEGO ANKIETERÓW
(w tysiącach starych złotych)

Pyt. 3. Sytuacja na świecie zagraża Polsce.

Opinie respondentów

Dochód gospodarstwa domowego ankieterów	poważnie zagraża		w pewnym stopniu		nie zagraża		Razem	
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
do 3000 zł	24	10,8	153	68,9	45	20,3	222	15,7
3100–4500 zł	12	5,9	148	72,9	43	21,2	203	14,4
4600–6000 zł	33	12,3	171	63,8	64	23,9	268	19,0
powyżej 6000 zł	97	13,5	424	58,8	200	27,7	721	51,0
Razem	166	11,7	896	63,4	352	24,9	1414	100,0

$\text{Chi}^2 = 19,8$ $\text{df} = 6$ $p < 0,01$

Pyt. 39f. Jak ważna jest religia i kościół?

Opinie respondentów

Dochód gosp. dom. ankieterów	1+2+3 (nieważne)		4	5	6	7 (bardzo ważne)	Razem					
	liczebność	%					liczebność	%				
do 3000 zł	45	18,8	31	13,0	32	13,4	49	20,5	82	34,3	239	15,8
3100–4500 zł	22	10,0	39	17,6	28	12,7	44	19,9	88	39,8	221	14,6
4600–6000 zł	42	14,4	25	8,6	43	14,8	49	16,8	132	45,4	291	19,2
powyżej 6000 zł	88	11,5	81	10,6	132	17,3	123	16,1	340	44,5	764	50,4
Razem	197	13,0	176	11,6	235	15,5	265	17,5	642	42,4	1515	100,0

$\text{Chi}^2 = 31,6$ $\text{df} = 12$ $p < 0,01$

Pyt. 43. Czy rząd powinien zmniejszać różnice dochodów?

Dochód gospodarstwa domowego ankieterów	1+2+3		Opinie respondentów				Razem	
	liczebność	%	4 liczebność	%	5+6+7 liczebność	%	liczebność	%
do 3000 zł	179	75,2	18	7,6	41	17,2	238	16,1
3100-4500 zł	132	62,3	40	18,9	40	18,9	212	14,3
4600-6000 zł	172	61,9	49	17,6	57	20,5	278	18,8
powyżej 6000 zł	502	66,8	104	13,8	146	19,4	752	50,8
Razem	985	66,6	211	14,3	284	19,2	1480	100,0

$\text{Chi}^2 = 17,9$ $\text{df} = 6$ $p < 0,01$

Pyt. 65c. Aborcja: ciąża zagraża zdrowiu kobiety.

Dochód gosp. dom. ankieterów	Opinie respondentów				Razem	
	tak		nie		liczebność	%
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
do 3000 zł	189	84,0	36	16,0	225	15,8
3100-4500 zł	194	93,7	13	6,3	207	14,5
4600-6000 zł	240	88,6	31	11,4	271	19,0
powyżej 6000 zł	660	91,4	62	8,6	722	50,7
Razem	1283	90,0	142	10,0	1425	100,0

$\text{Chi}^2 = 14,4$ $\text{df} = 3$ $p < 0,01$

Pyt. 74. Stopień zainteresowania polityką.

Dochód gosp. dom. ankieterów	Opinie respondentów						Razem	
	w bardzo dużym + dużym stopniu (1+2)		średnio (3)		w małym stopniu + w ogóle nie (4+5)		liczebność	%
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
do 3000 zł	23	9,5	106	44,0	112	46,5	241	15,8
3100-4500 zł	18	8,2	72	32,7	130	59,1	220	14,4
4600-6000 zł	11	3,8	105	35,8	177	60,4	293	19,2
powyżej 6000 zł	66	8,6	307	39,8	398	51,6	771	50,6
Razem	118	7,7	590	38,7	817	53,6	1525	100,0

$\text{Chi}^2 = 19,0$ $\text{df} = 6$ $p < 0,01$

RODZAJ MIEJSCOWOŚCI ZAMIESZKANIA ANKIETERÓW

Pyt. 3. Sytuacja na świecie zagraża Polsce.

Miejscowość zamieszkania ankieterów	Opinie respondentów						Razem	
	poważnie zagraża		w pewnym stopniu		nie zagraża			
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
Wieś lub miasto do 25 tys.	8	7,3	66	60,0	36	32,7	110	7,7
Miasto 25 tys. –100 tys.	49	15,4	201	63,0	69	21,6	319	22,4
Miasto 100 tys. –500 tys.	56	9,4	403	67,6	137	23,0	596	41,9
Miasto powyżej 500 tys.	54	13,6	231	58,3	111	28,0	396	27,0
Razem	167	11,8	901	63,4	353	24,8	1421	100,0

$\text{Chi}^2 = 19,4$ $\text{df} = 6$ $p < 0,01$

Pyt. 41. Boi się chodzić samotnie nocą w okolicy.

Miejscowość zamieszkania ankieterów	Opinie repondentów				Razem	
	tak		nie			
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
Wieś lub miasto do 25 tys.	48	42,5	65	57,5	113	7,5
Miasto 25 tys. –100 tys.	148	44,0	188	56,0	336	22,4
Miasto 100 tys. –500 tys.	344	53,9	294	46,1	638	42,5
Miasto powyżej 500 tys.	271	65,3	144	34,7	415	27,6
Razem	811	54,0	691	46,0	1502	100,0

$\text{Chi}^2 = 40,8$ $\text{df} = 3$ $p < 0,001$

Pyt. 47. Zadowolenie z własnej sytuacji finansowej.

Miejscowość zamieszkania ankieterów	Opinie respondentów				Razem	
	zadowolony + mniej więcej zadowolony (1+2)		niezadowolony (3)			
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
Wieś lub miasto do 25 tys.	58	50,4	57	49,6	115	7,5
Miasto 25 tys. –100 tys.	125	36,5	217	63,5	342	22,3
Miasto 100 tys. –500 tys.	231	35,6	418	64,4	649	42,4
Miasto powyżej 500 tys.	177	41,5	249	58,5	426	27,8
Razem	591	38,6	941	61,4	1532	100,0

$\text{Chi}^2=11,4$ $\text{df}=3$ $p<0,01$

Pyt. 65a. Aborcja: dziecko urodzi się z poważnymi wadami.

Miejscowość zamieszkania ankieterów	Opinie respondentów				Razem	
	tak		nie			
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
Wieś lub miasto do 25 tys.	99	90,0	11	10,0	110	7,7
Miasto 25 tys. –100 tys.	256	79,5	66	20,5	322	22,6
Miasto 100 tys. –500 tys.	505	84,9	90	15,1	595	41,7
Miasto powyżej 500 tys.	361	90,5	38	9,5	399	28,0
Razem	1221	85,6	205	14,4	1426	100,0

$\text{Chi}^2=19,4$ $\text{df}=3$ $p<0,001$

Pyt. 65b. Aborcja: mężatka nie chce więcej dzieci.

Miejscowość zamieszkania ankietera	Opinie respondentów				Razem	
	tak		nie		liczebność	%
	liczebność	%	liczebność	%		
Wieś lub miasto do 25 tys.	64	57,7	47	42,3	111	8,0
Miasto 25 tys. –100 tys.	116	38,3	187	61,7	303	21,7
Miasto 100 tys. –500 tys.	313	52,6	282	47,4	595	42,6
Miasto powyżej 500 tys.	249	64,3	138	35,7	387	27,7
Razem	742	53,2	654	46,8	1396	100,0

$\text{Chi}^2 = 47,3$ $\text{df} = 3$ $p < 0,001$

Pyt. 65d. Aborcja: bardzo niskie dochody w rodzinie.

Miejscowość zamieszkania ankietera	Opinie respondentów				Razem	
	tak		nie		liczebność	%
	liczebność	%	liczebność	%		
Wieś lub miasto do 25 tys.	72	66,7	36	33,3	108	7,9
Miasto 25 tys. –100 tys.	141	48,8	148	51,2	289	21,3
Miasto 100 tys. –500 tys.	359	62,2	218	37,8	577	42,4
Miasto powyżej 500 tys.	275	71,2	111	28,4	386	28,4
Razem	847	62,3	513	37,7	1360	100,0

$\text{Chi}^2 = 36,5$ $\text{df} = 3$ $p < 0,001$

Pyt. 65e. Aborcja: ciąża wynikiem gwałtu.

Miejscowość zamieszkania ankierów	Opinie respondentów				Razem	
	tak		nie		liczebność	%
	liczebność	%	liczebność	%		
Wieś lub miasto do 25 tys.	87	86,1	14	13,9	101	7,2
Miasto 25 tys. –100 tys.	235	76,5	72	23,5	307	21,9
Miasto 100 tys. –500 tys.	505	84,4	93	15,6	598	42,7
Miasto powyżej 500 tys.	349	88,8	44	11,2	393	28,1
Razem	1176	84,1	223	15,9	1399	100,0

$\text{Chi}^2 = 19,9$ $\text{df} = 3$ $p < 0,001$

Pyt. 65f. Aborcja: panna, nie chce małżeństwa.

Miejscowość zamieszkania ankierów	Opinie respondentów				Razem	
	tak		nie		liczebność	%
	liczebność	%	liczebność	%		
Wieś lub miasto do 25 tys.	47	46,5	54	53,5	101	7,4
Miasto 25 tys. –100 tys.	102	33,8	200	66,2	302	22,3
Miasto 100 tys. –500 tys.	252	43,4	328	56,6	580	42,7
Miasto powyżej 500 tys.	204	54,5	170	45,5	374	27,6
Razem	605	44,6	752	55,4	1357	100,0

$\text{Chi}^2 = 27,8$ $\text{df} = 3$ $p < 0,001$

Pyt. 65g. Aborcja: kobieta tak chce.

Opinie respondentów

Miejscowość zamieszkania ankierów	tak		nie		Razem	
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
Wieś lub miasto do 25 tys.	39	36,8	67	63,2	106	7,7
Miasto 25 tys. –100 tys.	89	30,1	207	69,9	296	21,6
Miasto 100 tys. –500 tys.	219	36,9	375	63,1	594	43,3
Miasto powyżej 500 tys.	198	52,7	178	47,3	376	27,4
Razem	545	39,7	827	60,3	1372	100,0

$\text{Chi}^2 = 40,2$ $\text{df} = 3$ $p < 0,001$

Pyt. 66. Pozwolić na eutanazję, jeśli żąda pacjent.

Opinie respondentów

Miejscowość zamieszkania ankierów	tak		nie		Razem	
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
Wieś lub miasto do 25 tys.	39	36,8	67	63,2	106	7,7
Miasto 25 tys. –100 tys.	89	30,1	207	69,9	296	21,6
Miasto 100 tys. –500 tys.	219	36,9	375	63,1	594	43,3
Miasto powyżej 500 tys.	198	52,7	178	47,3	376	27,4
Razem	545	39,7	827	60,3	1372	100,0

$\text{Chi}^2 = 49,2$ $\text{df} = 3$ $p < 0,001$

Pyt. 68. Seks z innym partnerem niż współmałżonek.

Opinie respondentów

Miejscowość zamieszkania respondentów	zawsze niewłaściwie		prawie zawsze niewłaściwie		tylko czasem niewłaściwie + nic złego		Razem	
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
Wieś lub miasto do 25 tys.	86	77,5	10	9,0	15	13,5	111	7,6
Miasto 25 tys. –100 tys.	235	71,0	57	17,2	39	11,8	331	22,6
Miasto 100 tys. –500 tys.	455	74,0	88	14,3	72	11,7	615	42,0
Miasto powyżej 500 tys.	257	62,8	80	19,6	72	17,6	409	27,9
Razem	1033	70,5	235	16,0	198	13,5	1466	100,0

$\text{Chi}^2 = 20,5$ $\text{df} = 6$ $p < 0,01$

Pyt. 84. Wiara w życie po śmierci.

Opinie respondentów

Miejscowość zamieszkania ankierów	tak		nie		Razem	
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
Wieś lub miasto do 25 tys.	74	72,5	28	27,5	102	7,7
Miasto 25 tys. –100 tys.	216	76,6	66	23,4	282	21,6
Miasto 100 tys. –500 tys.	391	71,1	159	28,9	550	43,3
Miasto powyżej 500 tys.	223	64,5	123	35,5	346	27,4
Razem	904	70,6	376	29,4	1280	100,0

$\text{Chi}^2 = 11,4$ $\text{df} = 3$ $p < 0,01$

Pyt. 85. Czy Kościół w Polsce ma za dużo władzy?

Miejscowość zamieszkania ankieterów	Opinie respondentów						Razem	
	zdecydowanie za dużo (1)		za dużo (2)		tyle ile powinien + za mało + zdecydowanie za mało (3+4+5)			
	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%	liczebność	%
Wieś lub miasto do 25 tys.	16	15,5	43	41,7	44	42,7	103	7,3
Miasto 25 tys. –100 tys.	54	16,8	123	38,2	145	45,0	322	22,7
Miasto 100 tys. –500 tys.	104	17,4	259	43,5	233	39,1	596	42,0
Miasto powyżej 500 tys.	105	26,3	137	34,3	157	39,3	399	28,1
Razem	279	19,6	562	39,6	579	40,8	1420	100,0

$\text{Chi}^2=20,2$ $\text{df}=6$ $p < 0,01$

ANEKS V

Wpływ zniekształceń spowodowanych przez ankietera na wyniki analiz zależności między cechami respondentów a ich odpowiedziami w wywiadzie PGSS. Wartości metrycznego współczynnika regresji dla zależności obliczonych bez kontroli „właściwości” ankieterów i przy ich kontroli^a

Pytanie i nazwa zmiennej	Współczynniki regresji dla:					
	płci		wieku		wykształcenia	
	bez kontroli	z kontrolą	bez kontroli	z kontrolą	bez kontroli	z kontrolą
3. Sytuacja na świecie zagraża Polsce	-0,155**	-0,195**w	0,001	0,001	0,010	0,010
5. Kobiety nie nadają się do polityki	0,118**	0,129*	-0,003*	-0,002	0,021*	0,032**w
6. Rządzenie krajem pozostawić mężczyznom	0,139**	0,154**	-0,003	-0,001w	0,044**	0,054**w
7a. Pracująca matka może również zapewnić ciepło	-0,149*	-0,215**w	0,004	0,002w	-0,024	-0,032 ⁿ
7b. Żona niech zapewnia mężowi karierę	0,166**	0,139**n	-0,002	-0,005w	0,061**	0,059**
7c. Praca matki szkodzi dziecku	0,177**	0,168*	-0,002	-0,002	0,028*	0,047**w
7d. Lepiej gdy mężczyzna zarabia, a kobieta w domu	0,227**	0,272**w	-0,001	0,001	0,052**	0,078**w
39f. Jak ważna religia i kościoł	0,383**	0,422**	0,007	0,003w	-0,121**	-0,145**w
39g. Jak ważna polityka i życie publiczne	-0,330*	-0,316	0,008	0,009	0,080**	0,059w
40. Za/przeciw karze śmierci za morderstwo	-0,010	0,036w	0,001	-0,0009	0,014	0,002w
41. Boi się chodzić samotnie nocą w okolicy	-0,236**	-0,219**	-0,001	0,001	-0,024**	-0,024*
42c. Zaufanie do Kościoła katolickiego	-0,097*	-0,113	-0,007**	-0,004**w	0,030**	0,039**w
42f. Zaufanie do zw. zaw. Solidarność	0,021	-0,006 ⁿ	-0,001	0,001	0,033**	0,042**w

cd. tabeli

43. Czy rząd powinien zmniejszać różnice dochodów	-0,057	-0,269 ^w	-0,005	-0,010 ^w	0,081 [*]	0,109 ^{**w}
47. Zadowolenie z własnej sytuacji finansowej	-0,002	-0,046 ^w	-0,004 ^{**}	-0,005 ^{*n}	-0,006	-0,010
48. Zmiana sytuacji finansowej w ostatnich latach	-0,004	0,021	0,0005	0,001	0,005	0,006
49. Dochody na tle innych rodzin w Polsce	0,036	0,013	0,004	0,005	0,043 ^{**}	0,045 [*]
50Aa. Różnice dochodów są w Polsce zbyt duże	-0,037	-0,049	-0,004	-0,003 ⁿ	-0,002	0,021 ^w
50Ab. Rząd powinien zmniejszać różnice dochodów	-0,032	-0,101 ^w	-0,002	-0,002	0,041 [*]	0,059 ^{**w}
50Ac. Rząd powinien zapewnić każdemu pracę	-0,151 [*]	-0,180 ^{*n}	0,00002	-0,001 ⁿ	0,071 ^{**}	0,075 ^{**}
51i. Zadowolenie z własnego wykształcenia	0,025	-0,035 ⁿ	-0,013 ^{**}	-0,011 ^{**n}	-0,152 ^{**}	-0,155 ^{**}
55Zk. Pochodzenie ze wsi/miasta czynnikiem sukcesu	0,074	0,080	-0,004	-0,00004 ^w	0,030	0,017 ^w
55Zl. Płeć czynnikiem sukcesu	0,064	-0,042 ^w	-0,009 ^{**}	-0,005 ^w	-0,004	-0,008
58. Poczucie szczęścia z obecnego życia	0,063	0,040	0,005 ^{**}	0,004	-0,017	-0,010
61. Samoocena stanu zdrowia	0,155 ^{**}	0,080 ^w	0,017 ^{**}	0,014 ^{**}	-0,013	-0,011
62. Idealna liczba dzieci w rodzinie	2,874	2,040 ⁿ	0,179 ^{**}	0,113 ^w	-0,035	-0,074
63. Edukacja seksualna w szkole podstawowej	0,005	-0,042 ^w	0,006 ^{**}	0,006 ^{**}	-0,024 ^{**}	-0,020 ^{**w}
65a. Aborcja: dziecko urodzi się z poważnymi wadami	0,001	0,013 ⁿ	0,002 [*]	0,001 ^w	0,001	-0,003
65b. Aborcja: mężatka nie chce więcej dzieci	-0,005	0,039 ^w	0,003 [*]	0,0003 ^w	0,001	-0,004 ⁿ
65c. Aborcja: ciąża zagraża zdrowiu kobiety	0,023	0,020	0,003 ^{**}	0,002	0,003 ^{**}	0,002 ^w
65d. Aborcja: bardzo niskie dochody w rodzinie	-0,005	-0,002 ⁿ	0,003	0,001 ^w	0,001	0,001

65e. Aborcja: ciąża wynikiem gwałtu	0,046	0,055	0,004**	0,003**w	-0,004	-0,001
65f. Aborcja: panna nie chce małżeństwa	0,004	0,004	0,003*	0,001w	-0,001	-0,001
65g. Aborcja: kobieta tak chce	0,016	0,037	0,002	0,00003w	-0,007	-0,005
66. Pozwolić na eutanazję jeśli żąda pacjent	0,055	0,035	0,005**	0,005**	0,009	0,023w
67. Stosunki seksualne przed ślubem	-0,264**	-0,238*	-0,018**	-0,013**w	0,034*	0,041
68. Seks z innym partnerem niż współmałżonek	-0,093	-0,084	0,00004	0,0009	0,040**	0,055**w
70. Porządne lanie dziecka czasem konieczne	-0,015	-0,086w	0,006*	0,006*	0,029	0,044**w
71Z. Samoocena pozycji społecznej (skala 1–10)	0,026	-0,038w	0,001	0,003w	0,054**	0,055**
72. Zadowolenie z demokracji w Polsce	-0,080	-0,033	-0,001	0,004w	0,012	0,022
73. Jak obecnie działa system polityczny w Polsce	-0,065	-0,047	-0,004	-0,001w	-0,014	-0,013
74. Stopień zainteresowania polityką	0,365**	0,360**	-0,008**	-0,009**	-0,101**	-0,105**
76. Skala poglądów lewicowych–prawicowych	-0,054	-0,098 ⁿ	0,006*	0,004w	0,008	0,007
77. Za czy przeciw socjalizmowi	-0,026	-0,059	0,001	0,0004	0,041**	0,044*
78. Czy głosował I tura wyborów prezyd. 1990	0,023	0,033	-0,005**	-0,006**	-0,017*	-0,015
79A. Na kogo głosował w II turze 1990	0,104	0,135	0,003	0,006 ⁿ	0,021	0,030
80. Czy głosował w wyborach parlamentarnych 1991	0,103	0,100*	-0,009**	-0,007**w	-0,044**	-0,036**w
84. Wiara w życie po śmierci	-0,152**	-0,128*	-0,001	-0,0002	-0,003	-0,005
85. Czy kościół w Polsce ma za dużo władzy?	0,075	0,074	0,006*	0,005	-0,003	-0,022w

cd. tabeli

91A. Posiadanie samochodu	0,052	0,086 ^w	0,002	0,002	-0,039 ^{**}	-0,037 ^{**}
94. Różnice w dochodach w Polsce za duże/za małe	-0,074	-0,016 ^w	-0,004	-0,002	-0,022	-0,013 ⁿ
95a. Brak pieniędzy na żywność, ubranie	-0,052	-0,053	0,003 ^{**}	0,004 ^{**w}	0,016 [*]	0,031 ^{**w}
95d. Brak pieniędzy na świadczenia mieszkaniowe	0,005	-0,008	0,006 ^{**}	0,005 ^{**w}	0,015	0,021 ^{**w}
96. Pija napoje alkoholowe	0,276 ^{**}	0,258 ^{**n}	0,009 ^{**}	0,009 ^{**}	-0,013 [*]	-0,013
96A. Wypija więcej niż powinien	0,259 ^{**}	0,248 ^{**}	0,004 ^{**}	0,004 [*]	0,020 [*]	0,023
86. Lata nauki szkolnej respondenta (rec.)	0,301	0,450 ^{**w}	-0,059 ^{**}	-0,053 ^{**}	-	-
88. Dochód łączny gosp. domowego (tys. zł/mies.)	-590,7 ^{**}	-922,9 ^{**w}	-3,7	7,8 ^w	305,9 ^{**}	379,3 ^{**w}

cd. tabeli

Nr pytania i nazwa zmiennej

Nr pytania i nazwa zmiennej	Współczynnik regresji dla:							
	zajmowania stanowiska kierowniczego		dochodów gospodarstwa domowego		rodzaju miejscowości zamieszkania		wykształcenia ojca	
	bez kontroli	z kontrolą	bez kontroli	z kontrolą	bez kontroli	z kontrolą	bez kontroli	z kontrolą
3. Sytuacja na świecie zagraża Polsce	-0,004	0,0006	0,0001	0,0009	0,006	0,016 ^w	-0,019	-0,008
5. Kobiety nie nadają się do polityki	0,004	0,005	0,001	0,001	0,015 [*]	0,016	-0,027	0,030
6. Rządzenie krajem pozostawić mężczyznom	0,0004	-0,003	0,001 [*]	0,001	0,021 ^{**}	0,016 ⁿ	-0,055	-0,022 ^w
7a. Pracująca matka może również zapewnić ciepło	-0,003	0,006	0,00007	-0,0005	0,013	0,016	0,058	0,041

7b. Żona niech zapewnia mężowi karierę	-0,005	-0,007	0,001	0,001	0,025*	0,022	0,023	0,036
7c. Praca matki szkodzi dziecku	0,013	-0,001	0,001	0,002	0,002	-0,008	0,039	0,051
7d. Lepiej gdy mężczyzna zarabia, a kobieta w domu	0,024*	0,011	0,001	0,001	0,016	0,005 ^a	0,053	0,017 ^w
39f. Jak ważna religia i kościół	-0,024	-0,024	-0,002	-0,001	-0,121**	-0,112**	0,107	0,097
39g. Jak ważna polityka i życie publiczne	0,002	0,011	0,001	0,003 ^w	-0,066*	-0,067	-0,186	-0,301 ^w
40. Za/przeciw karze śmierci za morderstwo	0,005	0,006	-0,0002	-0,0002	0,003	0,010 ^a	0,014	-0,011 ^w
41. Boi się chodzić samotnie nocą w okolicy	0,005	0,014	0,0001	-0,0001	-0,060**	-0,057**	-0,018	-0,016
42c. Zaufanie do Kościoła katolickiego	0,010	0,004 ^a	0,0001	-0,0003	0,047**	0,052**	-0,013	0,012
42f. Zaufanie do zw. zaw. Solidarność	0,0003	-0,002	0,0001	-0,0003	-0,004	-0,001	-0,006	-0,024
43. Czy rząd powinien zmniejszać różnice dochodów	0,056	0,034 ^w	0,009**	0,006 ^w	0,041	0,068 ^w	-0,188	-0,053
47. Zadowolenie z własnej sytuacji finansowej	0,004	0,001	-0,006**	-0,006**	-0,013	-0,010	0,055	0,090 ^w
48. Zmiana sytuacji finansowej w ostatnich latach	0,003	0,002	-0,007**	-0,006**	0,005	0,004	0,028	0,083 ^w
49. Dochody na tle innych rodzin w Polsce	-0,010	-0,016	0,011**	0,009 ^w	0,037**	0,038	-0,081	-0,127 ^w
50Aa. Różnice dochodów są w Polsce zbyt duże	0,005	0,007	0,003*	0,002	0,016	0,010	-0,017	-0,0002
50Ab. Rząd powinien zmniejszać różnice dochodów	0,029	0,016 ^w	0,004**	0,003 ^w	0,025	0,027	-0,108	-0,044 ^w
50Ac. Rząd powinien zapewnić każdemu pracę	0,015	0,011	0,003**	0,002 ^w	0,028*	0,020 ^a	-0,021	-0,015
51i. Zadowolenie z własnego wykształcenia	-0,004	-0,015 ^a	0,002	0,003 ^a	0,003	0,013 ^a	0,047	-0,025 ^w
55Zk. Pochodzenie ze wsi/miasta czynnikiem sukcesu	-0,005	-0,017 ^w	0,001	0,001	0,049**	0,055*	-0,084	-0,086
55Zl. Płeć czynnikiem sukcesu	-0,014	-0,003 ^a	-0,001	-0,001	0,026	0,025	-0,088	0,011 ^w
58. Poczucie szczęścia z obecnego życia	-0,023*	-0,024	-0,0001**	-0,003 ^w	0,009	0,001 ^a	0,021	0,029
61. Samoocena stanu zdrowia	-0,017	-0,030 ^w	-0,0001*	-0,001 ^a	-0,004	-0,019 ^w	-0,024	-0,020
62. Idealna liczba dzieci w rodzinie	-0,068	0,031	0,000004	-0,065 ^a	-0,834*	-0,731	1,316	0,451 ^w
63. Edukacja seksualna w szkole podstawowej	0,004	0,002	-0,0000002	-0,0005	-0,018**	-0,007 ^w	0,023	0,030
65a. Aborcja: dziecko urodzi się z poważnymi wadami	0,005	0,008	-0,0000007	0,00007	-0,022**	-0,016 ^w	0,038	0,022 ^w

65b. Aborcja: mężatka nie chce więcej dzieci	-0,005	-0,005	-0,000002	0,0001	-0,050**	-0,047**	0,031	0,010 ⁿ
65c. Aborcja: ciąża zagraża zdrowiu kobiety	0,005	0,003	0,000001	-0,0004	-0,010 [*]	-0,004 ^w	0,012	-0,012 ^w
65d. Aborcja: bardzo niskie dochody w rodzinie	-0,002	-0,007	0,0000006	0,0007	-0,036**	-0,028 ^{*n}	0,055	0,052
65e. Aborcja: ciąża wynikiem gwałtu	-0,002	-0,005	0,000003	0,0002	-0,022**	-0,012 ^w	0,029	0,026
65f. Aborcja: panna nie chce małżeństwa	-0,009	-0,006	0,0000007	0,0009	-0,047**	-0,047**	0,030	-0,009 ^w
65g. Aborcja: kobieta tak chce	-0,001	0,001	-0,000003	-0,0003	-0,041**	-0,046 ^{**n}	0,018	-0,049 ^w
66. Pozwolić na eutanazję jeśli żąda pacjent	0,003	0,010 ^w	-0,000003	-0,001	-0,022**	-0,012 ^w	0,010	-0,002
67. Stosunki seksualne przed ślubem	-0,022	-0,014	0,000006	0,002 ⁿ	0,040**	0,051 ^{*n}	-0,098	-0,011 ^w
68. Sex z innym partnerem niż współmałżonek	-0,018	-0,036 ^w	0,000003	-0,001	0,034 [*]	0,033	-0,056	-0,059
70. Porządne lanie dziecka czasem konieczne	0,029 [*]	0,034	-0,000002	-0,003 ⁿ	0,024	0,030	0,139 [*]	0,188 ^{**w}
71Z. Samoocena pozycji społecznej (skala 1–10)	0,016	0,012	0,00003**	0,004 ^{**w}	0,0001	0,008 ⁿ	-0,057	-0,079 ⁿ
72. Zadowolenie z demokracji w Polsce	-0,027	-0,027	-0,00005**	-0,006 ^{**w}	0,038 [*]	0,044	0,055	0,079
73. Jak obecnie działa system polityczny w Polsce	0,005	0,002	-0,00001	-0,001	0,014	0,008	0,006	0,050 ^w
74. Stopień zainteresowania polityką	-0,025	-0,014 ^w	-0,000004	-0,0002	0,001	0,010	0,167 ^{**}	0,197 ^{**n}
76. Skala poglądów lewicowych–prawicowych	0,014	0,022	-0,00002 [*]	0,002	0,0005	0,003	0,041	0,013 ⁿ
77. Za czy przeciw socjalizmowi	0,022	0,019	0,00001	0,002 ⁿ	0,007	0,007	0,040	-0,030 ^w
78. Czy głosował I tura wyborów prezyd. 1990	0,001	-0,0006	-0,000006	-0,0007	0,009	0,007	0,001	0,002
79A. Na kogo głosował w II turze 1990	0,022	-0,011 ^w	-0,00001	0,002	-0,004	0,004	0,049	0,087
80. Czy głosował w wyborach parlament. 1991	-0,004	-0,004	-0,00001 [*]	-0,002 ^{*w}	0,008	0,002 ^w	0,004	0,009
84. Wiara w życie po śmierci	0,009	0,010	-0,000008	-0,002 ⁿ	0,015	0,018	-0,029	-0,013
85. Czy kościół w Polsce ma za dużo władzy?	-0,023	-0,024	0,0000006	0,001	-0,028 [*]	-0,011 ^w	0,037	0,051
91A. Posiadanie samochodu	0,001	-0,001	-0,00003**	-0,003 ^{**w}	0,016 [*]	0,014	0,037	0,027
94. Różnice w dochodach w Polsce za duże/za małe	0,014	0,024	0,00003**	-0,003 ^{*n}	0,017	0,023	-0,064	-0,014 ^w
95a. Brak pieniędzy na żywność, ubranie	0,001	-0,002	0,00003**	0,004 ^{**w}	0,004	0,006	-0,021	-0,020

95d. Brak pieniędzy na świadczenia mieszkaniowe	-0,007	-0,009	0,00003**	0,003***	-0,002	0,004 ^w	0,001	-0,020 ^w
96. Pija napoje alkoholowe	0,009	0,011	-0,000008	-0,001	-0,012 [*]	-0,016	-0,002	-0,012
96A. Wypija więcej niż powinny ^a	-0,008	-0,005	-0,00002**	-0,002* ^w	-0,003	-0,002	0,019	0,050 ^w
86. Lata nauki szkolnej respondenta (rec.)	0,310**	0,288*** ⁿ	0,0001**	-0,0001**	0,206**	0,177*** ^w	-0,976**	-0,818*** ^w
88. Dochód łączny gosp. domowego (tys. zł/mies)	108,8 [*]	90,6* ⁿ	–	–	115,9 [*]	-10,4 ^w	-952,2**	-936,2**

^{*}p < 0,01; ^{**}p < 0,001

^a W główce tabeli podano nazwy uwzględnionych w analizach zmiennych wyjaśniających, zaś w boczku – numery pytań i nazwy zmiennych wyjaśnianych (według PGSS).

Dla każdej zmiennej wyjaśniającej w pierwszej kolumnie zamieszczono wartość metrycznego współczynnika regresji obliczoną bez kontroli „właściwości” ankierów, tzn. ich opinii, cech społecznych i „pozaspołecznych”, a w drugiej jego wartość obliczoną przy ich kontroli.

Dla uzyskanych w ten sposób par wartości obliczono test istotności różnic. Jego wyniki zaznaczone są w drugiej kolumnie. Przyjęto następujące oznaczenia literowe:

^a różnica między wartościami współczynników regresji istotna na poziomie istotności 0,05

^w różnica między wartościami współczynników regresji istotna na poziomie istotności wyższym niż 0,05.

Brak oznaczenia literowego oznacza, że różnica między wartościami współczynników regresji jest nieistotna na poziomie istotności 0,05.

SUMMARY

Interviewers and their respondents. On whom do the results of survey research depend?

One of the main problems of the empirical sciences is evaluation of the material base that constitutes the foundation for drawing conclusions. Awareness of the possibility of error lying in the materials collected indicates an advanced stage of development of a discipline.

Two conceptions of error are used in sociological quantitative studies: statistical and psychological. The first assumes the existence of a true value, the second refers to distortions in the measurement process. Two kinds of error are distinguished in both conceptions: variable error (variance) and bias. The variable error in each of them defines the precision of measurement. The bias, in turn, may be understood as a systematic deviation from the true value or as a one-directional influence of some factor on the measurement result.

In survey studies one can distinguish three basic sources of error: connected with the sample, with the research instrument used and with the researched subject, that is respondent with the latter being associated with the interviewer's error. The interviewer error is the subject of the book.

Assuming the psychological conception of error, the interviewer's error here is understood as every impact exerted by him/her on the information obtained and recorded in the questionnaire. The error may result from the influence of the socio-demographic characteristics of the interviewer and the respondent, of the general impression that make on one another, the system of values, opinions on matters taken up in the interview, ideas about studies, motivation to participate in studies, etc.

A review of the results of Polish and foreign studies on the interviewer's error shows that it may be caused by many factors. It is not general in nature, but appears in connection with a particular subject-matter or kind of questions, in particular social and political circumstances, and among particular categories of respondents. It often leads to bias in the research results. However, on the basis of the research it is difficult to find out general patterns underlying the

interviewer effects. Usually the studies come from different periods of time, are carried out on incomparable samples and by different teams of interviewers. Comparability of the results is also limited on account of cultural differences between societies. That is why special methodological studies had to be carried out in order to identify error caused by interviewers in Poland.

These studies had the aim of answering three basic questions:

- (i) whether the interviewer effect occurs in studies conducted today in Poland? If so,
- (ii) in what context does it appear?
- (iii) what are the consequences of using data containing the interviewer error for conclusions formulated on the basis of the studies?

DATA, METHOD, RESEARCH SCHEMA

The following sources of the interviewer effects were considered in my research: influence of the interviewer's opinion about matters taken up in the interview on the answers received and recorded, the impact of his/her socio-demographic characteristics and the impact of other characteristics that should depict an interviewer, e.g. sympathetic, not imposing his/her own opinion, etc. The studies were conducted in connection with the Polish General Social Survey (PGSS) in 1994.

PGSS data come from the national random sample. Interviews were conducted systematically in the field by a well-trained and supervised interviewer team of the Centre for Social Survey Research of the Institute of Philosophy and Sociology of the Polish Academy of Sciences. A total of 1609 interviews were collected.

Methodological studies covered two stages. Before starting work in the field each interviewer conducted a PGSS interview with him/herself. This made it possible to obtain opinions about matters taken up in the interview and up-to-date information about their socio-demographic characteristics. The second stage consisted in sending a special postal questionnaire to the PGSS respondents in which they were asked about their perception of the interviewer in respect to the aforementioned desirable characteristics. 73.6% of the questionnaires were returned.

The interviewer effects were analysed on the basis of 57 PGSS questions. These varied with respect to opinions and factual information. All questions were closed.

In the analysis of the data I based chiefly on regression in the OLS (Ordinary Least Square) and logistic versions. The dependent variable were the respondents' answers during the interview, and the independent variables included the interviewers' opinions about the subjects taken up in the interview,

their socio-demographic characteristics and the perception of other characteristics of the interviewer by the respondent. This method of analysis refers to the conception of discrimination validity.

RESULT OF THE STUDY

Effect of the interviewers' opinions

Statistical relationship between the answers of the respondents during the interview and the opinions of interviewers in the same matters are significant (at the .01 level) in 15 questions. This means that out of 7 questions considered in the analysis, in 2 of them there is a possible influence of the interviewer on the answers received. In most cases the percentage of variance of the respondents' answers as explained by the interviewers' opinions (i. e. percentage of R^2) does not exceed 1%, but in 3 questions it ranges between 1 and 2%, in 3 others it exceeds 2%.

The results of further analyses enables one to formulate a few hypotheses concerning the regularities underlying the interviewer effects.

1. The effect of the interviewer's opinions is more frequent in dichotomous questions and from a scale read by the interviewer than in questions with a graphic scale. This suggests that the effect arises during reading of the questions and/or recording the responses.
2. The effect does not appear in factual questions, but is present in questions about opinions, especially those concerning domestic politics and matters connected with ethics and morality. They concerned controversial problems that were being discussed at that time in the media. So it seems that questions of this kind are especially susceptible to the influence of the interviewers' opinions. In Poland, where democracy is 'young', people have not yet become accustomed to the existence of different sources of opinions. As a result, respondents are not sure of their views and are subjected to suggestions coming from interviewers.

The existence of this tendency is confirmed by analysis of the block of questions about abortion. Impact of the interviewers' opinions appears in the case of questions about controversial problems, e.g. about the admissibility of abortion in the case of a married woman who does not want to have more children, women who want an abortion for any reason at all, etc., but is not present in more 'evident' situations, e.g. abortion in a situation of threat to the woman's health, when the child will be born with serious defects, etc.

On the other hand, effect of the interviewers' opinions does not appear in the case of questions about controversial problems that were not discussed in the media, e.g. attitude towards the death penalty, euthanasia or sexual education in elementary schools.

3. Impact of the interviewer's opinion is more frequent in questions in the final part of the interview than in those at the beginning. Our of 25 questions analysed in the first part of the interview, the interviewer's effect appeared in only 3 of them, whereas out of 30 questions in the next part it was present in 12 of them. So it appears that the impact of the interviewer's opinions is connected with the dynamics of the interview. At the beginning interviewers follow the rules of conducting it more strictly, but at the end the atmosphere becomes more friendly, which is conducive to suggestions on the part of the interviewer and the subordination of the respondent to them.

These hypotheses should be treated with some reservation, because the research procedure does not permit an analysis of the importance of each of the factors considered independently of the others.

In searching for other regularities in the effect of interviewers' opinions on the answers obtained, the socio-demographic features of the interviewers and of the respondents were both controlled for. The results of analysis of variance indicate that the features of the interviewers play a certain role in the appearance of this impact as measured by the percentage of identical views on subjects taken up in the interview. Among 6 features taken into consideration, the following had the greatest importance: kind of place of residence, household income and education. However, it is difficult to show which categories of interviewers are the 'best' and 'worst' in respect to causing this kind of error: the results are inconclusive. Only effect of occupational position of interviewer rendered statistically significant in that opinions of interviewers belonging to the intelligentsia proved having been related to answers given by respondents. This relationship was the weakest in the case of students. It appears that in this case the status of the interviewer may have an impact on subordination of the respondents to his/her opinions.

The social features of the respondents have no impact on subordination to suggestions on the part of the interviewer. Neither does interaction take place between the features of the interviewers and the respondents, which suggests that the selection of interviewers in respect to the social characteristics of respondents does not reduce the error connected with the impact of opinions.

Effect of the socio-demographic features of the interviewers

In analyses of the impact of the socio-demographic features of the interviewers on the responses obtained I took into consideration their sex, age, education, occupational category, household income and kind of place of residence. The results indicate that the influence of each of these features appears very rarely (in 3-4 questions out of 57 considered in the analyses) and is weak - each time they explain no more than 1% of the variance in the

respondents' answers. What is more, it is hard to find a thematic connection between variables (reflecting respondents' attitudes) for which the interviewer effects was detected. It is only in case of relationship between the sex of the interviewer and questions about the role of women in political life, whereas female interviewers more often obtained answers approving of such activity. So it appears that, generally speaking, in Polish society there are no stereotypes about the views of young and older persons, educated and not educated, etc. As a result, there is no impact of social features of the interviewers analogous to the 'race-of-interviewer effects' in the United States.

Effect of the perception of the interviewers by the respondents

In analyses of the effect of the perception of the interviewers by the respondents on the answers received I took into consideration 5 features that an interviewer ought to have according to methodological textbooks: a friendly attitude towards the respondent, conscientiousness in work, composure, not imposing his/her opinion, whether he/she was sympathetic or not. In addition, I also considered the evaluation of the respondent whether the interviewer was handsome and an evaluation of his/her social position.

The effect of the first 5 features of the interviewer appeared very rarely and was very weak. This is true both of 'significant' answers and 'I don't know' answers. This shows that perception of their features by the respondents has no effect on the answers provided. Neither does it matter whether the interviewer is handsome or not.

On the other hand, there was an influence in the case of evaluation of the social position of the interviewer. It was present in 7 questions, and in 4 of them the percentage of the variance of the respondents answers explained by this feature exceeded 1%. However, the respondents seem to answer in a manner inconsistent with their idea about the interviewers' views: if, in their opinion, the interviewer has a low position, he/she more often receives answers presenting the respondent in a favourable light (good assessment of the state of health, stating a higher income, etc.) and liberal responses (about abortion, sexual education in schools, etc.). In turn, respondents more often give responses placing themselves in an unfavourable light and traditionalistic answers to interviewers to whom a high social position is ascribed. This indicates a tendency on the part of the respondents to 'differentiate' themselves from the interviewers. However, it is very difficult to explain on what their assessment of the position of the interviewers depends: it is not connected with either their social features or with the features of the respondents.

ASSESSMENT OF THE SIZE OF THE INTERVIEWER ERROR AND ITS CONSEQUENCES

Since the results of sociological studies are presented both in the form of distributions of responses and of the relationship between the features of the respondents and their answers, the consequences of the interviewer's errors were examined from these two points of view. The analyses showed that a statistically significant influence of the interviewer from the three sources analysed appeared in 10 questions out of 57. They explained from 3 to 7% of the variance of the respondents answers. Comparing this with the percentage of the variance explained by socio-demographic features of the respondents, it can be stated that in 5 questions the impact of the interviewer is the same or even stronger than the impact of the respondents' features. This means that in analysis of the distributions of responses from the studies, the error of the interviewer cannot be omitted. The probability of this error is especially high in questions about the personal affairs of the respondent (e.g. opinion about the importance of religion and the Church, assessment of his/her life, health, etc.) and in questions about controversial matters.

Regression analysis was used in order to determine the consequences of the interviewer's error. I regressed respondents' answers on their socio-demographic features controlling for variables pertaining to three kinds of interviewer error considered in the studies (their opinions, socio-demographic features and perception of the interviewers by the respondents). Then, these calculations were repeated without controlling for the interviewer's error – as is the common practice in the analyses of this kind. The size of difference between the metric coefficients (b) in these two models of regression is a tangible indicator of distortions caused by the interviewer error.

Out of 397 dependencies between the socio-demographic features of the respondents and their answers in the PGSS interview, statistically significant differences between b values 'uncontaminated' by the interviewer's error (the first model) and one containing this error (the second model) appeared in 165 cases (41.5%). This means that the measurement error caused by the interviewer may significantly affect our conclusions on relationships between variables. The error may 'depress' the size of relationship as well 'inflate' them.

The number of cases showing differences for both models are similar for each of socio-demographic features of the respondents and range from 21 to 29 out of 57 analysed relationships. They appear in questions about opinions (depending on the subject-matter in 10 to 15% of all the relationships), but they are especially frequent in questions about facts (23% of all cases).

CONCLUSIONS

The analyses carried out indicate that the findings of survey studies conducted in Poland are biased with the interviewer effects and that this error may influence conclusions concerning both the distribution of responses to questions as well as concerning relationships between these responses and the socio-demographic features of the respondents. The possibility of distortions of the conclusions therewith should be taken into consideration by making an interpretation of the findings of the study, and proper research tools should be used to detect regularities underlying these distortions.

Translated by Chester Kisiel

10,5

Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN
00-330 Warszawa, ul. Nowy Świat 72, tel. 826-52-31, w. 297
Wydanie I. Obj. 19 ark. wyd., 18 ark. druk.

Druk: Ośrodek Wydawniczo-Poligraficzny
00-669 Warszawa, ul. Emilii Plater 9/11

<http://rcin.org.pl/ifis>

ISBN 83-86166-97-5
<http://rcin.org.pl/ifis>